Fitz József

A magyar könyv története 1711-ig

TARTALOM

A KÉZIRATOS KÖNYV

A népvándorlás után mélyre hanyatlott a klasszikus ókor magas szellemi színvonala. A görögöknél és rómaiaknál sok rabszolga és egyszerű közkatona is tudott írni-olvasni. A középkori Európában ezer éven át alig értett más a betűvetéshez, mint a pap. Papok írtak papok számára. Csak egyházi személyek tudtak könyvet készíteni. S emiatt nálunk magyaroknál a könyvtörténet akkor kezdődött, amikor István király az országot kereszténnyé nyilvánította, s egyháziakat hívott be. Ezek azonban nem magyar könyveket írtak. Az egész kereszténység s valamennyi nyugat-európai állam hivatalos nyelve a latin volt. Nemzetközi nyelv, de csak az írni-olvasni tudók - a papok - körében. A magyar csupán népnyelv, márpedig a nép nem tudott olvasni. A prédikátorok élőszóval, magyarul tanítottak, de elmondanivalóik szövegét latin nyelven kapták, mert a római szentszéknél, valamint a honi egyházmegyékben az irányító idegen származású püspökök és apátok csak ezt tudták ellenőrizni.

Könyvkultúránk - ha emlékei számát tekintjük - már a magyar királyság első századában fejlettnek látszik. A tihanyi bencés apátság alapításakor, 1055-ben, hazai testvérkolostoraitól hozományul öt kódexet kapott. Ekkor a többi szerzetesháznak már tekintélyesen gyarapodó könyvtára volt. I. László királynak a pannonhalmi apátság vagyonát leíró oklevele a könyvtár nyolcvan kötetét sorolja fel. A pécsváradi kolostor harmincöt s a bakonybéli nyolcvannégy kódexéről e messzi múlt hazai könyvtári állományának tehát összesen 204 művéről - van tudomásunk.

Túlnyomó részük vallásos munka. Pannonhalmán az oklevél szentírás-köteteket, evangéliumos-könyveket, missalékat, ima- és zsolozsmás-gyűjteményeket, szentbeszéd-sorozatokat, regulákat, szertartás-írásokat, bibliai elbeszéléseket, szentek életrajzait Nagy Gergely, Ágoston és Izidor teológiai elmélkedéseit sorolja fel, s ezeken kívül csak néhány - az ifjú papjelöltek iskolája számára szerkesztett - latin grammatikát említ.

Volt-e e könyvek közt olyan, melyet Magyarországon másoltak? Bizonyára. Nem valószínű, hogy valamennyit külföldi anyakolostorukból hozták volna magukkal. Hoztak, de többnyire csak kölcsön. A másolat elkészülte után visszaküldték őket. Az első hazai állományok keletkezése főleg az itthoni kölcsönforgalom révén lendült fel. Kolostoraink egymás könyveit írogatták le.

De ezt csak a későbbi századok adataiból következtetjük. Mert az említett 204 kódexből egyetlenegy sem maradt ránk. Nincs lehetőségünk szövegeik, írásszokásaik, rövidítési rendszerük összehasonlítására, nem állnak rendelkezésünkre a könyv első lapjára írt tulajdonos-bejegyzések, melyekből az ide-odavándorlás tényeit megállapíthatnók.

A könyvek pusztulásáról rémregényt lehetne írni. Nemcsak a csupán néhány másolatban készült kéziratok, hanem a később többszáz vagy ezer példányban terjesztett nyomtatványok nagyobb részét is elnyelték a századok viszontagságai. A legnagyobb nemzeti bibliográfiák is torzók, s hiányaik miatt hamis képet adnak a szellemi termelésről. Hány címnél

jegyzi meg Szabó Károly, az 1711-ig terjedő idők könyvtermelését számbavevő nemzeti könyvészetünk, a „Régi Magyar Könyvtár” I-II. kötetének összeállítója, hogy X. Y. idézi, de „ma már egyetlen példánya sem ismeretes”! S mekkora az unikumok és régi kötéstáblákból kiáztatott töredékek száma! A fennmaradtak közt is alig akad ép példány. Nincs olyan nyomda, melynek valamennyi terméke valahol együtt volna. Senki sem tette félre a napi használatban elnyűtt iskolakönyveket, lejárt kalendáriumokat, idejét múlt jegyzeteket meg egyéb elrongyolódott nyomtatványokat. S mennyivel több veszteség érte a sokkal régebbi és sokkal kevesebb példányban készült kéziratokat!

Eszünkbe jut a Magyar Nemzeti Múzeum egyik hajdani vezetőjének mondása: „Odaadnám régiségtárunk egész eddigi gyűjteményét azért, ami még a föld alatt rejlik.”

Kálti Márk Képes Krónikája egyik miniatűrös kezdőbetűjének képecskéjében látjuk a könyvíró szerzetest. A kis festmény azonban nem mutatja, cellájában végzi-e munkáját a barát, vagy pedig a kolostor közös másolóhelyiségében, a *scriptuarium*ban?

A másolóhelyiség vezetője, a *scriptuarius*, ott raktározta a könyvkészítéshez szükséges anyagokat: a pergament meg az írószereket. A kolostorbeliek mindent maguk állítottak elő. Lent az udvaron keretbe feszítették, oltott mésszel kenegették, majd simára kaparták, szőrte-lenítették s végül egyforma nagyságú ívekre szabdalták a juhbőröket. Amíg az egyik szerzetes az íróhártyákat gyártotta, a másik főzte a tintát, a harmadik hegyezte a lúdtollakat, vonalzót fűrészelt, s a sorok előzetes megvonalozásához szükséges apró ólomkorongokat öntött. Közben az apát egyik társukat elküldte valamelyik más vármegyében dombcsúcson épült testvérkolostorukba, hogy annak könyvtárából kölcsönként elhozza a lemásolandó „anyakódexet”. A barát könyvszállító zsákjával szamárháton kocogott oda és vissza.

A scriptuarius kijelölte a másolókat, akiknek szigorú fegyelemben, ellenőrzés alatt kellett megszabott napi munkájukat elvégezniök. „Hogy ihatnám” - jegyezte valamelyikük az egyik kódex margójára. Nem volt szabad munkáját félbeszakítania, hogy szomját oltsa.

A szöveget nem kötött könyvbe, hanem laza füzetekbe írták: a 8-levelest quaterniónak, a 10-levelest quinterniónak, a 12-levelest sexterniónak nevezték. Ha a könyv elkészültének ideje rövidre volt szabva, minden füzet más-más kéz írása.

A scriptuarium munkatársai nem csak másolók. Amit ők leírtak, azt felülvizsgálta, javította és a mondatkezdéseket piros tintás vonalkákkal - rubrum jelekkel jelölte meg a scriptuarius. A díszesebbnek szánt kódexekbe a miniátor színes kezdőbetűket (iniciálékat), némelyikbe képecskét is, a széles margóra folyondárdíszt, s a másolók által tervszerűen üresen hagyott helyekre miniatúrákat festett.

A rubrikálás és miniálás után pedig jött a *ligator*, a könyvkötő barát, aki a sorba rakott füzeteket erős spárgával összefűzte, s az egészet két

kemény deszkalap közé kötötte. E kötésmódtól kapta a középkori könyv a kódex nevet: a „codex” vagy „caudex” szó eredetileg fatáblát jelentett.

A különösen megbecsült szöveget védő deszkaborítékot bevonták vastag bőrrel, ebbe rézdúcokkal finomvonalú díszítő mintákat préseltek, s végül ugyancsak a kolostorban ötvözött sarkokat és cizellált sárgarézkapcsokat szögeltek a kódexre.

Több hónap, néha egész esztendő telt el, míg a könyv elkészült. A ráfordított munkáért dolgozóit csak „égi jutalom” kecsegtette.

Anyagi előnyt nem szereztek vele. Napjaik időbeosztása mindig ugyanaz maradt. A kész könyvet, hacsak az apát nem szánta ajándékul a fejedelemnek, a püspöknek vagy más távollevőnek, beállították a könyvtárba. Ott - kivéve a napi használatra való misekönyveket, zsolozsmásokat és iskolakönyveket - vastag lánccal erősítették az állványhoz. Aki láncos kötetet akart használni, annak az állvány megfelelő része elé kellett tolnia a könyvtár olvasóasztalkáinak egyikét.

A művek tartalmával, szellemével és szerzőikkel az irodalomtörténet foglalkozik. A könyvtörténet a könyvek fizikai jelenségeit, köntösét, külső formáját, előállításuk módját tárgyalja, de mindenkor figyelve külsejüknek a kor eszmevilágával való összefüggésére. A vizsgálat többnyire azt állapítja meg, hogy a fennmaradt példányok nem egykorúak a bennük olvasható művekkel. A régi kéziratos könyv rendszerint nem eredeti fogalmazvány, hanem későbbi, a szöveg terjesztését célzó másolat.

Az irodalomtörténész a tartalom elemzéséből és a szerzőre vonatkozó adatok összevetéséből pontosabban tudja meghatározni a mű keletkezési idejét, mint a csupán századnyi körülbelüliséget találgató, írástörténetre (paleográfiára) támaszkodó könyvtörténész a másolt példány korát. Az írás szinte évtizedenként változott, de csak apróságokban: a vonalvezetés árnyalataiban, egyes betűk meghosszabbodásában vagy megrövidülésében, gömbölyödésében vagy szögletességében. S az írás változásainak vizsgálatánál a divaton, a másoló egyéni sajátságain és a terjedés fokozatosságán kívül helyi jelenségekre is kell figyelnünk. Helyi szokások lassan hódítottak tért, s nem mindig váltak általánossá. Évtizedek, félszázadok teltek el a tudomásunkra jutott első előfordulás és a betűvetés korstílusának általános elterjedése közt. (S mi minden nem jutott tudomásunkra!) Ezért keltezés nélküli kódexek kormeghatározásánál a művészettörténetben ismertetett stílusokból indulunk ki.

Az Árpád-ház két első századából származó kódexeink román stílűek: írásuk gömbölyded, betűik hajlataikkal hasonlítanak mai latin betűinkre. A XII. század óta gótikus stílű kéziratok váltják fel őket, - hegyes, karcsú betűk, hajlatok helyett szögletekkel. Folyóírásban összekötöttek, soraikban sok a rövidítés, a betűkihagyás, gyakorlatlan ember el sem tudja őket olvasni. Szépírásban - aszerint, hogy milyen a szöveg tartalma és nyelve - vastagabb vonalúak; nagy alakú, különálló betűs textúrával írják az ünnepélyes hangulatú egyházi könyveket, mint a bibliát vagy a latin szerkönyvek fennhangon olvasandó részeit; kisebb, kerekdedebb és

csatlakozóbb rotundával a tudományos könyveket (többségük teológiai); szeszélyes kifutó vonalakkal cifrázott bastardával pedig a nemzeti nyelvűeket, például Kinizsiné magyar imakönyvét. A XV. században latin szépirodalmi és tudományos művekben új stílusként divatossá válik a humanista írás. Könnyen olvasható, belőle fejlődött mai latin betűs szépírásunk, valamint az ősnyomdászok ma is élő antiqua nyomdabetűje. Olaszországból származott, hazai kéziratokban először Vitéz János kódexeiben találkozunk vele. Utána Mátyás király s renaissancekori főpapjaink másoltatták vele díszkódexeiket. De ugyanakkor párhuzamosan tovább élt a gót írás, s hivatalos egyházi könyvekben az maradt az uralkodó.

Az írásfaj és a mindenkor hozzáidomult díszbetűk (iniciálék), szövegközi képecskék (miniatúrák) és a lapszéli folyondárdísz tanulmányozásából nyerjük kódexkori könyvtörténetünk legjellegzetesebb képét.

LEGRÉGIBB KÖNYVEINK

A hazai könyvírást I. István király politikája indította meg. Az ő idejéből származik legkorábbi irodalmi termékünk az *Institutio morum* - Intelmek Imre herceghez. A maga nevében ad benne az uralkodásra útmutatást, de nem tudjuk elképzelni, hogy szárnyaló latin szövegét ő maga fogalmazta volna. Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kéziratos másolata mintegy négyszáz évvel ifjabb a benne leírt szövegnél.

Aránylag korai, XI. század végi másolatban maradt fenn Gellért marosi püspök dagályos hittudományi értekezése a Nabukodonozor által tüzes kemencébe vettetett fiúk énekéről.

Mai tudomásunk szerint a harmadik, szintén csak későbbi másolatból ismert irodalmi alkotás Mór pécsi püspöknek az 1060-as években írt legendáskönyve az első magyarországi csodatevő szentről, Zoerard remetéről és ennek vértanú tanítványáról, Benedekről.

E három mű szövege keletkezésében megelőzi a köntösében, kötetében is fennmaradt legrégibb kéziratainkat. Utóbbiak nem eredeti hazai alkotások, hanem külföldi munkák itthoni leiratai, illetőleg a hazai szükségleteknek megfelelő módosításai. Azonban olyan könyvet, mely István vagy az utána következő öt király életében öltött volna testet Magyarországon, nem ismerünk. Első az esztergomi prímási múzeumban őrzött *Szelepcsényi-kódex*. Salamon uralkodása idején (1063-1074) készült XI. századi kerekded, román stílű írással, de már a század második felének enyhén gótikus hajlamával. A kerek vonású *m, n*, és *u* betűk mellett ugyanis előfordul néhány olyan *a* és *g*, melynek karikája szögletesre tört. A húsvéttal kezdődő egyházi év rendjét követő miséhez válogatott evangélium-szakaszokat tartalmaz. Benedekrendi kolostor számára kellett készülnie, mert a szentek névsorában más rendek vagy világi parókiák evangelistáriumaival szemben a rendalapító Benedeknek három ünnepe fordul benne elő. Anyakódexét, melyből másolták, a bencések már hazánkba költözésükkor hozták magukkal, mert a felsorolt

szentek közt egy sincs, aki az ezredik évet túlélte volna. (A későbbi evangéliumos könyvek mindig megemlékeznek a legújabb szentekről.) Az anyakódex hazája a frank birodalom északi részében volt, ugyanis a Szelepcsényi-kódex legtöbb ünnepe egyezik a franciaországiakkal. A másoláskor azonban itthon már tekintettel voltak a különleges magyar-országi tiszteletre, mert Szent Adalbert, Elek és Vencel ünnepe megvan a Szelepcsényi-kódexben, míg a franciaországi szerkönyvekben hiányzik. Viszont más cseh vagy német szentek sem az egyikben, sem a másikban nincsenek meg.

Az evangelistáriumot helyenként iniciálék és lapszéli repkények díszítik. Díszbetűinek ékítményei hasonlítanak egy XI. század végi somogyvári oszlopfő és egy XII. századi pécsi párkányrészlet ornamentikájához. Nálunk kedvelt rajzelemeknek látszanak.

A kódex csak a múlt században, 1820-ban került Esztergomba, amikor az akkori érsek nagyszombati ideiglenes székhelyéről oda visszaköltözött. Régebben, 1666-ig, Nyitrán volt, ahol püspökszentelési eskütételhez használták. Ez ünnepi jellege miatt köttették, ott - stílusának tanúsága szerint a XIV. században - mai aranyozott ezüst táblái közé.

Nyitrából Szelepcsényi György, ottani püspök, mint kinevezett hercegprímás vitte magával Nagyszombatba.

Kor szerint második kódexünk a zágrábi érseki könyvtár *Hahóti Sacramentariuma*. Azért nevezik így, mert a Zala megyei Hahót bencés apátsága részére készült. Összeállítója már ismerte Mór püspök 1060 táján befejezett legendás-könyvét, s megemlíti Zoerárdot és Benedeket. A másolat 1092 előtt készült. Ez kiviláglik abból, hogy 1092-ben tartott zsinati határozatokhoz nem alkalmazkodik, és Istvánt, Imrét meg Gellértet nem említi a szentek között.

Díszítése a Szelepcsényi-kódexénél is egyszerűbb. Némi francia hatás látszik rajta, mert - noha lapszéli indáiban nincs meg a francia díszítések szaggatott lendülete - az egyik betű szárát kis férfifejjel zárja le: ez már franciás móka, a „drôlerie” eleme.

István után száz évvel új könyvkorszak virágzott ki nálunk, s ezúttal is uralkodó, a krónikások által hagyományosan „Könyves” Kálmánnak nevezett király támogatásával. Kezdeti termékei törvénykönyvek és legendák. Első az *Admonti kódex*, mely egykori felső-ausztriai lelőhelyéről kapta a nevét. Ma az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában van. Kisrétalakú, 8-leveles, szerény díszítésű kézirata I. Istvánnak az ördöngösöket és jövendőmondókat megrendszabályozó törvényét tartalmazza. Viszonylag szelíd büntetésekről szól: A pogány lelkiségtől megszálltakat „térítse észre a püspök ostorral”, s még a boszorkányokat is csak meg kell böjtöltetni, de aztán engedjék őket haza. Egyszerű, de mégis művészi iniciáléit nem a *scriptor* festette, hanem külön munkában a szöveg másolása után az illuminátor. Albricus esztergomi kanonok egy másik törvénykönyvben Kálmán király dekrétumait közölte. 1100 körül szerkesztette, - mindenesetre 1104 előtt, mert ebben az esztendőben halt

meg Szerafin érsek, akihez előszavát intézte. Szövege csak századokkal későbbi kódexben maradt ránk.

A legendáskönyvek a magyar szentek, István, Imre, László és Gellért életét mesélik el. Többfajta fogalmazásban és több másolatban maradtak meg a XII. és XIII. századból. Első köztük a volt tulajdonosáról elnevezett, ódon bájt sugárzó *Ernst-kódex*. A kisebbik és a nagyobbik *István-legenda* s rajtuk kívül *Szent Márton életrajza* van benne. Ismeretlen bencés kézirata Kálmán uralkodása elejéről. Azért gondoljuk bencés munkájának, mert díszítése a magyar bencés kolostorok könyvfestéséhez igazodik. Iniciáléi hasonlók a Szelepcsényi- és Hahóti-kódex díszbetűihez.

A két István-legendát egybeolvasztotta még ugyancsak Könyves Kálmán korában, 1111-ben Hartvicus (franciás nevén Ardouin) győri püspök. Az Országos Széchényi Könyvtárban levő másolata szintén még a XII. század stílusát mutatja. Rövid, mindössze 40 oldalas dísztelen szövege vegyes tartalmú, s hat különféle kézzel különféle évtizedekben írt munkák gyűjtelékes kötetének (ún. kolligátumának) végén található.

Sok könyvünk pusztult el háborús cselekményekben, másokat a tatár majd török megszállás, vagy a XVIII. század végi szekularizáció elől menekítettek külföldre, ismét másokat pedig elkótyavetyéltek, s így kerültek ki az országból. Túlnyomó részüknek nyoma veszett, nem egy valószínűleg még ismeretlen helyen lappang, néhányat azonban sikerült felfedeznünk. Utóbbiak közé tartozik a kétkötetes *Csatári vagy Gutkeled-biblia*, román-kori kódexkészítésünk legszebb emléke. Csatárinak azért nevezzük, mert eredetileg a Zala megyei csatári bencés apátság könyvállományába tartozott, Gutkeled-bibliának pedig azért, mert ennek az apátságnak XIII. századi kegyura, a Gutkeled-nemzetségbeli Wyd, a kódexet 1263 körül elzálogosította. Tudta, mekkora értéket tulajdonított el, mert két faluval kárpótolta érte jogos tulajdonosát. Egy századdal később a kódex már az Admonti kolostor leltárában szerepel. Az 1932-ben Ausztriával kötött velencei egyezmény értelmében visszakértük, az osztrákok azonban vitatták magyarországi eredetét, s a salzburgi miniatúra-festészet remekének mondták. Nem is adták vissza. Pedig a tárgyalásokon szakértőnk, Gerevich Tibor ikonográfiai egyezésekkel, stíluselemeinek elemzésével és különleges magyarországi ornamensei megállapításával elég bizonyítékot szolgáltatott követelésünk jogosságához. A kódex ma a bécsi Österreichische Nationalbibliothek tulajdonában van.

Számunkra az teszi különösen értékessé a Csatári-bibliát, hogy képfestésünk első emléke. Két kötetében 111 iniciálén kívül 42 miniatúra van, köztük 11 egész oldalt tölt meg. Szokatlan, hogy a színei között előfordul a gyorsan megfeketedő ezüst is.

A Kálmán utáni Árpád-házi királyok idejéből két olyan írásmű maradt fenn, melyről minden magyar középiskolás diák tanul. Hírüket a tartalmuknak köszönhetik. Az egyik a magát P. magisternek nevező királyi jegyző - irodalomtörténetünk Anonymusa - által írt *Gesta Hungarorum*, a magyarság viselt dolgainak története, mely a velencei egyezmény értelmében 1932-ben került a bécsi Nemzeti Könyvtárból haza az Országos Széchényi Könyvtárba. De ismerték régóta, szövege

nyomtatásban már 1746-ban megjelent, 1892-ben pedig Szabó Károly és Fejérpataky László hű hasonmásban adta ki a színes iniciáléval kezdődő, 48 oldalas könyvet. A másik az első ismert összefüggő magyar szöveget, a *Halotti Beszéd*et tartalmazó, s felfedezőjéről elnevezett *Pray-kódex*. Három kéz írta legalább három évtizeden át, 1192 és 1228 között a boldvai bencés monostorban a 172 hártyaleveles könyvet. Van benne mise, száraz pozsonyi krónika, futólagos esztergomi feljegyzések s néhány odavetett, eredeti fogalmazványnak tűnő apróság. Különösen érdekesek szertelenkedő tollrajzai. Számunkra legfőbb értéke a 32 soros (mindössze 274 szavas) magyar nyelvű oldal. Írása még román stílusú. Ez az első összefüggő magyar nyelvű szöveg. Nyugaton is ez időben terjednek el nemzeti nyelvű írásművek, jeléül annak, hogy az olvasni tudás már túllép a papság körén, s olyanok számára is kell írni, akik nem értenek latinul.

A Halotti Beszédet Észak-Norvégiát megjárt jezsuita csillagászunk, Sajnovics János tette közzé 1770-ben; vele kívánta bizonyítani, hogy a lappok nyelvrokonaink.

A kor haladtával könyvemlékeink szaporodnak. Egyesek ezúttal is külföldön tűnnek fel, mint például a Vatikáni Könyvtárban *Julianus* barát Ural vidéki útjának latin nyelvű *leírása*, melyben lóhúst evő, kancatejet ivó, ősrégi magyar nyelven beszélő s szájhagyományaikban rokonságunkra emlékező törzseket mutat be; - vagy az első világháború után, 1922-ben, német hadikárpótlásként egy müncheni antiquáriustól a löweni Egyetemi Könyvtárba juttatott szentbeszédgyűjtemény, lapjain többek közt az 1300 körül írt, 37 soros *Mária-siralom*mal, a legrégibb magyar verssel.

A XIII. században - bizonyára főként a tatár pusztítás következtében - igen sok könyvünk eltűnt. Csak híreket örököltünk róluk, - példányaik elkallódtak. Elveszett például a csodákat mesélő Szent László-legenda ama kézirata, melyet külföldön a XV. század végén még felhasználtak a magyar szentek életéről ájtatoskodó egyik ősnyomtatványban. S lappang Kézai Simon udvari káplán III. László királynak ajánlott krónikája, noha szövegét Horányi Elek a XVIII. században középkori kéziratból adta ki. Megdöbbentő, hogy ilyen fontos, az egész nemzetet érdeklő könyv elveszhetett, miután az újkori tudomány már felfedezte és méltatta. Igaz, megmaradt Anonymus, a Pray-kódex, Julianus munkája (hála Ricardus domonkosrendi szerzetesnek, kinek első világutazónk az útleírását tollbamondta) s a Löweni kódex, de mindez kevés a korabeli nagyszerű olasz, német és francia fellendüléshez képest. A többi ez időből származó meglevő kéziratunk alig érdemel említést. A németújvári ferencrendi zárda misekönyvét mindössze egy egyszerű kánonkép díszíti, a budai dominikánusok pedig egyik régebbi (X. századbeli) külföldről hozott kódexüket az időben ékítették hangszereket és citerázó alakot ábrázoló tollrajzokkal.

A KÉPES KRÓNIKA

A XIV. század emlékei is gyérek. De kárpótlásul köztük van a diplomáciai egyezmények útján hazakerült kódex-kori csúcsteljesítményünk, a régebbi lelőhelyéről *Bécsi Képes Krónika*nak nevezett könyv. I. Lajos király, illetőleg kislánya részére 1370 táján másolták, és színpompás miniatúrákkal díszítették. Kezdőlapja iniciáléjában Lajost és nejét megáldja Szent Katalin, azt 1374-ben, négyéves korában eljegyzett Katalin hercegnő védszentje. Szövege azonban korábbi. Régebbi krónikákból összeszerkesztett előadását a magyarok történetéről 1330-cal fejezi be s 1358-ban keltezi. Szerzője valószínűleg Kálti Márk székesfehérvári őrkanonok, de nem ő a másoló és nem is ő a festő. Az utóbbi mesélőkedvű magyar ember: a hazai viseletek és címerek kitűnő ismerője. A magyar viselet történetét az ő miniatűrjeinek tanulmányozása nélkül nem is lehet megismerni. Történelmünkből olyan részleteket tud, például I. István és I. László királyok legendáiból, minőket a szövegíró Kálti nem említ. Személyére vonatkozólag találgatásokra vagyunk utalva. I. Lajos több kézirat-miniátort foglalkoztatott, köztük a festőcsaládból származott, Sopron megyei Meggyesi Miklóst, kit egy 1352. évi oklevél a király címerfestőjének mond. 1356-ban is azt jegyzik fel róla hogy „sok különféle munkát készített a királynak, aki ezeket igen kedvelte”. Ha ő volt, ő másolta az oxfordi Bodleiana könyvtár *Pseudo-Aristoteles-kódexét*, a *Secretum Secretorum*ot, melynek kezdőlapján az Anjou-liliomokkal körülvett kettőskeresztes magyar címer látszik, fölötte a lengyel sassal. Ebből nyilvánvaló, hogy e kódex körülbelül egykorú a Képes Krónikával, mert Lajost 1370-ben koronázták lengyel királlyá. Írása és illuminációinak stílusa is ugyanaz. Jellegzetes gótikus könyv a krónika, szellemében és külső kiállításában egyaránt. Pedig akkor Olaszországban már felderengett a renaissance könyvízlése már hatott és hódított Dante, Petrarca és Boccaccio. Nápolyi-Anjou királyunk e díszműve mégis a germán művészetet utánozza.

A MAGYAR NYELVŰ KÓDEXEK

A vallásos tartalmú műveket nyugaton is, nálunk is a kézirat-kor végéig barátgót betűkkel írták. A XV. századi és a XVI. század eleji magyar nyelvű könyvek mind e középkori köntösben maradtak ránk. Legnevezetesebb köztük a „legrégibb magyar könyv”-nek nevezett, teljesen magyar nyelvű *Jókai-kódex*, melyet 1851-ben egy nyitrai gimnazista, Ehrenfeld Adolf fedezett fel. Tanulótársai az iskola udvarán hancúrozva vállon dobták vele, s ő a tízperces szünet után a pad alatt szép elbeszélést betűzgetett belőle a farkast megszelídítő Assisi Szent Ferencről. Később tudósaink megállapították, hogy a 162 oldalas csonka kötetkét 1430 táján másolta a ferencrend valamelyik névtelenje. Egyetlen kéz írása, s hibáin látszik, hogy másolat. Avignoni latin legendáskönyvből fordították magyarra 1380 körül, tehát anyakódexe, mint annyi más, elveszett.

Ehrenfeld örökösei a kódexet eladták, de a magyar országgyűlés 1925-ben 1450 angol fontért megvásárolta egy londoni antiquáriustól, s Jókai születésének százéves fordulója emlékünnepén a nagy íróról nevezte el.

A francia befolyás a Jókai-kódexet követő többi magyar kéziratos könyvben is szembetűnő. Kolostorokban írták vagy fordították őket, ott is készítették másolataikat, a könyvtermelő szerzetesrendek száma pedig megnőtt. Bencés, cisztercita, premontrei, ferences, dominikánus és ágostonrendi barátokon kívül pálosok, karthauziak, klarissza- és dömésapácák szorgalmasan körmöltek, festettek és kötöttek könyveket. Természetes, hogy a XIV. században szemüket az avignoni pápai udvar felé fordították, s iskolázottságukat onnan szívták magukba.

Közösségi életükhöz hozzátartozott a munkaszabályozás. A kolostori együttélésből fejlődött ki a XIV-XV. századi magyar helyesírás. A könyvek alakításában külföldi előírásokat követtek, de voltak magyar rendházak is - mint 1334-ben egyik ágostonrendi kolostorunk -, melyek részletes utasításban szabványozták, miként kell kódexet készíteni. Fegyelmezetten követték a rendelkezéseket, noha olykor-olykor mégiscsak kitört a könyvíró egyéni természete. A *Bod-kódex* írója például kedélyes ember lehetett, aki afölötti örömében, hogy munkája végére jutott, szövegének utolsó sora alá odaveti: „Ennek jó áldomása volna jó helyen.” A csíksomlyói graduáléban pedig a tréfás hajlamú leíró a feketetintás, komor latin sorok fölé vörös tintával ilyen negédeskedéssel fejezte ki vágyait: „hopp haja koma”, és „nosza lóra legények”.

De az effélék kivételek. A fennmaradt szövegek mind komolyak. Többségük latin vallásos munka, ámbár akad köztük filozófiai mű is, például a XII. századi párizsi teológiai tanár és püspök, Petrus Lombardus kommentárjai.

A három tucatnyi magyar nyelvű kötetet Zolnai Gyula a nyelvemlékeinkről szóló munkájában részletesen leírta. Száraz tárgyilagossága fátyolán át látjuk a csodahivő másolókat, amint naphosszat kalligrafálnak, s csak ritkán találnak időt arra, hogy a tollat letéve kimerengjenek a bolthajtásos írószoba ablakán kolostoruk kertjébe. A magyar múlt bájos legendáit és olvasóik rajongó áhítatát ők mentették át az utókorba.

A XV. századi magyar nyelvű szövegek közt legterjedelmesebb az a biblia-fordítás, melynek együttesen több, mint 720 írott oldalra rúgó másolata három egymást (megszakításokkal) folytató kódexet - az ún. *Bécsi*, a *Müncheni* és az *Apor-kódex*et - tölt meg. Több kéz írása, köztük a középső, a Müncheni, Németi György 1466-ban Moldvában Tatros városában készített másolata. E tényből a múlt század végén arra következtettek, hogy a fordítás Moldvába menekült magyarországi husziták munkája. Ennek azonban ellentmond, hogy naptárában a Husz által annyi gyűlölettel szidott rendalapítók és szentek ünnepeit vörösbetűsen közli. Ezért, s egyházi szempontból kifogástalan szövege miatt is ma hithű katolikus szerzetesektől, legvalószínűbben ferencrendiektől készített fordításnak és másolatnak véljük.

A legfényesebb kiállítású magyar kódex Kinizsi Pálné Magyar Benigna jól olvasható, gót betűs imakönyve, a keszthelyi, volt hercegi könyvtár ún.

*Festetich-kódex*e. (Ma az Országos Széchényi Könyvtár tulajdona.) Első lapját a Kinizsi és Magyar-család egyesített címere, iniciáléjában pedig a Madonna képe díszíti. 1494 májusa, vagyis Kinizsi Pál halála előtt készült, mert egyik imája „Pál uram betegségéről” szól.

A legszorgalmasabb másoló Ráskay Lea margitszigeti dömés apáca volt. A szép, nyugodt írású kódexek egész sora származik tőle, köztük a *Margit-legenda*, IV. Béla király önsanyargató apáca lányának akkor már mintegy 250 éves története, melyet Lea nővér 1510-ben a „Nyulak szigetén” egy száz évvel korábban latinból magyarra fordított, s immár négy évszázad óta elveszett könyvből rendtársai épülésére s az utánuk jövő nemzedékek megilletődésére saját következetes helyesírásával lemásolt. Betűiben vonzó alak lép elénk, mely Beöthy Zsoltot költői elbeszélés írására ihlette.

A HUMANISTA KÓDEX

A könyv korszakait nem lehet pontos évhatárok közé szorítani. Száz évvel az első datált nyomtatványok után még mindig másoltak kódexeket. Tizenötödik századi gótikus kéziratokkal egykorúak humanista-írású renaissance könyvek. Pedig két külön világ termékei. Nemcsak a betűvetés vonalaiban, nemcsak a kifejezés stílusában, a mondanivaló szellemében és tartalmában különböznek egymástól, hanem a könyvkészítés technikájában s a könyvterjesztés módjában is.

Világi kiadóvállalatok keletkeztek, ezekben pénzért felfogadott hivatásos kalligráfusok másolták a kéziratokat, s azok szélesebb körben való terjesztését a középkor első könyvkereskedői, a *librarius*ok vállalták. A leghíresebb kiadó Vespasiano da Bisticci, aki Firenzében Cosimo dei Medici számára 45 írnokkal 22 hónap alatt 200 díszkódexet másoltatott. Magyarországból is jelentkeznek megrendelői, elsősorban Vitéz János esztergomi érsek.

Az új stílusú könyvek közt már ritka a vallásos tartalmú. Köztük vannak ugyan a korai egyházatyák, Szent Ágoston, Szent Jeromos írásai, de őket a humanisták stílusuk és szabadelvű szellemük miatt szerették. A pogány Cicero eleganciájával szálltak síkra az új hit mellett. A könyvek zöme azonban az ókori latin klasszikusokból, a Caesartól Tacitusig élt prózaírók, és a Catullustól, Vergiliustól Horatiusig terjedő aránylag rövid korszak költőinek műveiből került ki. Ezenkívül az akkori humanista kortársak poémái és különféle tudományszakban értekező elmefuttatásai alkottak tekintélyes könyvcsoportot. A latin könyvek tömege mellett a termelés 3-4 százaléka ógörög könyvekre esett. A nemzeti nyelvek közül a Dantétól és Petrarcától megigézett humanisták csak az olaszt tartották irodalmi alkotásokhoz elég fejlettnek. A többi újkori nyelv szerintük csupán a csodahivő nép számára a kolostorokban kieszelt legendák meg ájtatosságok megírására való.

A humanista kiadók amellett, hogy a szinte pogány színezetű tartalom éleselméjűségével és szellemességével igyekeztek kápráztatni híveiket, arra is törekedtek hogy olvasóikat művészi fogásokkal áhítatos

hangulatba ringassák. A gazdagok körében párnapos bárányok bőréből fortélyos gonddal készült hártyára, apró gyöngyírással írt szövegeket hoztak divatba, drága portékákat, híres festők miniatúráival, színekben pompázó kecses képecskék, medaillonszerű portrék és címerek tarkaságával átszőtt lapszéli folyondárokkal, a szövegben sok aranyalapú kezdőbetűvel. Abban a hitben, hogy kerekded kisbetűik, melyekből a mi mai latin írásunk lett, az ókori rómaiaktól származnak, tévesen antiquának nevezték őket.

Legfontosabb az volt számukra, hogy a könyv külseje is szép legyen. E ragyogó kiállítású kötetekben azonban a gyors munka miatt gyakori a leírási hiba. Egy-egy másoló ugyan naponta csak 2-3 oldalt írt, átlagban 5 hónap alatt készült el egy könyvvel, de minden figyelme a betűk újformájú vonalaira irányult. Azonkívül együtt dolgozott a könyvfestővel, akivel közösen tervezte meg a lapok képeit. E díszkódexek drágaságuk ellenére is könnyen keltek el. A XV. században a polgárság gazdagodása már jelentősen előrehaladt, több lett a pénz, terjedt a luxus, s ehhez hozzátartozott a szép könyv is.

Az új másolóműhelyekben készültek remekül illuminált imakönyvek, missalék és egyéb liturgiák is, hagyományos gót írással. Olaszországon kívül Német-, Francia-, Angol- és Spanyolországban a világi kiadók hegyes-sarkos gót betűkkel és darabos naiv miniatúrákkal lovagok és gazdag kereskedők számára nemzeti nyelvű verses lovagregényeket, krónikákat meg bibliai legendákat másoltattak. Ilyenekkel különösen az elzászi Hagenauban működött Diebold Lauber tűnt ki. Fennmaradt üzleti leveleit hercegekhez, hadvezérekhez, világias ízlésű apátokhoz és egyszerűbb műveltségű gazdag magánosokhoz intézte.

Nálunk azonban csak az olaszországi humanista irány hódított. Egyházi főuraink, Vitéz János, Janus Pannonius meg a többiek főleg Firenzéből rendelték könyveiket. Ma Vitéz 26 kódexéről tudunk, közülük 4 Magyarországon készült - már nagyváradi püspöki udvarában tartott magánál másolókat, például 1455-ben Polánkai Berecket -, 17-et pedig Olaszországban készen vásárolt. Itthon valamennyit saját kezűleg átjavította, s egy részükre miniátorával ráfestette a címerét. Mind latin nyelvű, többnyire klasszikus szöveg, de volt néhány középkori teológiai munka is köztük, valamint kortársának, a csillagász Regiomontanusnak két könyve. Hártyára írt díszkódexei mellett akadnak igénytelen papírkéziratok is. Ezek korábban mások tulajdonában voltak. Janus Pannonius egyik levelében panaszkodik, hogy Vitéz éppoly feledékeny kölcsönző, mint a király könyvtárosa, Galeotto. Ők ketten latin könyveit már mind elvitték; szerencsére nem tudnak görögül, így legalább görög kódexeit meghagyták neki.

Vitéz sem járt sokkal jobban, mint Janus Pannonius. Több Corvin-kódexben Mátyás király átvilágított címere alatt Vitéz címere látszik. Hogyan kerültek a Corvinába? Vitéz és Janus Pannonius kegyvesztése után? Előállítójuk, Vespasiano, emlékirataiban csak egyszer említi Mátyást, de nem mint vevőt s nem is mint kora legnagyobb könyvgyűjtőjét, hanem haraggal a volt nevelőjével és kancellárjával

szemben tanúsított hálátlansága miatt. Vitéz és Janus Pannonius sorsa érzékeny csapást mért Vespasiano üzletére.

De Janus Pannonius levele értelmében arra is gondolhatunk, hogy ezek a kódexek csak kölcsönként jutottak a király könyvtárába, és csak a tulajdonosok halála után kerültek be mint gazdátlanok a Corvina állományába. Így legalább itthon maradtak. Mert Vitéz többi - Esztergomban hagyott - könyveit utóda, Beckensloer érsek, szökésekor magával vitte új székhelyére, Salzburgba.

Vitéz példáját főpap-társai vetélkedve követték. Vagyonokat költöttek másolókra és miniátorokra. Nézegetve e könyveket, az a gyanú tolakszik fel bennünk, hogy e lélegzetelállítóan ragyogó példányok eredeti célja a tulajdonosaik gazdagságával való hivalkodás. A beléjük festett címerek is előkelőségük fitogtatására szolgálnak.

Legnevezetesebb főpapi könyvgyűjtőink voltak Kálmáncsehi Domokos, 1474-ben székesfehérvári prépost, majd Mátyás király diplomatája s végül kalocsai érsek, kinek 4-6 kódexe maradt fenn; továbbá a paraszti családból származott Nagylucsei Orbán győri, majd egri püspök, Mátyás egyik leghűbb embere; Váradi Péter, Vitéz egykori bolognai ösztöndíjasa, majd Mátyás kancellárja és kalocsai érsek, kit a király megbízott Janus Pannonius irodalmi hagyatékának felkutatásával; és Han János pozsonyi kanonok-plébános, aki régi könyveket is gyűjtött. A gyulafehérvári Batthyány könyvtárban levő, s 1377-ben a csukárdi plébános által másolt, illuminált és bekötött esztergomi misekönyvet Han új, de a saját kora modorát követő, nem stílusos miniatúrákkal egészítette ki.

MÁTYÁS KIRÁLY KÖNYVTÁRA

Legnagyobb könyvgyűjtőnk Mátyás király volt. Könyvtára, a Corvina, már a maga korában is világhírű. Mátyás más renaissance fejedelmek módjára, sőt őket felülmúlva megtöltötte könyvtárát a XV. század legszebb köteteivel. Nem csak pompaszeretet ösztönözte erre. Olvasó volt. Könyvtára nem is állt csupa díszmunkából. A Corvina ránk maradt kéziratainak egy része oly egyszerű kiállítású, hogy bármely kolostor állományába is tartozhatott volna; épp csak Mátyás címere díszíti őket, s néhányon még a címer is hiányzik. Tartalmuk miatt tartotta ezeket könyvtárában. Humanista tisztelői tömérdek versben, levélben és ajánlósorban emlékeznek meg olvasottságáról. Túlzó hízelgéseik mellett elmondanak tényeket, melyekből látjuk, hogy Mátyás magas irodalmi műveltséggel telített légkört teremtett maga körül. Háborúban tábori ágyán esténként verseket vagy tudományos műveket olvas, békében dús asztala mellett kora híres tudósaival vitázik, szabad óráiban pedig tervrajzok készítése közben megálmodja a világ legnagyobb tudományos intézetét. Nem külső hatásra vagy hatásvadászatból, hanem hajlamánál fogva volt igaz könyvbarát, gyűjtő és mecénás.

„Mátyás király asztalánál - meséli Galeotto, a Corvina könyvtárosa - mindig vitatkozás foly komoly vagy kellemes tárgyról, vagy pedig

költeményeket dalolnak. Zenészek és hárfások vannak ott, kik a hősök tetteit honi nyelven lant kíséretében éneklik.” Ha a lantosok elhallgattak, irodalmi kérdések kerültek szőnyegre, s Mátyás talpraesett klasszikus idézetekkel fűszerezte a társalgást. Kitűnően ismerte a régi latin írókat, hiszen a fennmaradt 170 hiteles Corvin-kötetből 56, a mai állomány egyharmada, ókori remekírók műveit tartalmazza. Utánuk - a mai jegyzékek tanúsága szerint - legélénkebben a szintén még a klasszikusok közé sorolt egyházatyák írásai iránt érdeklődött: 42 ilyen kódex maradt ránk.

Amikor érdeklődési körére a korvinák címeiből következtetünk, mindenekelőtt az a feltűnő, mennyire modern volt e könyvtár a maga idejében. Túlnyomó részében akkor Európa-szerte ismert, divatos könyvekből állt. Az előbb említettek mellett 54 kötet humanista szöveget és korabeli szakművet látunk. A többi már csak 2 biblia, 6-7 díszes egyházi szerkönyv és mindössze 10 középkori filozófus és teológus, kiknek sorában Aquinói Tamás egymaga 4 kötettel szerepel.

Könyvgyűjtésében két fő korszakot különböztetünk meg. A határvonal köztük a Beatrix nápolyi királylánnyal kötött házasság ideje, Mátyás életének 33., uralkodásának 18. éve. Az 1475 előtti - első - korszakban inkább a könyvek tartalma érdekelte, az 1475 utáni, másodikban ügyelt díszítésük különleges szépségére is. Korábban többnyire olyan könyveket szerzett meg, melyek eredetileg nem az ő számára készültek: lepattogzó vagy átvilágított címerük alatt régibb tulajdonos címere tűnik elő. Később a legszebb könyveket ő maga rendelte meg, és számos mű neki szóló ajánlással van ellátva. Az első korszakból valók a legrégibbek: a 8 görög kódex. A latinok közül legöregebb egy XIV. századi dísztelen gótikus biblia, mely apai vagy anyai örökségként szállhatott rá. Jelenleg az erlangeni Egyetemi Könyvtárban őrzik. Miként a görög kódexekről, erről is hiányzik Mátyás címere. Csak pazar kötéséről tudjuk, hogy az övé volt. Mintha érzelmi okokból ezt a legegyszerűbb könyvét becsülte volna legtöbbre.

Két másik XIV. századi latin kéziratot királyelődeitől örökölt. A többit mind már a saját életében másolták. Némelyiket ajándékul kapta más fejedelmektől: II. Pál pápától, IV. Sixtus pápától, a nápolyi királytól. A fennmaradt korvinák zöme, 76 kötet, 1475 utáni korszakból származik.

Mátyás akkori könyvtárosát, Taddeo Ugoletót gyakran küldte Firenzébe, hogy ott számára könyveket vásároljon vagy másoltasson. Ugoleto Mátyáshoz írt leveleiben számol be a megbízatások teljesítéséről. Soraiból kitűnik, hogy Mátyás maga állapította meg, milyen szerzőktől milyen munkákat szerezzen be. „Bonfini nemsokára Budára utazik - jelenti egyik alkalommal -, átadtam neki néhány Rómában megjelent nyomtatott könyvet könyvtárad számára, s ezenkívül négy kéziratot, melyet itt leírni parancsoltál.” A leveleiben cím szerint említett kódexekből és a római ősnyomtatványokból azonban egyet sem látunk a Corvina maradványai közt.

„Egy olasz menyetske megváltoztattya az hatalmas királyt” - írja „Chronicá”-jában Heltai Gáspár. - „Mindenütt kerestete tudós népeket, kic az égü forgáshoz és a Czillagoknac íárásához tudnac vala... Meg éputete a

szép Librariát, avagy Könywtarto házat... Minden esztendőben harmintz három ezer arany forintot költe az iro deákokra, kic Görög országban, és egyebüt könyveket leirnac vala. Es a könyveket be köteti vala draga kötésseckel, sellyembe, es szép kéc bársonyba, ezüst és aranyas kaptsockal és boglárockal... Az Magyaroc kedig mind ezeket igen bányác vala, hogy az országnac kenczét ollyanokra költi vala.”

Már nem tudjuk eldönteni, hogy a szép „könyvtartó ház” a Fioravanti által épített 340 szobás budai királyi palota melyik szárnyán volt. Bonfini verses felirata a főkapu fölött mindenekelőtt a könyvtárra hívta fel a belépő figyelmét: „Érc, márvány és könyv nem hagy enyészni soha.” Naldus Naldius, Ugoleto barátja, négyénekes költeményben zengve a Corvina dicséretét, leírja helyiségeit is. Szerinte az előcsarnok boltozatos mennyezetére az ég volt festve a csillagok amaz állásával, melyben akkor voltak, amidőn Mátyást 1469-ben Csehország királyává választották. A következő két, ugyancsak bolthajtásos teremben a könyvek hárompolcos, faragványos állványokon feküdtek, s az állványokat arannyal átszőtt piros bársonyfüggönyök védték a portól és fénytől, melyet egyébként az ablakok függönyei is tompítottak. Az egyik terem közepén Mátyás kerevete állt, melyen a király sziesztázva olvasgatott.

A Corvina harmadik korszaka akkor kezdődött, amikor Mátyás a budai másolóműhelyt létesítette. Oláh Miklós „Hungaria” című, 1536-ban írt könyvében elmondja, hogy Mátyás Budán állandóan 30 könyvmásolót és könyvfestőt foglalkoztatott, kik tudós férfiak, utoljára „a festésben is járatos” Felix Ragusanus felügyelete alatt dolgoztak. E műhely két legkiemelkedőbb művészegyénisége Franciscus de Castello Ithallico és Giovanni Antonio Cattaneo madocsai apát. A másolók közül ismerjük Petrus de Abbatis Burdigalensist, a nápolyi királyi könyvtár volt scriptorát, ki 1484 óta tartózkodott Budán. Ő másolta a párizsi Nemzeti Könyvtár remek Cassianus Corvin-kódexét, melyet a madocsai apát és több más budai miniátor illusztrált.

Nem kevesebb, mint 43 fennmaradt korvinán csodáljuk a budai könyvfestőműhely munkáját. Némelyikbe csak címert festettek, másokban a díszlapok virágos kerete és a miniatűrös vagy egyszerűbb ékességű iniciálék is budai származásúak. A ma Párizsban őrzött ötkötetes Arisztotelész-ősnyomtatványt szintén Budán illuminálták. S könyveken kívül festettek itt nemesi címereslevelket, s alkalomadtán másoknak is dolgoztak, mint például de Castello, aki Kálmáncsehi Domokos székesfehérvári prépost számára, vagy a madocsai apát, aki Nagylucsei Orbán egri püspök számára festett gyönyörű áhítatkönyvet.

A könyvfestő-műhellyel szoros összeköttetésben állt a Corvina könyvkötészete. 71 kódexe maradt fenn eredeti kötésben, s ezek közt csak a 7 vörös, kék vagy zöld selyemkötés nem különbözik más, XV. századi selyemkötésektől. A 27 bársonykötésnek, eltekintve attól, hogy némelyiket még ma is díszíti a Corvin-címerrel ékesített zománcos veret, van egy sajátsága, mely Mátyás kötött könyveinek kétségtelen ismertetőjelei közé tartozik. A könyvnek a kötés által nem védett, tehát kinyitható hosszoldalán színes festéssel díszített, jellegzetes arany-metszés van, melyen zöld, kék, rózsaszínű és sárga szalagfonadékok vagy

leveles indák közt a mű rövidített címe olvasható. Amiből az is következik, hogy a Corvinában - egyébként régi középkori szokás szerint - a könyvek a polcokon nem álltak, hanem hevertek, mégpedig a bársonykötésűek a kötés gerincével a fal, metszésükkel a szemlélő felé.

Fennmaradt továbbá 43 eredeti bőrkötésű Corvin-kódex is. Hozzájuk hasonló stílusú kódexburkolat sehol másutt nem található. Műhelyüknek Magyarországon kellett lenniök. Mindegyiket Mátyás címere díszíti, de ennek kerete és az azt körülvevő zsinór- és dúsaranyozású gyöngysordíszítés mindegyikben más-más változatokat ölt. Stílusuk mégis annyira egységes, hogy nemcsak ugyanabban a műhelyben, hanem ugyanabban az évtizedben is kellett készülniök. Vannak köztük régi, a Corvina első időszakából származó kéziratok, s vannak olyanok, melyeket 1480 után írtak. A műhely tehát a király életének utolsó évtizedében működött. Átkötötték a régi állomány kéziratait is, melyek első lapját - ha nem volt elég díszes - ebben az időben ékesítette ragyogó virágos keretekkel a könyvfestő-gárda.

A bőrkötések is elárulnak egyet-mást a könyvtárban való elhelyezésükről. A széleiken levő apró lyuk arról tanúskodik, hogy vékony ezüst- vagy aranylánccal voltak polcaikhoz erősítve. A művek címét nem az első, hanem a hátsó kötéstáblára préselték, mégpedig annak felső részére, e bőrkötésű könyveket tehát a rézsútosra állított és bársonnyal bevont polcdeszkákon mellső táblájukra fektették, mert címük csak így tűnhetett szembe.

A budai királyi könyvtár a maga idejében a világ leghíresebb könyvtára volt, Könyvállományának nagyságáról szólva még az egykori szemtanúk adatai is lényegesen eltérnek egymástól. A II. Lajos vendégeként ismételten Budán járt s a Corvinát erősen dézsmálgató bécsi humanista, Alexander Brassicanus, 1530-ban barátjának, Stadion lovagnak azt írja: „…oly nagy mennyiségben volt itt a régi és újkori latin kézirat, mint sehol a világon.” A világ akkor legnagyobb könyvtára mások szerint a római Vaticana, s ez 4000 kötettel dicsekedett. Brassicanus szerint még ennél is nagyobb lett volna a Corvina. Négyezer ívrétes kódex azonban nem férhetett el a Naldustól leírt helyiségekben. Utolsó gondozója, Bartholomaeus Fontius egyik beszerző útjáról a küldeményeihez csatolt levélben áradozva írja, hogy egész Firenze a Corvináról beszél, s Lorenzo de Medici az ő mintájára akar hasonló latin-görög könyvtárt berendezni. Fontius azonban biztosítja az olaszokat, hogy Mátyás könyvtárát ez a Laurenziana sem fogja felülmúlni.

Hízelgett, de így is közfelfogást fejezett ki. Amikor Firenzébe eljutott Mátyás halálhíre, Lorenzo de Medici felkiáltott: „Most már olcsóbbak lesznek a kéziratok!” Mátyás halálakor még egyre özönlöttek a könyvek a Corvinába. Firenzében 150 megrendelt kódexen dolgoztak, s még egyre jöttek a számlák is: egy bibliáért 1400 aranyat, egy breviáriumért 500 aranyat követeltek utódjától. De egyúttal megindult a könyvtár züllése is, megkezdődött a Corvina tragikus időszaka. Corvin János, Ugoleto neveltje, nagyratörő terveiben csalódva, szekerein a legszebb kéziratokkal útnak eredt Olaszország felé. Csapatok indultak üldözésére, a páratlan szállítmány Csontmezőnél ütközet közepébe került, s aztán diadallal

visszavitték Budára. Nagy jelentőségű a szerződés, melyet akkor Corvin János a nemzet képviselőivel kötött: kimondja, hogy a Corvina országos könyvtár, a nemzet tulajdona, s belőle a herceg csak az országgyűlés tudtával vehet könyvet kölcsön. A könyvtár gondozója a feloszló könyvfestő-műhely vezetője, Felix Ragusanus.

A Corvina többé-kevésbé nyilvános jellege és a könyvkölcsönzés lehetősége azonban csakhamar bajokat okozott. Ulászló idején a humanisták kedvük szerint kutathattak benne, másolatokat készíthettek, a kancelláriai hivatalnokok és a diplomaták akár szép díszkódexeket is kölcsönvehettek, a kikölcsönzött könyveket pedig nem adták vissza. Így kerültek remek korvinák a bécsi Conradus Celtes, az ansbachi Vincentius Obsopoeus, a prágai Bohuslav Lobkovic, a nürnbergi Willibald Pirckheimer Budán járt humanisták, Christoph Bambridge angol követ, Mattheus Lang bíbornok és Johannes Cuspinianus német császári követek, Hieronymus Balbi és más diplomaták s azok titkárai, Gremper, Brassicanus stb. tulajdonába. Ulászló király készségesen ajándékozgatott kéziratokat. A magyar urak sem jártak rosszul. Bakócz Tamás bíboros érsek, Thurzó János püspök, Ippolito d'Este egri püspök, Johannes Lang, a budai udvar zeneigazgatója mind kaptak korvinákat. Miksa császár követe, Cuspinianus, huszonötször járt Budán, s a budai királyi könyvtár állományából mindannyiszor vitt könyveket uralkodójának, sőt még utasításokat is kapott tőle, hogy: milyeneket hozzon. A Miksa által alapított bécsi udvari könyvtár felirata még ma is hirdeti: „Magna parte librorum serenissimi segis Mathiae Corvini locupletata [Nagyrészben Mátyás király könyveivel gyarapíttatott]."

A mohácsi csata után a menekülő Mária királyné vitt magával korvinákat, többek közt a világhírű miniatúrafestő, Attavante remekművét, a mai brüsszeli Corvin-missalét. Amikor pedig a törökök 1541-ben másfél századra elfoglalták Budát, Izabella királyné távozott nagy könyvrakományok kíséretében Erdélybe. Korvinái állítólag a brassói és gyulafehérvári könyvtávba kerültek. Mindkét könyvtár tűzvészben pusztult el.

II. Ulászlónak és utódainak a Corvina tekintetében tanúsított gondatlansága végül mégis szerencsének számíthat. Mert ami ma megvan Mátyás király könyveiből, az túlnyomórészt azáltal menekült meg a pusztulástól, hogy idejében nyugati államokba csempészték. Ami viszont a törökök kezére jutott, abból 22 kódexen kívül minden elveszett. A XVI. század közepén Konstantinápolyban megfordult idegenek az ottani zsibvásáron néhány garasért öt korvinát vásároltak. Ezután már csak 1608-ban és 1778-ban bukkant fel ott az egykori budai könyvtár egy-egy további kézirata. Kutatók hasztalanul érdeklődtek; kérdezősködésükre azt a feleletet kapták, hogy Murat szultán 1728-ban az összes görög kódexeket feltüzeltette. Mégis sugdosták hogy a szultáni szerájban kell még lenniök bizánci és budai kódexeknek. Csakhogy ami odakerült, hozzáférhetetlen titok maradt. Végül több mint 300 éves lappangás után előkerült 15 hiteles latin korvina: II. Abdul Hamid szultán ajándékba küldte őket I. Ferenc József királynak; 4 közülük a Magyar Nemzeti Múzeumba, 11 pedig (24 egyéb magyarországi kódexszel együtt) a budapesti Egyetemi Könyvtárba került.

Amikor a XVII. században a portánál I. Rákóczi György, majd I. Lipót követek útján kísérletet tett a Corvina maradványainak visszaszerzésére, azt a választ kapták hogy a könyvtár Budán maradt. Erre I. Lipót 1666-ban elküldte Budára a könyvtárnokát, Lambeciust, aki a vár egyik kriptaszerű helyiségében talált is 300-400 kötetet, penésztől portól, piszoktól vastagon belepve, hegyén-hátán rakásban a földön. Legnagyobbrészt nyomtatványok voltak. Húsz évvel később, Buda visszafoglalásakor, Marsigli olasz hadimérnök a még lángban álló várban behatolt egy bolthajtásos szobába melynek rongált falain egykori színes arabeszkfestés nyoma borongott s ott sok nyomtatott és kéziratos könyvet látott szanaszét heverni, ásók, kapák és tömérdek limlom közepette. Volt ott ezenfelül még tíz hatalmas cserzetlen bőrrel bevont láda, tele könyvvel. A zsákmányoló császári katonák szétverték a ládákat, a könyveket lapjaiknál fogva kiráncigálták, mert kincseket sejtettek alattuk széttaposták őket, fojtást csináltak belőlük muskétáikba, minden ott pusztult. A Salm-ezred jezsuita tábori papja mégis jegyzékbe vette, amit a csonkaságokból még lehetett: 125 kéziratot és közel 200 nyomtatványt. Ezzel az akkori tudósok álma a Corvináról szertefoszlott.

Ami ma még megvan belőle, azt túlnyomó részben a nyugati könyvtárak átkutatása során fedezték fel. A Corvinával foglalkozó tudósok közül 1976-ban Rómer Flóris még csak 84 kódexéről írt, Gulyás Pál 1916-ban 116-ot ismert. Fogel József 1927-ben már 167-et. Két világrész 12 országának könyvtáraiban vannak szétszórva. A legtöbb német nyelvterületen van: 58 (egyedül a bécsi Nemzeti Könyvtárban 31); azután Magyarországon összesen 44, ebből 30 az Országos Széchényi Könyvtárban, 11 a budapesti Egyetemi Könyvtárban, továbbá egy-egy a Magyar Tudományos Akadémián és a győri meg az esztergomi káptalani könyvtárakban. Magyarország után következik Olaszország 39 kódexszel; a többi országnak csak néhány darab jutott.

A KÖNYVNYOMTATÁS KEZDETE MAGYARORSZÁGON

A HAZAI ŐSNYOMDÁK

Az első magyarországi nyomtatványok Mátyás uralkodása idején jelentek meg. Az ipar és a kereskedelem gyorsuló fejlődésével, a polgárosodás előrehaladásával megnőtt az olvasni tudók száma. Több könyvre lett szükség, mint ahányat a sctiptuariumok és a humanista másoló irodák termelni tudtak. A másolatok ellen egyébként is sok volt a panasz. A tudósok zúgolódtak a másolási hibák, a gondatlan s félreértéseket okozó rövidítések miatt, meg amiatt, hogy kívánt szövegek nehezen szerezhetők meg: kevés a példány. A tanulók drágállották a könyveket. A szükséglet a sokszorosításban új, gyorsabb, olcsóbb, egyszerre számos példányt előállító módszert kívánt, és a technika fejlődése most már lehetővé is tette az új módszer megteremtését.

Mátyás még kamaszkorában volt, amikor aprónyomtatványok előállítására irányuló hosszas kísérletezések után az első nagy nyomtatott könyv, a *Gutenberg biblia* megjelent. Tizennyolc évvel később királyi székhelyén, Budán is működött nyomda. Tehát a magyar nyomdászat eredete is az ő nevéhez kapcsolódik. További hét év múlva az ő rendeletére nyomattak egyházi szerkönyveink gyönyörű első kiadásai, s utánuk Magyarország törvénykönyve. Az ő idejében terjednek íróink művei először nyomtatásban. Előszók és ajánlások emlékeznek meg kiadásokat elősegítő támogatásáról. A Bibliotheca Corvina a nyomtatott könyveknek is első ismert hazai gyűjtőhelye.

Két korszak mezsgyéjén élt: a renaissance tűzijátékában utolsókat lobbanó kódex-korszak végén és a szükségszerűen meginduló nyomtatvány-korszak kezdetén. Mindkettőnek nagy embere. A korvinák fényétől elkápráztatott szakirodalom - Jankovich Miklósnak egy 1811-ben közzétett feltevését követve - az utolsó, közel másfélszáz éven át mégis azt hangoztatta, hogy idegenkedett a nyomdászattól, s nem támogatta azt. A közben ismertté vált tények (Corvin-ősnyomtatványok és oklevelek) megdöntik ezt a feltevést. A Mátyás könyvszeretetéről szóló legkorábbi adat (levele Pomponius Laetushoz) és az utolsó korabeli könyvszállítmányról szóló okmány nyomtatott könyvekről szól. A Corvina sorsáról beszámoló utolsó szemtanú (Marsigli) - mint 1686. évi jelentésében írja - több nyomtatványt látott a maradékok közt, mint kéziratot.

Egyébként sem hihető, hogy a minden korszerűség iránt oly fogékony Mátyás nem ismerte volna fel a nyomdászat, az akkori „res inaudita” - a bámulatra méltó találmány - jelentőségét. Mindenki erről beszélt, a humanizmus terjesztésének legfontosabb eszköze volt. Mátyás idegenkedése olyan volna, mintha valamely mai államfő nem akarna tudomást venni repülőgépről, rádióról, televízióról. Feleségének, Beatrixnak több nápolyi nyomdász köszöni meg kiadványajánlással a pártfogását. A Corvina valamennyi könyvtárosa kapcsolatban állt a

nyomdászattal. Az első, Regiomontanus, Budáról való távozása után, 1471-ben, maga is nyomdát alapít Nürnbergben, ahol kinyomatja Budán írt világhírű csillagászati munkáját, az *Ephemerides*t. A második, Galeotto, elmegy nyomdai korrektornak Bolognába. A harmadik, Ugoleto, nyomdász öccsének, Angelo, Ugoletónak lektora és korrektora. A negyedik, Bartholomaeus Fontius Budára jövetele előtt a firenzei Ripoli-apácanyomda alkalmazottja volt.

A budai kiadók előszavaikban hivatkoznak arra, hogy a magyar egyházmegyék szerkönyveit Mátyás rendeletére nyomatják. Egyikük, Theobald Feger neki ajánlja Thuróczi-kiadását, a XV. század leghíresebb és legelterjedtebb magyar vonatkozású könyvét. Mátyásnak szóló dedikációt tartalmaznak továbbá Petrus Niger, Angelus Politianus, Brandolinus és Candidus akkori humanista írók egy-egy művének ősnyomtatványai. Nem lett volna tudomása róluk? Hiányozhattak-e a budai könyvtárban?

HESS ANDRÁS BUDAI NYOMDÁJA

Az első magyarországi nyomtatvány, a *Chronica Hungarorum*, 1473 pünkösdjének előestéjén jelent meg. Nyomdásza a záró sorokban, az ún. kolofonban, Andreas Hessnek nevezi magát. A neve ezentúl egy negyed évezreden át sehol, sem nyomtatva, sem kéziratban nem fordul elő. Személyéről csak annyit tudunk, amennyit ő maga előszavában, elegáns humanista körmondataiban elmond. Latiumban (Itália ama klasszikus tartományában, melynek székhelye Róma) látta, „mennyire az emberiség javát és dicsőségét szolgálták” az ottani nyomdászok, mire ő maga is kedvet kapott foglalkozásukhoz, s miután abban „némi előhaladást tett”, Karai László budai prépost, Mátyás király alkancellárja jóvoltából Magyarországra jött.

Oklevelekből tudjuk, hogy Karai diplomáciai kiküldetésben 1470 őszén Rómába érkezett. Ott akkor, tizenöt évvel az első nagy nyomtatott könyv, a Gutenberg-biblia megjelente után, már több nyomda működött, valamennyi egyházi támogatással. Karai a jelek szerint a Szent Özséb kolostorban szállt meg, melynek patrónusa és felügyelője éppen az a Caraffa bíboros volt, ki a Vatikán részéről a magyar kiküldöttel való tárgyalásokat vezette. E kolostor scriptuariuma immár papi nyomdává alakult át. Igazgatója Georgius Lauer. S egy pillantás Lauer akkori nyomtatványaira meggyőz arról, hogy Hess típusai azonosak Laueréval. Hess Lauer segédje volt, s amikor Budára távozott, gazdája hozományul matricákkal és betűöntő-műszerrel látta el. Más nyomdászok is adtak ilyeneket önállósulni kívánó alkalmazottaiknak. Néha matricák helyett kis zsákravaló betűpéldányokat adtak, melyeket az új nyomdász a székhelyén puhára felhevített vörösrézkockákba kalapált, s ekként maga készítette matricáit. Ilyenkor az előző és az új betűgazda típusai közt apró eltérések észlelhetők: az űrös betűk (mint az *e, a, g*) vonalainak vékonysága megváltozik. Hess és Lauer betűi közt azonban nincs ilyen különbség, mindketten ugyanazokból a matricákból öntöttek.

Minden történelem tényei között hézagok mutatkoznak, s ezeket feltevésekkel próbáljuk áthidalni. Tény - mert szövege fennmaradt -, Mátyás király köszönőlevele Pomponius Laetushoz, aki neki Blandius budai királyi könyvfestő útján megküldte Silius Italicus, a Nero-korabeli római költő *Punica* c. hőskölteményének nyomdászát meg nem nevező kötetét. Tény az is, hogy Pomponius Laetus, aki mindig ezt a klasszikus ókortól kölcsönvett álnevet használta, a Lauer nyomda korrektora volt. Lauer kiadványainak kolofonjaiban meg is szokta említeni: „Pomponius correxit ac Georgius Lauer impressit.” E két tényt összekötjük azzal a feltevéssel, hogy, Silius Italicus egykori korvina-példánya is Lauer nyomdájából került ki. Egyedülálló, másutt elő nem forduló betűtípusa azonban különbözik attól, melyet Lauer cégjelzett kiadványaiban látunk. Csak itt használták, először és utoljára: - kísérleti típus. Kapcsoljuk hozzá analógiaként azt a korabeli oklevelekből ismert szokást, hogy a nyomdaalapító a szerződendő nyomdásztól próbanyomatot kívánt, s akkor feltételezhetjük, hogy a Silius-kötet Hess római próbanyomata volt, melyet Karai abban a tudatban rendelt meg nála, hogy ez - amint a király leveléből is kitűnik - Mátyás kedvenc olvasmánya. A típus különlegességére is Karai adhatta meg az utasítást. Rómában ugyanis azt tapasztalta, hogy az egyházi műértő köröknek Sweynheym & Pannartz típusai tetszenek leginkább. A pápa is őket becsülte legtöbbre, a két nyomdászt ki is tüntette, kanonokságot adományozott nekik. Karai az ő stílusukhoz hasonló betűket akart látni Budán. A Silius Italicus betűmetszője utánozta őket, de nem tudta elérni színvonalukat. Mátyás királynak tetszett a betűje, a nyomdászati ügyekben jobban tájékozott Karainak nem. Inkább Lauer rendes antiquájára tért vissza.

Lauer 1472 februárjáig használta ezt a típusát. Akkor tűnik fel nála utoljára Antoninus Florentinus érsek *Confessionalé*jában. Ennél a kiadványnál az elkopott vagy egyéb károsodást szenvedett betűpéldányok pótlásához szüksége volt matricáira, ezért Hess csak e kiadvány megjelente után hagyhatta el Rómát. Legfontosabb útipoggyásza a zsebre dugható kis betűöntőműszer -. mert elkészítéséhez értő megfelelő szakemberre Budán nem számíthatott - és a 80 matricát tartalmazó ládika. A többi felszerelési tárgyat, sajtót, szedőszekrényt, szedésformát, festékező szereket stb. Budán is csináltathatta. Az út Rómából Budára az időben 4-5 hétig tartott. 1472 húsvétja után hozzáláthatott a budai műhely berendezéséhez.

Tizenhárom hónappal később megjelent a Chronica Hungarorum, melyet előszavában első nyomdatermékének mond. Ugyanitt említi meg azt is, hogy Budán eleinte „nem kevés ideig” az előkészülettel foglalkozott. A berendezkedésen kívül nyilván a következő feladatok kötötték le: vonzó szöveg felkutatása és másoltatása; a papír beszerzése; a személyzet kiképzése és begyakorlása; végül pedig a megfelelő betűmennyiség öntése. A Chronica szedéséhez csak ezek elintézése után foghatott.

A „Porro” (=továbbá) szóval kezdődő, vagyis elején csonka szöveg kéziratát a budai minorita kolostorban másoltatta. „Azt hittem - mondja előszavában Hess -, hogy Pannonia történetének közreadásával minden magyar embernek kedves örömöt fogok okozni.”

A papír beszerzése nem okozott nehézséget, hiszen - miként ugyancsak az előszóban mondja - a Chronica után ennél terjedelmesebb könyveket szándékozott nyomtatni. Tekintettel a pergamen drágaságára és könyvkiadáshoz szükséges mennyiségének elégtelenségére, minden nyomdász első kérdése a letelepedés előtt az volt, tud-e székhelyén papírt szerezni? Ezért keletkeztek az első ősnyomdák a papíripar területén: a Rajna mentén, Olaszországban és Bajorországban. Magyarország Mátyás király idején, miként az akkor keltezett levéltári anyag tömegéből látjuk, bőven el volt látva papírral. Sőt a Fejérpataky László által kiadott számadáskönyvek tanúsága szerint a magyar papír olcsóbb volt, mint a német. Bártfán 24 évvel a Chronica Hungarorum megjelenése előtt rizsmája (500 ív) a minőség szerint váltakozva 20-24 denárba került; Frankfurtban Hess idején ennek másfélszeresére. Hess a többi nyomdászhoz képest pazarolja a papírt: széles margót hagy, csak 33 soros tükröt ad lapjainak, noha azokra 40 sor is fért volna, a fejezetcímeket sorűrök közt közli, s kiadványát elején meg végén üres levelekkel burkolja. Papírja honi termék. Mérleges vízjegy-változatai 1467 és 1477 közt Briquet vízjegykatalógusa szerint leginkább Magyarországon kelt oklevelekben és kódexekben fordulnak elő. S az a tény, hogy a Chronica Hungarorum papírjában egyfajta vízjegy, illetőleg annak két változata látszik, szintén papírbőségre enged következtetni. Ha valamely nyomtatványban többféle ábrájú vízjegy van, vásáron szerezték; ha egyféle, nem vásáron, hanem malomból, illetőleg annak képviselőjétől vették. A malom két változat esetén kisebb, négy vagy hat változat esetén nagyobb üzem. A malomban ugyanis minden puttonynál két munkás dolgozott: az egyik merített, a másik átvette a megtöltött hálót, s egyúttal átnyújtotta az üreset. A vízjegy a háló egyik felének közepére drótból font gyártmányjel; miután azonban a drót engedetlen anyag, a hálópárok figurái apóságokban eltérnek egymástól; - innen a változatok. Hess ezek szerint egyputtonyos - kisüzemű - malomból, nem pedig piacról szerezte be papírját. S bősége felidézi bennünk a kérdést, talán a magyar papíripar érdekeit is képviselte Karai, midőn Budán nyomdát alapított? Olaszországban tapasztalhatta, hogy a nyomda a legjobb fogyasztó. Velence azért vezetett a nyomdák száma tekintetében, mert a leggazdagabb papíripar központja volt. S viszont papíripara azért fejlődött olyan szépen, mert sok volt a nyomdája. Miként a nyomdászok ott telepedtek meg, ahol könnyen szerezhettek papírt, úgy a malomtulajdonosok is a nyomdaszékhelyek közelében kerestek megfelelő folyóvizet, abban a tudatban, hogy a nyomda sok papírt fog rendelni. A papírgyártás nagyarányú fellendülése a XV. század második felében szorosan összefügg a nyomdászat térfoglalásával.

Briquet adataiból azt következtetjük, hogy Magyarországon három papírtermelési gócpontunk lehetett: az első Buda környékén vagy a Vág völgyében, gyártmányában azzal a mérleges vízjeggyel, melyet Hess nyomtatványaiban látunk; a második Eperjes-Bártfa vidékén, ökörfejes vízjeggyel; a harmadik az erdélyi szász városok körül, a két előbbihez hasonló vízjeggyel, de más stilizáltságban.

A nyomdaszemélyzet száma a sajtók számához igazodott. Minden sajtó mellett három ember dolgozott: egy-egy szedő, festékező és nyomtató. A

sajtók száma megállapítható a szedésrészletekről. Ha valamelyik quinternio befejezett mondattal, ponttal végződik, s utolsó egy vagy két oldalán a szedésnek rövidítésekkel vagy betűösszevonásokkal a szokottnál feltűnőbb összeszorítása, vagy ellenkezőleg, rövidítések vagy összevonások mellőzésével, évszámoknak szavakban való kiírásával a nyújtása észlelhető, ott szedésrészlet fejeződik be, s az utána következő oldalon nagybetűvel, új mondattal, új füzet (quinternio) s vele új szedésrészlet kezdődik. A hosszuk változó; gyakorlatlan, kezdő, még lassan dolgozó szedő egy-két füzetnyi részletet kapott; a tapasztalt, ügyes és gyors szedőre akár 5-6 quinternio (100-120 oldal) eshetett.

A Chronica Hungarorumban három szedésrészletet különböztetünk meg. Hess tehát valamelyik budai esztergályossal három sajtót ácsoltatott, s ezek mellé nyomdai munkást fogadott. A középső részletet, 80 oldalt, gyakorlott szedő állította össze, a másik kettőt (22 és 31 oldalnyit) ebben a mesterségben tanoncok, egyébként azonban a rövidítési rendszerben jól tájékozott volt scriptorok, akik a budai kancellária klerikus írnokai közül kerülhettek ki. Magyarok, mert hibátlanul alkalmaznak nálunk szokásos, külföldön ritkán előforduló rövidítéseket, mint amilyen például a „pp^{9}co”, a „perpetuus comes” magyar közjogi méltóság kifejezésére.

A szedéssel és nyomással foglalkoztatott kilenc emberen kívül a személyzethez tartozott még a korrektor, aki esetleg a rubrikátor szerepét is betöltötte, továbbá egy-két nyomdai szolga, akik festéket kevertek, kencét főztek, a sajtóból kikerült s a nedvesítéstől még nyirkos íveket szárításra a kötélhálózatra függesztették, s száradásuk után szignatúráik sorrendjében füzetekbe rakták. Ők szedték szét a lenyomtatott szedésformákat, tisztára kefélték betűiket, seperték a helyiséget, s ellátták a küldöncszolgálatot.

Külön szakmunkás volt a betűöntő. De tekintettel évente csak egy-két hónapot igénybevevő munkájának időlegességére, a kisebb üzemekben nem tartozott az állandó személyzethez. Lehetőleg vándorló betűöntőhöz folyamodtak, aki nagy területek, néha több ország műhelyeit látogatta végig. Feladatát Budán elvégezhette maga Hess is.

A budaihoz hasonló kisebb nyomdák személyzete általában 10-12 főnyi volt. Tudjuk például nápolyi oklevelekből, hogy az ottani Riessinger & Del Tuppo üzemében a vezetőkön kívül 11 név szerint megnevezett alkalmazott dolgozott, nem számítva a korrektort és a szolgákat.

A tucatnyi vagy ennél nagyobb személyzet a vezetőnek háztartási gondokat is okozott. Ugyancsak külföldi oklevelekből tűnik ki az az általános szokás, hogy a nyomdai alkalmazottak gazdájuknál szabad szállást és élelmezést kaptak. A helyiségnek is megfelelően alkalmasnak kellett lennie. Fraknói Vilmos feltevése szerint Karai a budai prépostság valamelyik épületét bocsátotta Hess rendelkezésére.

A betűöntéshez csak a kézirat birtokában készített öntőcédula alapján fogtak. Ez mutatta meg, hogy az egyes betűkből mekkora készletre lesz szükség. Legtöbb kellett az *e*-ből (sajtónként kb. 2600), legkevesebb az *x*-ből (kb. 10). A magyar nevekben gyakori, egyébként latin szövegben ritka *K, k, y*-ból több kellett a Chronicához, mint más könyvhöz. A teljes készlet lényegesen kevesebb volt a mainál: sajtónként 12-12 oldal kiszedéséhez szükséges betű elegendő volt. A gutenbergi kistégelyű oldalankénti nyomtatást ugyanis nem a 20 oldalas quinternio kiszedett első lapjával, hanem legbelsőbb ívével, a 9. s utána a 10., 11. és 12. lappal kezdték; ez ív lenyomatása után szedésformája betűit tisztogatták és visszaosztották rekeszeikbe, s a szedő hozzáfoghatott a 13. oldalhoz. Eszerint a három sajtóhoz összesen 36 oldal számára kb. 70 000 (mintegy három méter-mázsányi) betűt öntöttek, napi adagban 2800 (óránként 280) példányt. A munkának gyorsan kellett folynia, az ólomnak nem volt szabad hűlnie a matricában, nehogy annak falához hozzátapadjon. A betűöntő-készüléket a fém forróságától védő faládika vette körül. A matricát az egyik felén levő kis lyukba csíptették, a másik oldala nyílásába az olvasztótégelyből bekanalazták a folyékony fémet, aztán a szerszámot hirtelen mozdulattal felfelé bökték, hogy az ólom a matrica minden mélyedésébe behatoljon, végül szétnyitva a kis műszert, kihullatták belőle a kész betűlécet, tetején a betűképpel. A felhalmozott példányok megvizsgálása, csingák letördelése, a betűpálcika méricskélése, esetleges csiszolása, gyalulása, hosszabb időt vett igénybe mint maga az öntés. Hess, miként az űrös betűk (*a, b, d, o, e, g*) elhasználódásán látszik, régimódian még tiszta (cin- és antimonötvözet nélküli) ólmot használt. A szedésrészletek vége felé itt-ott a kemény ősnyomtatvány-papír már leheletnyire koptatta a puha fémet. Betűöntő-készüléke is még kezdetleges: vasból öntötték, s ráadásul már elöregedett; a vasban keletkező kopások miatt a betűképet nem tudta mindig ugyanazon a ponton a lécre önteni, úgyhogy a lenyomatban itt-ott a sorszint fölé táncoló betűket látunk. Némely betű néhol túl közel kerül jobb oldali szomszédja mellé, s ugyanakkor az előírtnál nagyobb hézag választja el a bal oldalitól. Ugyanezeket a szépséghibákat észleljük Lauer 1472 februárjáig megjelent nyomtatványaiban. Hess ugyanazt a műszert használta. S ugyanazokat a matricákat is, melyek azonban nála már egy-két évvel idősebbek és használtabbak, mint Lauenál voltak. Innen egyes betűk (például az *e*) kifutó vonalainak mikroszkopikus határozatlansága.

A nyomdai munkát a szedők kezdték szedésrészletük első oldalával. Miután csak egyformán széles hézagléceik voltak, az előírt sorhosszt rövidítések alkalmazásával érték el. A korrektor a kiszedett lapról kefelevonatot kapott, s azon a maival azonos korrektúrajeleket használt. A rövidítések helyessége és a sorzárás tetszetőssége kedvéért azonban többet korrigált, mint mi. Több volt a korrektúralevonat is. Még nyomás közben is folyt a javítás. A mennyezet alatt kifeszített drótokon már kinyomtatott ívek száradtak, amikor a nyomtatás megszakításával a még ki nem nyomtatott ívekben újabb javításokat eszközölt. Ezért annyi a változat az ősnyomtatványokban. Nemcsak a szedésben felejtett hibákat, hanem alkalmasint magát a szöveget is helyesbítette. A humanista korrektor nem bízott a kéziratmásolóban, s irodalmi babonáinktól

mentesen a „prima editió”-t - az „első kiadást” - nem tekintette olyan szentségnek, mint mi.

Hess korrektora nemcsak tudós, hanem költő is. A hosszúsága miatt pontosan ki nem számíthatott középső szedésrészlet végén hézag maradt volna, ha Róbert Károly halálát - nehogy az akkori ízlést bántó üres folt maradjon a papíron - hexameterekben meg nem siratja.

A munkafolyamat összjátékában a nyomtatók párosával dolgoztak. Amíg az egyik a nyeles bőrlabdákkal a szedésre kente a ház udvarán rézüstben főtt fekete kencét, a másik a sorfedést biztosító s a szedésforma keretétből kiálló hat tűbe, a *puncturák*ba illesztette a spongyával enyhén megnedvesített 25-25 tiszta papírívet, rájuk eresztette a rámát, papírdarabkákkal egyengetve zárta a sajtófödőt, a szedésformát hordó taligát a tégely alá tolta, meghúzta a fordítókart, s ügyelt, hogy a hirtelenül a szedésre nyomódó tégely arról rugalmasan visszapattanjon. Ettől függött a nyomás tisztasága, - minden elpazarolt pillanat mázolást okozott volna.

A kinyomtatott íveket még egyszer átnézte a rubrikátor, aki kisebb nyomdákban rendszerint azonos volt a művelet szellemi felügyelőjével, a korrektorral. A személynevek és mondatkezdetek első betűjét megjelölte piros vonalkával, a rubrummal, s a quinterniók sorrendjének biztosítására a levelek alsó jobb sarkát betűszignatúrákkal (a1, a2, a3... b1, b2, b3... stb.) látta el. Utóbbiak, miként a puncturanyomok, a példányok bekötésekor a vágógép áldozatául estek.

A Chronica nyomdai munkálatai négy-öt hónapig tarthattak, 1473 első napjaitól pünkösdig. Egy-egy szedő az akkori gyakorlat szerint naponta egy-egy oldallal készült el (munkáját lassította a rövidítési jelek válogatása), s mindegyik sajtón naponta ugyancsak egy-egy oldalt nyomtattak kb. 400-500 példányban. E számítás szerint a 3 sajtón 45 munkanap alatt befejezhették volna a könyvet (a teljes időtartam a vasár-, ünnep- és szünnapokkal együtt is csak 75 nap lenne), de tekintetbe kell vennünk a nyomdai munka bonyolultságát és a korrektornak a munka folyamatosságát megakasztó feladatait. S nemcsak a korrektor avatkozott be a munka menetébe. Tanácskozások előzhettek meg bizonyos szövegtörléseket. A krónika vége túl rövid. Nincsen benne szó Hunyadi László kivégzéséről; ez kellemetlen érzéseket támaszthatott volna Mátyásban. De Mátyás legnagyobb sikereit sem említi. Elhallgatja a husziták fölött aratott győzelmeit.

Talán azért, mert a Husz és Hess nevek rokonhangzásúak? A magánhangzók írása nevekben még határozatlan volt. Az akkori világ legnagyobb nyomdásza hol Kobergernek, hol Koburgernek írta a nevét, s lehet, hogy Kobürgemek ejtette. Még nem használtak ékezett betűket. Ékezetek csak a mohácsi vész után fordulnak elő.

A Chronica, mint Hess idejében az ősnyomtatványok általában, címlap nélkül jelent meg. Üres fedőlap után Karaihoz intézett előszóval kezdődik. A szöveg lenyomatása után, utólag - „e könyv néhány nappal azelőtti befejezése után” - írta. Kitűnik belőle, hogy nem megrendelésre, nem Karai kívánságára, hanem saját kezdeményezésére adta ki. Meglepő,

hogy „hosszasan tépelődött, kinek ajánlja”. Bizonyára a királyra gondolt. De a természetes személy adva volt Karaiban, „A munka legfőbb indítóoka te voltál, - nélküled sem megkezdeni, sem befejezni nem tudtam volna.” Karai adta többek közt a „nervus rerum”-ot, a pénzt. A nyomdák termékei lassan készülnek s későn jövedelmeznek. Mennyit adhatott Karai? Ugyanabból az időből származik egy mantuai és egy genuai mecénás kesergő levele: az egyik 500, a másik 600 arannyal tartott fenn a budaihoz hasonló kisarányú nyomdát. Nagy házat, földbirtokot, gulyát vehettek volna rajta. Fő oka ez a kisnyomdák rövid élettartamának.

Pedig a Chronica kiadása nem látszik rossz üzletnek. Példányai gyorsan fogytak, mert már az 1480-as évek eleje óta kéziratos másolatokkal pótolják őket. Ilyenek a fennmaradt *Dubnici Krónika*, a *Pozsonyi Krónika*, Menestarfer Mihály bécsi orvos 1480-ban készült másolata, a müncheni és bécsi másolatok. S 1488-ban Thuróczi krónikája két kiadásban is megjelent.

Hess példányszámára csak a költségek és az értékesítés hozzávetőleges becsléséből következtethetünk. Költségei - köttetés nélkül - külföldi példák szerint kb. 700 aranyforintra rúghattak. (Augsburgban 1472-ben egy-egy sajtó ácsoltatása 15 forint, Frankfurtban 35 rizsma papír 227 és fél forint, 1476-ban a perugiai nyomda személyzetének évi bére és ellátása 324 forint.) A Chronicához hasonló hétquinterniós, kisívrétű, rubrikált könyvek átlagos ára másfél arany. (Kötve 2, rubrikálatlan, fűzött állapotban 1 forint.) Ha Hess ennél többet kér, nem versenyképes. De így 300 példány eladása esetén csak 450 forintja térült volna meg, s 400 eladott példány után is csupán 600. A kiadásra költött összeget 450 példány ára megközelítette, 470 már túl is haladta. Legalább ennyit kellett nyomatnia. S ezt valószínűsíti a könyv papírvízjegyeinek fekvése is. Minden új ívvel más rizsmára tért át, melyben a vízjegy másik változata tűnik fel. A rizsma ötszáz ívből állt, de volt benne egy-két tucat hibás ív is, melyet ki kellett selejtezni. Miután 13 ívben a vízjegyek az általam látott példányokban szabályosan változnak, nyilvánvaló, hogy egy-egy ívet annyi példányban kellett nyomatni, ahány hibátlan ívet a rizsma tartalmazott. Nyereségként könyvelhette el az állandó berendezést, a tiszteletpéldányokért kapott jutalmat és támogatói megrendelésekre hajlandó jóindulatát.

Hessnek még egy másik budai kiadványát ismerjük: kisnegyedrétű, mindössze 20 leveles füzet, mely két klasszikus görög szerző, Xenophon és Basilius egy-egy művecskéjének Leonardus Brunus, a Mediciek házitanítója majd kancellárja által készített latin fordítását tartalmazza. Mindkettő olaszországi kiadások utánnyomata. A kolofon nem a könyv végén, az „Apologia Socratis” után áll, hanem az első értekezés, Basiliusnak az olvasandó költőkről szóló „De legendis poetis”-e (nem pedig bibliográfiáink tévesen olvasott és idézett „De legendis poeticis”-e) végén: „per A. H. Budae.” Máshova nem fért. Kolofonban a névnek kezdő-betűkkel való helyettesítése 1480 előtt - Hesstől eltekintve - kizárólag római szokás volt, melyet később is többnyire csak olyanok gyakoroltak másutt, kik Rómában tanulták a mesterségüket. (Nem kolofonokban, hanem nyomdász és kiadói jelvények fametszeteiben mint monogram a

század két utolsó évtizedében gyakorivá válik.) Valamennyi, Hesst megelőző esetben a nyomdász tulajdonjoga a kezdőbetűs kolofonnal ellátott kiadványhoz korlátozottnak látszik, s csak részesedési igényt jelez, vagyis azt, hogy a nyomtatvány megrendelésre készült. - Budán, Mátyás király udvarában elég sok újplatonista beállítottságú humanista érdeklődött a két szerző iránt. A Corvina könyvtár ma ismert maradványai közt hat művel szerepel Basilius és hárommal Xenophon. A kis nyomtatvány tartalma tehát jól beleillett az udvar ízlésébe.

Külseje azonban igénytelen. Ugyanazzal az antiqua betűvel s ugyanolyan vízjegyű papírra nyomatott, mint a Chronica Hungarorum. A betűket azonban átöntötték: 20 sor függőleges mérete nem 111 mm, mint a Chronicában, hanem 109. A puha ólom az előző kiadvány nyomtatásakor kopott, s ezért a betűkészletet meg kellett újítani. A már amúgy is elöregedett betűöntő-műszer falaira égési termékek rakódtak, „sodrot kapott” - kissé megszűkült - s ennek következtében a betűlécek keskenyebbek lettek. Maga a betűkép azonban változatlan maradt, hiszen ugyanazokból a matricákból öntötték.

Hess további működése és sorsa ismeretlen. A neve nem fordul elő többé. 1479-ben bizonyára nem volt már Budán. Mátyás király abban az évben rendelte el a hazai egyházmegyék szerkönyveinek kinyomatását, s valamennyi, bár budai kiadók költségén, külföldön jelent meg.

A MÁSODIK MAGYARORSZÁGI ŐSNYOMDA

Újabb felfedezések azt a meggyőződést keltik bennünk, hogy Mátyás korában, Hess letűnte után, 1477 és 1480 közt, még egy nyomda működött Magyarországon. Gazdája nevét és székhelyét három ismert terméke egyikén sem közli, s azért az első könyve után a „*Rejtélyes Confessionale”* nyomdászának nevezzük. Ennek kolofonja csak annyit árul el, hogy 1477-ben nyomtatták. Szerzője, Antoninus Florentinus firenzei érsek a gyónás kérdéseit tárgyalja benne. Előzőleg már több külföldi nyomda is kiadta. Kopott, helypazarló misekönyv-betűje előfordul Nápolyban is, az olmützi származású Matthias Moravusnál 1476-ban, 1477-ben és 1482-ben, s ezért az ősnyomtatványok nagy német összkatalógusa Matthias Moravust jelölte meg nyomdászául. Csakhogy ez utóbbinál e betűfajta sohasem szövegtípus, hanem kivételes kiemelő típus fejezetcímekhez. A sorméret sem egyezik: Matthias Moravus 112 mm-ével szemben a „Rejtélyes Confessionalé”-é 115 mm. Sok! Ilyen különbség csak átöntésből származhatott. De lehetséges-e, hogy a nápolyi nyomdász az alig, csak egy-két szóhoz használt készletet 1476 után vastagabb lécvastagságra öntse át, mégpedig olyan szöveghez, melynél ilyen helypazarló betűkre nincs szükség, s utána, még 1477-ben egy másik s apró típusú szöveg fejezetcímeihez újra visszaöntse? Értelmetlen lett volna. S nála a típus friss és éles, - a Confessionaléban pedig kopott. A sokféle típusban gazdag Matthias Moravus mindig gondosan alkalmazkodott a közízléshez. Márpedig a Confessionale divatellenes. Megjelenése idejében teológiai könyveket rotundával

szoktak nyomatni, nem pedig a liturgiák kánonrészében az idősebb papok rövidlátásával indokolt szembeugró textúrával.

Matthias Moravus tehát nem lehetett a „Rejtélyes Confessionale” nyomdásza. Viszont kétségtelen, hogy mind a 112-es, mind 115 mm-es sorméretű típus, akár kopott, akár friss, ugyanazokkal a matricákkal készült. Utánzásról nem lehet szó, mert lehetetlen 100 vagy annál is több jelet minden részletében újjámetszeni. A típus matricáit valóban Matthias Moravus alkotta, aki eredetileg - miként egyik kolofonja mondja - Olmützben kéziratmásoló volt, majd mint vándorló betűmetsző és betűöntő járt be nagy területeket, s végül, 1474-ben, maga is nyomdász lett. A „Rejtélyes Confessionale” matricáit még vándorútja idején rendelhette meg nála valamilyen Duna vidéki nyomdász. A betűbélyegzők, mint általában, metszőjük tulajdonában maradtak.

Más bizonyítékunk is van rá, hogy nem ő a Confessionale nyomdásza. Ennek papírjában kétféle vízjegy látszik: az egyik Hess Chronica Hungarorumának mérlege a másik az ökörfej, szarvai közt koronával és felvirágzott kereszttel, mely ebben a változatban 1438 és 1476 közt szintén csak magyarországi papírokban fordul elő. Matthias Moravus termékeiben e két vízjegyet hiába keressük.

Confessionalénk hazai eredetét bizonyítja példánytörténete is. Mindeddig az egész világon 4 példányát vették nyilvántartásba, s mind a négy régi magyar kolostorokból származik. Ha nápolyi nyomtatvány lenne, lehetetlen, hogy Olaszországban nem maradt volna példány. Itáliát nem dúlta a török, s könyvtárainak nem volt háború okozta vesztesége.

Mindebből az következik, hogy Matthias Moravus még mint vándorló betűmetsző, magyarországi nyomdásznak liturgikus kiadvány számára szállította a típus matricáit. Valamelyik hazai egyházmegyénk e szerkönyve el is készült, ezért oly elhasználtak a Confessionale betűi -, de valamennyi példánya, mint annyi más ősnyomtatványé, a használatban elrongyolódott s elveszett. 1480-tól kezdve könnyen pótolhatták őket az azóta megjelent új kiadásokkal.

A nyomdász a liturgia után hozzáfogott a Confessionaléhoz. Ehhez textúratípus nem illett, de rotundát nem tudott szerezni. Régi ügyfelénél, Matthias Moravusnál rendelt ugyan új típusokat, de azok Nápolyból csak elkésetten, a Confessionale megjelente után értek el hozzá.

Második nyomtatványában, Laudivius latin *Szent Jeromos-életrajzá*ban fel is használta őket. Itt csak a fejezetcímekben látjuk a Confessionale textúráját. Papírjában ugyanaz a mérleges vízjegy látszik, melyet a Confessionaléban és Hess kiadványaiban magyar gyártmánynak minősítettünk.

Még egy további nyomtatványa is maradt ránk. A pozsonyi Városi Könyvtár őrzi Han János egykori kanonok 1480. május 11-én kelt bűnbocsátó levelének unikumát, melyet kéziratos bejegyzése szerint „honesta Agnes de Posonio” váltott ki. Betűi megegyeznek a kiemelt szavakban a Confessionale, egyébként pedig a Laudivius szövegtípusával. Azonosak, noha a betűlécek más testmérete miatt a sorméret különbözik. Megint átöntés történt. S miután a bűnbocsátó levél *H* és *E* betűje a

Laudiviuséhoz képest romlott állapotban van, a bűnbocsátó levélnek későbbinek kell lennie a Laudiviusnál.

A bűnbocsátó levél kis negyedrétű cédula, fennmaradt példányába nem jutott vízjegy, de a papír hálójának sávjai olyanok, mint a Laudiviusé és a Confessionaléé.

Hol lehetett a nyomda? Han János kanonok, aki a bűnbocsátó levelet kiadta, a pozsonyi Szent Márton-székesegyház plébánosa volt. A hivő, kinek számára a fennmaradt példányt kiállították, Agnes de Posonio. S kezdő soraiban a nyomdász Pozsony nevét a latin szokástól eltérően a magyaros kiejtés szerint szedte: „pozoni...” (*Pozsony*nak olvasandó!)

Hátha mégis volt valami - kétszázéves szájhagyománynak látszó - alapja Pápai Páriz amaz állításának (1702), hogy az első hazai nyomdahely Pozsony volt? Persze nem „első”, mert Hess után következett. Hessről azonban Pápai Páriz még mit sem tudott.

Gyenge nyomdácska lehetett, mert a budai kiadók nem hozzá fordultak, amikor Mátyás király 1479-ben elrendelte a magyar egyházmegyék misekönyveinek és breviáriumainak kiadatását.

MAGYAR ŐSNYOMDÁSZOK KÜLFÖLDÖN

Ugyanabban az időben, amikor Hess berendezte budai műhelyét, külföldön magyar ősnyomdászok tűntek fel. A szakírók 16 nevet emlegetnek, de kritikusok hatnak a magyarságát kétségbevonták. A kétségtelenek közt nevezetesek Thomas Septemcastrensis de Villa Hermanni (Nagyszebeni Erdélyi Tamás, 1472-1480, Mantuában), Andreas Corvus de Corona (Brassói Holló András, 1476-1484, Velencében) és társa Martinus Burciensis de Seidino (Barcasági Feketehalmi Márton). Továbbá Petrus de Bártfa (kolofonjai többségében olaszosan P. de Bartua, 1477-1478, Velencében), Petrus Ungarus (1482-1510, Lyonban és Toulouse-ban) s végül a magyar betűöntő Gabriel Broncs Hungarus (Broncs Gábor, 1493-1494, a spanyolországi Valenciában).

Tevékenységük színhelye Olaszország, Dél-Franciaország, Spanyolország és az abban az időben a magyar koronához tartozó Morvaország volt. Mindenütt mint társ vagy alkalmazott lépnek elénk. Csak Petrus Ungarus függetlenítette magát időnként.

Mint az ősnyomdászok többsége, vándormadarak. A budai nyomda megszűnte után Hess András segédei is a vándorbothoz nyúltak. Alig tételezhető fel, hogy újonnan tanult mesterségüket, melyet mindenütt megbecsültek, mely kenyeret és hírnevet biztosított, abbahagyták volna.

A magyarsággal a kapcsolatot leginkább Andreas de Corona, Martinus Burciensis és Petrus Ungarus tartotta fenn.

Az 1484. szeptember 18-án Velencében megjelent *Breviarium Olomucensé*t, melyet a kolofon tanúsága szerint Andreas Corvus de Corona, Martinus Burciensis de Seidino és Conradus Stahel de Blaubeuren

nyomtatott, nem rendelhette meg más, mint az olmützi püspök. Ez pedig Filipec János, Mátyás király budai kancellárja, az olmützi püspökségen kívül egyúttal a váradi püspökség gazdája is.

Filipec 1486-ban megalapította a brünni nyomdát, s annak személyzetét Velencéből hívta meg, feltehetően abból a nyomdából, melyben az olmützi breviáriumot nyomatta. Andreas Corvus, Martinus Burciensis és Conradus Stahel ugyanis ez időben eltűnnek Velencéből, s csak 12 évvel később, 1498-ban tér oda vissza Andreas Corvus és Stahel.

A brünni nyomda Mátyás életében és Filipec olmützi püspöksége idején sohasem nevezte meg nyomdászait. A kolofonok hallgatnak róluk, mert nem ők a nyomda tulajdonosai, hanem Filipec. 14 éven át mindig ugyanazzal a nagy gótikus betűtípussal 9 könyv jelent meg Brünnben, de csak egyetlenegyszer, 1491-ben, amikor a püspöki székben üresedés állt be, közli a Theobaldus Feger budai könyvkereskedő költségén kiadott esztergomi misekönyv negyedik kiadásának kolofonja, hogy Conradus Stahel és Matthias Preinlein „impressores veneti” nyomtatták.

Tizenhét hónappal a nyomda első kiadványa, az olmützi szerkönyv (agenda) után, 1488. március 20-án megjelent Thuróczi János budai kancelláriai hivatalnok fametszetekkel gazdagon díszített *Chronica Hungaroruma*. Magyar személy- és helynevei szokatlan alakzatok külföldi fülnek és szemnek, de szedésük - idegenszerű torzítások nélkül - kifogástalanul megfelel az akkori magyar helyesírásnak. Szedőinek és korrektorának magyaroknak kellett lenniök.

Thuróczi a krónikájában megemlíti Bécsújhely 1487. augusztus 17-én történt elfoglalását; s terjedelmes műve hét hónappal később már piacra került, hozzá még 41 fametszetes illusztrációval. Az ősnyomda gyorsan dolgozott.

A kézirat kinyomatását maga Filipec rendelte el. Thuróczi, aki miként Hess, a budai minorita krónikát használta fel, s a régibb történelem elmondásában 14 lapon át betűhíven megegyezik a Hess-féle krónikával, nem ismerte kinyomtatott könyve függelékét, a tatárok elől bujdosó Rogerius váradi püspök *Carmen misererabilé*-ját, mert sem előszavában nem említi, sem a tatárjárás leírásában nem követte. Viszont tudjuk, hogy Rogerius egyetlen - cím szerint ismert, de fenn nem maradt - kézirata a XV. században a váradi káptalan birtokában volt. Filipec mint budai kancellár ismerte meg Thuróczi munkáját, mint váradi püspök Rogeriusét, s ugyanakkor mint olmützi püspök rendelkezett a brünni nyomda fölött.

Thuróczi valamennyi illusztrációját ugyanaz a művész rajzolta s talán metszette is. Művelt magyar volt, aki a szerzővel munka közben szoros kapcsolatot tartott. Az első képe, mely a hét vezért és a mögöttük sorakozó népüket mutatja be, történelmi tudást, szakszerűséget árul el, amennyiben a lobogók közt az Árpád-ház sávos zászlaját is ábrázolja. Erről a XV. században laikus nem tudhatott.

1488-ban a krónikákat már nem antiquával, hanem rotundával volt szokás nyomatni. A Thuróczit azonban Brünnben az efféle könyvekhez nem használt missale-típusokkal szedték. A liturgiák kiadására berendezett nyomdának nem volt más betűfaja, s úgy látszik Filipec

rendelkezése folytán ideje sem volt más készlet kifaragására és megöntésére. Mert máskülönben, ha Andreas Corvus valóban Brünnben tartózkodott, ez módjában állt volna. Amikor Velencében újra találkozunk vele, ottani oklevelek 1498-ban „Andreas olim Sigismundi Corui inxisor literarum stampé”-nak, néhai Holló Zsigmond András fiának és betűmetszőnek nevezik.

Petrus Ungarus működését Lyonban és Toulouse-ban 28 éven át kísérhetjük figyelemmel, 1482-től 1510-ig. Névváltozatai: Petrus Ungarus, Pierre de Hongrie, Pierre Ongre Allemant (az utóbbi szó itt nem németet, hanem külföldit jelent), Petrus Vngre, Petrus de Hungaria. Rendesen a magister címet is neve elé biggyesztette, egyetemi végzettségének jeleként.

Dél-franciaországi pályáját mint Martinus Huss betűöntője kezdte. Utóbbi 1478 után áttelepedett Lyonba, s oda Petrus Ungarus is követte. Sőt 1482-től fogva Martinus fiának és örökösének, Matthias Hussnak a társa.

A kolofonok Petrus Ungarust hol önállónak, hol társnak jelzik. Huss ideiglenes könyvkereskedői útra távozott. Tulajdonjoga fennállt, de nem intézkedett, s emiatt cégjelzése szünetelt. Mikor visszaérkezett, Petrus átadta neki az üzemet, s most ő távozott Lyonból, hosszú időn át - nyolc évig - utazgatott mint könyv ügynök. Aztán megint cserélnek, Petrus újra átveszi a műhelyt, s Huss vonul át a másik pályára.

1492-ben Petrus rövid időre visszatér Lyonba. Az adólajstrom 120 tours-i fontra becsüli vagyonát. Adóját azonban már a következő évben, 1493-ban nem hajthatták be rajta, mert „recessit in patria sua [hazájába utazott].”

1496 nyarától kezdve ismét Lyonban nyomtat. Többféle típusa van, szereti a könyveit csinos iniciálékkal és fametszetekkel díszíteni, s bibliofil hajlamait azzal is tanúsítja, hogy mestere a két színű nyomásnak. Egyre kisebb könyvalakra, s az alakhoz illően egyre apróbb típusokra tér át. Törvénykönyveket előtte ívrét alakban szoktak kiadni, ő nyolcadrétben nyomatja őket. (Ívrét az egyszer negyedrét a kétszer, nyolcadrét a háromszor összehajtott papírív. Jelölésük: 2˚, 4˚, 8°) A könyvek kényelmes használata lebeg szeme előtt, típusai pedig hozzáidomulnak könyvei alakjához. Ebben előfutára a nyomdászati stílus megújítójának, Aldus Manutiusnak. 1498-ban megjelenik legszebb remekműve, a lyoni egyház breviáriuma, miniatűr kiadásban, azzal a gyémánt-típussal, melyben az előző évben Justinianus *Institutiones*eit is nyomtatta.

Megtisztelték érte. 1498-ban a városi karhatalomban zászlósi tisztséget viselt. A külföldön működött magyar nyomdászok közt neki volt a legnagyobb sikere.

A BUDAI KIADÓK

A mohácsi vész előtti Buda magas szellemi színvonalának beszédes bizonyítéka könyvkereskedőinek nagy száma. Tizenhetet ismerünk név szerint, s közülük tizenhárom egyúttal könyvkiadó. A bibliográfia 73 kiadványukat írja le. Közülük öt a múlt században elveszett, a fennmaradtak jó része unikum, s bebizonyosodott, vannak olyan kiadványaik is, melyek elhallgatták nevüket. Feltehető tehát, hogy a leírtakon kívül egyéb könyvek költségeit is ők viselték, illetőleg a nyomatással és forgalomba hozatallal járó tárgyalásokat, intézkedéseket, levelezést és elszámolást ők vállalták. A 73 kiadványhól 51 a liturgia és 17 a tankönyv.

Mind a szöveg elrendezése, mind a típusok megválogatása, mind az illusztrációk tekintetében a középkor egyházi kódexeinek kiállítása volt a minta. Az átadó és szerkesztő főtisztelendőség itt-ott előszót írt a műhöz, vagy pedig a kolofon nevezi meg, mint a nyomtatott szöveg ellenőrzőjét. Az 1484-ben megjelent esztergomi breviáriumhoz Mihály milkói címzetes püspök, esztergomi vikárius írt bevezetést, melyben elmondja, hogy a Mátyás királytól kapott parancs értelmében *több* breviáriumot adott át Regensburgi János budai könyvkereskedőnek kinyomtatás céljából. Ugyanez évben megjelent a zágrábi egyházmegye breviáriuma is, melynek nyomdai ellenőrzését a kolofonban említett Blasius de Kemleck, egyházjogi doktor, archidiakónus, zágrábi kanonok végezte.

Kiadóink főfoglalkozása a könyvkereskedelem volt. Nemcsak a saját kiadványaik terjesztéséről gondoskodtak, hanem bizományosai külföldi kiadóknak és könyvügynökségeknek. Ilyenek a velencei Jenson-Colonia-Manthen Ugelheimer-társaság, mely Mátyás királyunk számára is szállított nyomtatott könyveket, továbbá Ratdolt velencei, majd augsburgi vállalata, főleg pedig Kobergeré Nürnbergben, aki 100 munkásával, 24 sajtójával, könyvkötészetével, több országban levő fiókjaival és mindenfelé kinyúló összeköttetéseivel valamennyit túlszárnyalta. Budán állandó megbízottja, Theobaldus Feger, kinek - amint levelezésükből kitűnik - több tucat példányt küldött Schedel krónikájából, mely ma hazai ősnyomtatvány-állományunk egyik leggyakoribb darabja. A többi nagyvállalat megbízottai is letelepedtek Budán, Regensburgi Cassis János, Rüm György és későbbi társaik, kiket a különféle hazai szerkönyvek kiadóiként ismerünk. Nem korlátozták tevékenységüket egyetlen megbízóra. Egyszerre tartottak fenn összeköttetést Velencével, Augsburggal, Nürnberggel és számos más város nyomdaköreivel.

Mai könyvtáraink kb. 7000 ősnyomtatványt őriznek, s közülük az egykori kéziratos tulajdonos-bejegyzések szerint mintegy 2000 még a XV. században, az ősnyomtatvány-korban jutott hazánkba. A kereskedelmi szállítás megszervezettségének magas fokáról tanúskodnak. Nagyobb részük olaszországi nyomtatvány, mely hosszú vándorútjának csak kis részét, Bécstől Budáig tehette meg a Duna kényelmes útvonalán.

Tevékenységük kiterjedtségét mutatja, hogy egyidejűleg több kiadó működött Budán, például 1490 és 1493 közt Feger mellett Rüm, 1497 és 1498 között Feger és Pap, s a XVI. század második tizedében egyszerre

négy-öt. Időnként azzal könnyítették terheiket, hogy összetársultak, Pap Kaymmal, Kaym Heckellel vagy Milcherrel, sőt egy ízben a bécsi Alantseéval. Kiadásaikat s a példányokat megosztották egymás között.

Legtöbb kiadványuk az akkori idők nyomdászatának központjában, Velencében jelent meg, de nyomattak Nürnbergben, Augsburgban, Strassburgban, Torinóban, Párizsban, Lyonban, Bécsben, Brünnben és Krakkóban is. Egyesek egyetlen nyomdához ragaszkodtak, de például Feger minden alkalommal máshova fordult.

Mind a kiadó, mind a nyomdász szerette a kiadványt jelvényével díszíteni, ki a címlapon, ki a könyv végén a kolofon alatt. E jelvények fametszetek, melyek a nyomdász vagy a kiadó nevére való utalásukon kívül valami ábrát mutatnak, például körbe zárt vagy körből kiemelkedő egyszerű, kettős vagy hármas keresztet, amilyen az ősnyomtatvány-kor papírjainak vízjegyeiben szokott előfordulni. A jelvény a középkori festők, kőfaragók és ötvösművészek mesterjegyeinek felel meg. A nyomdászatban először Fust & Schöffer alkalmazta, kettős címerük alakjában, az 1457. évi Psalteriumban.

A jelvény néha nemcsak a monogrammal, hanem ábrájával is jelképezi a nyomdász vagy kiadó nevét. Olaszországban Torresani tornyot, Fontana kutat, nálunk Pap papot, Heckel pedig bárdocskát választ ábrául.

Szöveg- vagy címillusztráló metszeteikben előfordulnak olyan magyar elemek, melyek külföldön nem voltak közismertek. Ilyenek a heraldikai ábrák, az ikonográfiájukban hagyományos arcképek és a kéziratos krónikáink miniatúráiból ismert jelenetek. Az augsburgi Thuróczi-krónika csataképeit - például azt, melyen László király megszabadítja a kuntól elrabolt leányzót - érdemes összevetni Kálti Márk Képes Krónikájának megfelelő ábrázolásaival. Mátyás király törvénykönyve címlapján a gnómszerű király arcképében felismerjük az augsburgi Thuróczi-kiadás Mátyás királyát. A magyar szentek képei mind a szerkönyvekben, mind a kiadói jelvényeken hagyományosak. Szent István szakálla és jogara, Szent Imre liliomа, Szent László bárdja, a Patrona Hungariae koronája századoktól örökölt részlet, melyről külföldi művész nemigen tudhatott. Legalább a rajzokat Budáról kellett a kiadónak a nyomdába juttatnia.

Kiadványaikat számos esetben kiadói kötésben és rubrikáltan bocsátották áruba. S nemcsak a saját kiadványaikat, hanem a könyvesboltjukban levő idegen bizományi áruikat is. Az egyik budai kiadót, Kaym Orbánt egy 1506-ban kelt oklevél Urbanus ligatornak, könyvkötőnek mondja.

Vajon hány példányban jelenhetett meg egy-egy kiadás? Csak bizonytalan találgatással következtethetünk a számra.

A misekönyvek terjedelme átlagosan 260-300 levél, négyszer annyi, mint Hess Chronica Hungarorumáé. Papírköltségük is négyszer akkora, a hártyaköltségük pedig lényegesen több, hiszen a fennmaradt példányok jó része pergamenre nyomatott. A rájuk fordított munka bére - nagyobb betűik s oldalankénti kevesebb sorszámuk ellenére - szintén többszöröse Hessének. Valamennyi piros-fekete nyomású; az ekként nyomtatott oldalak szedésformáit kétszer kellett festékezni és kétszer a sajtóba helyezni. S valamennyi díszmunka, mindegyikben vannak iniciálék,

lombardok, metszetek. Ha Hess Chronica Hungarorumának előállítása - miként számítottuk - 700 forintba került, egy-egy missale-kiadásét óvatosan 3000 forintra becsülhetjük.

A magasabb költségeknek megfelelően a példányok is többe kerültek. A Thurzó János boroszlói püspök költségén 1499-ben kiadott boroszlói misekönyvet az ottani káptalan a példányba írt feljegyzés szerint 3 magyar aranyforintért vette. Az 1495-ben Velencében nyomatott esztergomi misekönyvet bejegyzése értelmében 1497-ben Budán 3 florenusért vásárolta Mattheus Rosarius pozsonyi kanonok. A győri Szent Demeter-oltár XVI. század eleji leltára pedig felemlíti, hogy egy-egy hártyamissalét 9 forintért illumináltak és másfél forintért kötöttek. 3000 forintos költség és 3 forintos példányár esetén egy-egy kiadásból kb. ezer példányt kellett nyomatni.

A budaiak legszebb kiadványa a 22 misekönyv. De vetekszik velük a számunkra tudományos és nemzeti szempontból legfontosabb, illusztrációkban pedig leggazdagabb: a Thuróczi-krónika augsburgi kiadása. Theobaldus Feger de Kirchen életének negyedik évtizedében járt, amikor a nyomdába adta. Feger a heidelbergi főiskolát végezte el, 1468 nyarán lett baccalaureus. Könyvkereskedői pályáját Nyugat-Németországban, Colmarban kezdte, de aztán Budára csábította Mátyás király és környezete könyvszeretetének híre. Amikor Mátyás elfoglalta Bécset, Feger ott is rendezett be raktárt, főüzlete azonban 1498 körül bekövetkezett haláláig Budán maradt.

Sajátságai közé tartozott, hogy sohasem nyomatott eredeti, hanem mindig csak megismételt kiadásokat. Az 1488. június 3-án Augsburgban Ratdolt nyomdájában megjelent Thuróczi-krónika is az. Szinte hihetetlen, hogy a szöveg, melyet átvett, csupán két és fél hónappal korábban, ugyanezen év március 20-án került ki a brünni sajtó alól. S a terjedelmes - 348 lapnyi - szöveget Feger számos új - a brünninél lényegesen több - fametszettel díszítette, sőt arany nyomású előszóval ellátott díszpéldányokat is készíttetett. Aki a két kiadást nem hasonlítja össze, s csak a megjelenésük keltét nézi, azt hihetné, hogy Ratdolt nem a brünni nyomtatványról, hanem régebbi kéziratos másolatból szedette a szöveget. Pedig nem: kolofonja világosan megmondja, hogy új, javított és bővített - „bene revisa ac fideli studio emendata" - kiadásról van szó. S valóban a brünninek a szedő félrefogásából származó sajtóhibáit kijavította, viszont a téves olvasásból származó baklövését gyanútlanul átvette. Rogeriust, miként a brünni kiadás, pesti püspöknek, „episcopus pestiniensis"-nek teszi meg, holott pápai oklevelek „episcopus prenesthiensis"-nek, praenestei címzett püspöknek mondják. Pesti püspöki méltóság sohasem létezett. Ilyen elírás Thuróczi kéziratában sem fordulhatott elő.

Az augsburgi kiadás utánnyomat voltát a változatlanul átvett szövegbeosztás is bizonyítja. A fejezetek, szakaszok, bekezdések külső tagolása azonos a két könyvben.

Hogy Feger az augsburginak a kiadója, azt megmondja az előszó, a kolofon és a kötet végén közölt kiadói jelvénye. A kolofon budai

polgárként említi. Előszava ajánlólevél Mátyás királyhoz. A Mátyásnak szóló ajánlás is lehetett az oka, hogy a krónikát újra lenyomatta. Maga Thuróczi a brünni kiadást főnökének, Drághi Tamásnak dedikálta. Feger politikusan és tapintatosan átérezte, hogy ilyen könyvet a magyar királynak illik felajánlani.

Előszavából megtudjuk, hogy az augsburgi kiadás illusztrációit ő maga szolgáltatta. Nem azt mondja, hogy ő rendelte meg őket Augsburgban, hanem azt, hogy ő adta őket a kiadáshoz. Budai rajz vagy metszet lehetett többek közt az augsburgi kiadás elején teljes lapot betöltő címerkör. Megfelelt Mátyás kéziratos könyvei állományjelének a művész festette Corvin-címernek. A fennmaradt hártyapéldányokon ragyogóan kiszínezték és pompásan hat. A címerről ellátott és az előszóban aranyfestékkel nyomtatott példányok - melyekből az Országos Széchényi Könyvtárban kettő van - nyilván a Corvinának voltak szánva, sőt talán éppen ennek az állományából származnak.

Az arannyal való nyomtatás Ratdolt különlegessége. Más nyomdásznál nem látjuk. Feger éppen e képessége miatt bízta rá a maga kiadását. A ravasz nyomdász az illusztrációk számát néhány helyen úgy szaporította, hogy a fametszet hátterét elfaragtatta, s módosult alakjában mint más uralkodó képét újra közölte.

A kiadásnak rendkívüli sikere volt. A *Schedel-krónika* után a Thuróczi-krónika augsburgi kiadása egyike a ma leggyakoribb ősnyomtatványoknak. Megvan Európa minden nagy könyvtárában és számos magángyűjtő birtokában. Vonzóerejét, éppúgy mint a Schedel-krónika, sok illusztrációjának köszönhette. Több példány maradt belőle, mint a különben szintén érdekesen illusztrált brünni kiadásból.

Fegernek kiadói működése utolsó két esztendejében erős versenytársa támadt Joannnes Pap (vagy Paep) személyében. Utóbbi is az esztergomi főegyházmegyének udvarolt, s ennek szerkönyveit nyomatta le újra. Ugyanabban az évben, amikor Feger (sőt Fegert megelőzve), ő is kiadja az esztergomi misekönyvet.

Nevét 1505 óta többnyire magyarosan Papnak írta, s kiadói jelvényeit neve jelképezésére valamelyik híres pap képével díszítette: a pannonhalmi breviáriumban (1506) a bencés rendet alapító Szent Benedek, esztergomi szerkönyveiben (1508 óta) az első esztergomi érsek hol kisebb, hol nagyobb alakú képét találjuk. A halála után 1511-ben megjelent posthumus kiadványa címlapján közölt mesterjegyében a neve ismét Paep, de a rubrikátor áthúzta benne az *e*-t. Velencében inkább Paep, Budán inkább Pap néven ismerték.

A magyaros névalak azonban nem jelenti azt, hogy pap volt. Bécsben őrzött végrendelete feleségét és gyermekeit említi. A Pap név viselőjének magyar származását sem bizonyítja, mert akkoriban, a papi nőtlenségre való tekintettel, csak foglalkozást jelenthetett, s nem lehetett családnév. Inkább arra gondolhatunk, hogy nevét a magyarok számára ismerősen csengő, de ugyanakkor eredeti nevéhez hasonlóval cserélte fel.

Végrendeletét németül írta, a Paep névalakra azonban a német etimológiában nem találunk magyarázatot.

Kaym mellett ő volt a legszorgalmasabb, legvállalkozóbb kedvű kiadónk. 20 vagy 22 mű kiadását jelezte nevével. Kiadványainak száma az elveszettek, a töredékek és a változatok miatt nem állapítható meg pontosan. A bibliográfia szerint 1497-től haláláig, 1509-ig minden évben nyomatott könyvet. Volt esztendő, mikor háromról tudunk, másokból kettő-kettő ismeretes. De a jegyzékekben vannak vitás tételek.

Újdonsága a magyar szentek legendáskönyve, a pécsi püspökség misekönyve, a pannonhalmi breviárium és a hazai iskolákban használt latin nyelvkönyvek, mint Alexander de Villa Dei és Donatus grammatikái. Legtöbb kiadványa egyházi szerkönyv, 16 vagy 17; rajtuk kívül kiadott egy prédikációs-gyűjteményt, egy egyházpolitikai füzetet a plébánosok állítólagos sanyarú helyzetéről és ha a magyar szentek legendáskönyvét ideszámítjuk - 3 tankönyvet.

Fegerrel ellentétben minden kiadványát Velencében, eleinte különféle műhelyekben, majd 1505-től kezdve Giuntánál, illetőleg a Giuntának dolgozó Nicolaus de Francofordiánál nyomatta. A velencei liturgianyomdászok ájtatosabb és szelídebb motívumokat választottak könyveik díszítésére, mint a mesélőkedvű északiak, például Koberger és Ratdolt. Az olaszok a kerekded, a németek a hegyesebb formákat szerették. Olaszországban még éltek a román stílus, Németországban a gótika hagyományai. Pap ízlése olaszos. Kiadványaiban még a liturgiákban megkívánt gót típusok vonalai is finomabbak és kerekdedebbek, mint az Alpoktól északra eső vidékeken. Olaszos ízlésű és magyar érzelmű. A költségén megjelent zágrábi breviárium fametszetű iniciáléiban Szent István, Szent László és Szent Erzsébet képe mosolyog ránk. Sokat ad a képzeletre.

Míg a magyar érzésvilágot mutató Pap nemzetisége tisztázatlan, a budai kiadók közt voltak bizonyosan magyarok vagy magyarországi származásúak is. Pap végrendeletében megnevezett segéde, aki gazdája halála után annak cégét átvette, Stephanus Heckel de „Rivulo Dominorum” (Nagybányáról). A neve és a „beszélő jelvénye”, a bárdocska miatt azonban hazai szülőföldje ellenére német nemzetiségűnek látszik. (Hacke, kicsinyítő alakjában Häckel=bárd.)

Tiszta magyar volna Wardia (Váradi) István. Volna! - mert, mint annyiszor régi bibliográfiánkban, létének bizonyítékai elvesztek. Csak azt tudjuk róla, amit a máskor mindig szavahihető Kemény József mond. Részletes leírást ad egyik könyvéről, mely a nagyenyedi gimnázium könyvtárában a kezében volt, közli annak könyvtári jelzetét is, adatait a cikke megjelenésekor bárki ellenőrizhette. De 1849 elején leégett a nagyenyedi iskola, és a tűzvészben elpusztult a könyvtár, benne Wardia István kiadványa is. Más példány pedig mindmáig sehonnan sem került elő.

A könyv (Arnoldus de Bryennio beszédei), címlapján Mária-képes kiadói jelvénnyel Párizsban jelent meg 1511-ben. A bökkenő rajta Wardia monogramja: *W+J*. Latin könyvekben szokatlan módon első helyre teszi a vezetéknév kezdő betűjét, s a második helyre szorult keresztnévben is

nem a latin Stephanus *S* betűjét használja, hanem a magyar István *I*-jét. A XVI. századi magyar beszédben a vezetéknév valóban megelőzte a keresztnevet; Milcher ugyancsak 1511-ben kiadott latin Remete Szent Pál-életrajza előtt álló fametszeten a „Hadnagy balinth” nevet látjuk. De az ilyen jelenség latin könyvön s idegen országban mégis szokatlan.

Kemény pontosnak látszó leírásai ellenére ugyanilyen kételyt támaszt egy másik budai kiadóval, Antonius Murariusszal kapcsolatban. Ez 1513-ban Nürnbergben, Peypus nyomdájában, latin retorikai iskolai tankönyvet adott ki, s ott monogramjában az *M+A* betűjegyet használta, szintén a keresztnév hátravetésével. Kemény Kenderesi Ferenc könyvtárában látta e nyomtatványt ott készítette leírását, de azóta a példány eltűnt. Még egy harmadik - szintén magyar származású - budai kiadóra szintén Kemény az egyetlen forrásunk. A neve Leonardus de Sessardia, biblipola budensis. (Sessardia = Szekszárd.) Ő is tankönyvet adott ki - földrajzit Turinban 1523-ban. Megvolt a nagyenyedi könyvtárban G 27 sz. raktári jelzet alatt, de a példány csonka volt. Kemény nem tudta megállapítani, hogy Szekszárdi Lénárd használt-e kiadói jelvényt? Ha igen, a hiányzó levelek egyikén lehetett.

Leonardus de Sessardia és a vele egy időben működő Prischwitz volt a mohácsi vész előtt a két utolsó hazai kiadó. Utánuk másfél századra megszűnik Budán a könyvkiadás és a nyomtatott könyvekkel való kereskedés.

MAGYAR SZERZŐK KÜLFÖLDI KIADÓI

A hazai ősnyomdák megszűnte után Európában csak Magyarországtól és Krakkótól nyugatra jelentek meg könyvek. Szabó Károly és Hellebrant Árpád a „Régi Magyar Könyvtár” harmadik kötetében 259 olyan kiadásukat írja le, melynek szövege magyar íróktól származik. Javarészüket Németországban nyomtatták, 109-et; Olaszországban 56-ot a többi 6 országban együttvéve 66-ot; 28 kiadvány nem nevezi meg nyomdája helyét.

A városok közül az elzászi Hagenau vezetett, 69 kötettel. Legtermékenyebb kiadója, Joannes Rymman, nem kevesebb, mint 53 kiadást rendezett 30 év alatt Temesvári Pelbárt, és 16 kiadást a másik magyar ferencrendi szónok és író, Laskai Osvát műveiből. Szakíróink azt sejtették, valami személyes kapcsolata lehetett a budai és pesti ferencesekkel. Ballagi Aladár „Buda és Pest a világirodalomban” c. hatalmas történeti könyvészetében azt vélte, Rymman az 1490-es évek derekán Magyarországon járt („sokszor meg kellett fordulnia Budán és Pesten”), hol Pelbártot és tanítványát, Osvátot bekapcsolta vállalatába, s kézirataik testes csomagjait magával vitte Hagenauba.

Pelbárt mondhatni az egész katolikus világ egyik leghíresebb egyházi szónoka, aki midőn Mátyás király fent a várban a legkáprázatosabb luxust fejtette ki, lent a Vízivárosban mert ez ellen mennydörögni. Világhírét műveinek 90 mohácsi vész előtti kiadása bizonyítja. (Lehetett több is,

hiszen a fennmaradtak egy részét csak unikumpéldányaikból ismerjük.) Sikere meglepő, mert a lelkipásztorok számára mintakönyvül kiadott félezer beszéde korszerűtlen: humanistaellenes. Az akkor legbámultabb írókat - Homéroszt, Vergiliust, Ovidiust - erkölcsteleneknek bélyegzi. Bátorságában rejlett a vonzereje. Szembeszállt a hatalmas pápák és püspökök által dédelgetett korszellemmel.

Máig sem akadt még olyan hazai író, kinek külföldön akkora sikere volt, mint neki. Egyik sem ért el oly rövid időn (két évtizeden) belül annyi kiadást, mint ő. Méghozzá javarészben a halála (1504) után.

A baranyai származású Laskai Osvát (†1511) kevésbé népszerű, mert oktató modora és hosszadalmasan elemző módszere miatt nem volt oly közvetlen, mint Pelbárt. Ő csak 16 kiadást ért el, valamennyit Hagenauban.

Temesvári Pelbárt kiadói közé tartozott többek között a XVI. század legnagyobb német nyomdájának mestere, Antonius Koberger is. Koberger hatalmas kiadói tevékenységet fejtett ki, gyakran más nyomdákat is foglalkoztatott. Pelbárt beszédeinek négy kötetét Lyonban is kinyomtatta: 1509-ben Jacques Sacon (eredeti nevén Zacchone) műhelyében. 1514-ben pedig ugyanott magister Bernardus Lescuyer nyomdájában.

Úgy látszik ez a lyoni nyomda fiókja volt Kobergernek, előbb Sacon-Zacchone, később Lescuyer vezetése alatt. S ez esetben Koberger adta Saconnak a megbízást, hogy a magyar könyvpiac számára nyomja az esztergomi misekönyv fekete-piros hangjegyes 1501. évi lyoni kiadását, mely ugyan nem nevezi meg nyomdászát, de típusai a Sacon-félék. A címlap hátoldalát Szent István, László és Imre fametszetes képe díszíti, amint pajzsukra támaszkodva egymás mellett állnak. Pajzsukon a magyar címer, István és László fején a magyar korona, Imre kezében liliom. Fejök felett a Patrona Hungariae, a kép alatt disztichonok ünneplik őket mint a magyarok védszentjeit.

Feltehető, hogy Mátyás király törvénykönyvét is Koberger adta ki. A kiadás helyéül Lipcsét választotta. Ott a jogi szöveg korrektúráját rábízhatta a nagyhírű egyetem valamelyik jogtanárára, a kelet felé szabad utakkal rendelkező Lipcse vásárairól az áru forgalmat lebonyolító karavánok pedig aránylag gyorsan és biztosan szállíthatták a példányokat Budára. Fametszetes címlapja azt a jelenetet ábrázolja, amikor a trónon ülő királynak Filipec kancellár és egy másik püspök átadja a kinyomtatott dekrétumgyűjteményt. Az alsó jobb sarokban a hollós Corvin-címer látszik. A király arcképe hitelesnek tűnik, ha összehasonlítjuk a Thuróczi-krónika augsburgi kiadásában közölt Mátyás-képpel. A metszet a kézirattal együtt Magyarországról származott.

Ámbár a hozzánk legközelebb fekvő külföldi város Bécs, mégis csak későn kezdtünk ott nyomatni. Nyugat felé sem a Duna természetes és egyenes vonalán közlekedtünk, hanem északnyugati kerülővel Csehországon át. Az ok: Mátyás háborúskodása Frigyes császárral, kitől öt évre elfoglalta Bécset. Csupán a császár elhunyta utáni időből ismerünk magyar vonatkozású bécsi nyomtatványokat. Valószínűleg több jelent meg, mint ahány tudomásunkra jutott, sőt az 1492 óta gazdag felszereléssel működő Winterburger állítólag magyar szöveget is nyomtatott, de mi sem maradt belőle.

Egy másik bécsi cég, Vietor & Singrenius ismételten adott ki verses műveket Janus Pannoniustól. Az elsőt Perényi Gábornak ajánlották, a címlapon a Perényi-címerrel, a másodikat (Elegiae, 1514) Verbőczihez intézett ajánlólevél vezeti be. Perényi és Verbőczi a mecénásaik voltak.

Miután Singrenius 1514-ben önállósította magát, továbbra is hű maradt Verbőczihez. Nála jelent meg 1517-ben a *Tripartitum*, melynek sajtóhibáit errata-jegyzékében azzal mentegeti, hogy a közel 300 oldalas könyvet 40 nap alatt kellett kinyomatnia. Ma is szép teljesítmény lenne. Egy másik kiadványát, Petronius Arbitert, Verbőczinek ajánlotta hálából „pompás ajándékaiért".

1526. fordulópont a magyar nyomdászat történetben is. A ránk vonatkozó ősnyomtatvány jellegű kiadványok utolsóját a török rémtől riadozó II. Lajos király német nyelvű segélykiáltásában látjuk.

A REFORMÁCIÓ NYOMDÁSZATA

ÚJ ALAK, ÚJ TARTALOM, ÚJ STÍLUS

A nyugat-európai nyomdászat új korszakát 1501-től számítják. Ekkor nyomtatta Aldus Manutius Velencében az első olyan könyvet, amelyen az újkorra jellemző alakot, anyagot, beosztást, szerkezeti felépítést látjuk. Ez évtől fogva terjed el mindenütt, ahol nyomtatnak, egyre gyorsuló ütemben az új típusú könyv.

A könyv formai átalakulását főleg társadalmi okok idézték elő. A polgárosodás fejlődésével a szegényebb olvasók rétege erősen szaporodott. Az iskolák és egyetemek tanulónak állománya egyre nőtt. Az ifjú tudósjelölteknek könyvre, sok könyvre volt szükségük, de szerény pénztárcájuk nem bírta a magas árakat.

Aldus (csak humanista keresztnevén szokták említeni) az egyetemi hallgatók és az iskolák felsőbb osztályainak tanulói számára olcsó kiadásokat nyomtatott. Három marcelliért (kb. 5-6 forintért) a szegényebb tanuló is megszerezhette a szép antiqua vagy kurzív betűkkel nyomott iskolai klasszikusokat, például Vergiliust.

S az iskolai szövegkiadásoknak nemcsak olcsóknak kellett lenniök, hanem könnyűeknek, szállíthatóknak is, olyanoknak, hogy a tanuló magával vihesse őket - garmadával, mint ma - hazulról a tantetembe s onnan vissza haza.

E szükségletet szemmel tartva teremtette meg Aldus a könyv mai formáját. Neki is vannak ívrétű kiadásai, de 1501 óta többségben vannak nála a zsebben hordható kis nyolcadrétalakúak. Illusztrációkat ritkán adott, de finom betűivel és karcsú tükörbeosztásával mégis művészi hatást ér el. Nagybetűi nem magasabbak, mint a hosszúszárú kisbetűk, az *f, l, d, h, b*. Ezért nem ütköznek ki a sorból, hanem belesimulnak a szedés képébe.

Új típusa a kurzív nyomdabetű. Betűmetszője, Francesco Griffo alkotta a kissé dőlt humanista kézírás utánzásaként. 1501. évi Vergilius-kiadása is kurzív betűkkel van nyomtatva. Csak a kisbetűi kurzívak. Mellettük ugyanabban a sorban antiqua nagybetűket használt, ezek mérete azonban pontosan illett kurzív hosszú betűihez.

A korábban csak igen szórványosan alkalmazott oldalszámozást ő terjesztette el.

A külső szépség mellett nagy súlyt helyezett a szöveg helyességére. Tudósokat gyűjtött maga köré a kiadásra szánt klasszikus szövegek sajtó alá rendezésére és korrigálására. Leghíresebb e társaságban Rotterdami Erasmus. Voltak magyar humanista barátai is.

A könyv alakjával együtt szükségképpen megváltozott az anyaga. A régi kitűnő, de nehéz anyagok nem illettek könnyű iskolatáskában szállított

könyvekhez. A kötésben az erős marhabőr helyett vékony birka- és kecskebőrt használt. A kötéstábla, melyet a bőr burkolt, már nem fa, nem deszka, hanem selejtezett nyomdatermékekből összeragasztott papírlemez. Szabó Károly és Fraknói Vilmos sok unikumot áztatott ki ilyen kötéstáblákból.

A szöveget nem a kódexek hártyáját sikeresen utánzó ősnyomtatvány-papírra, hanem ennél gyengébbre nyomták. A minőségkülönbséget első pillantásra, tapintásra észrevesszük. A XV. századi keményebb, sárgásabb, vastagabb a reformáció-kori puhább, szürkébb, bolyhosabb, s gyakran rútítják foltok. A gór-csövi vizsgálat mind a XV., mind a XVI. századiban ugyanazt az alapanyagot - a feldolgozott rongyokból származó gyapjú-, kender- vagy lenrostokat - találta. A minőségromlás okát tehát ne a pótanyagok felhasználásában, hanem a munkaütem meg-gyorsításában keressük. A rongyokat gyártási időnyerés céljából már nem zúzták oly alaposan, mint előzőleg. A fogyasztás emelkedett, a több papír előállításához egyre több idő kellett, ezenkívül pedig az iskolák drágállották a régi minőséget. Át kellett térni bizonyos tömegtermelésre. S valóban, a XVI. század elején forgalomba hozott papírt egyharmadával csökkent áron adták. (A század második felében ismét felszökkent az ára, de csak azért, mert a pénzt alacsonyabb értékű ércvegyületekből verték - vagyis nem a papír javult, hanem a pénz romlott.)

Az új könyvtermelésben az alaki és anyagi változásokon kívül csakhamar új tartalmi, nyelvi és műfajbeli újítások is feltűnnek. A szakírók szerint az alaki változás kezdődátuma „Velence, 1501”, a tartalmi átalakulásé „Wittenberg, 1517”.

1517. október 31-én Wittenbergben az ottani egyetemen tanító ágostonrendi szerzetes, Luther Márton, a vártemplom ajtajára szegezte téziseit, melyekben kikel a papság búcsúlevél-kereskedelme ellen. A humanisták eleinte mosolyogtak rajta: a papok egymás közti veszekedését látták benne. De amikor Luther 1520. december 10-én nyilvánosan elégette az ellene kiadott pápai bullát, ráeszméltek, hogy ez hadüzenet a tekintélynek, szakítás a pápasággal, melyet a kritikátlanabb szellemek azonosítottak a vallással.

Luther kíméletlenül goromba magatartásával, mint valami hatalmas szélvész, halomra borította a humanizmus filológiai játékait. Azt az érzést keltette, hogy míg a humanizmus csak szavakat, többé-kevésbé szellemes, de mégis olcsó szójátékokat adott az emberiségnek, ő a meggyőződés, a hit szabadságát kiáltotta ki.

Két évvel később öntudatos protestáns nyomdászat működik: 1522-ben jelent meg Luther Újtestamentum-fordítása, 1523-ban az (Ótestamentumé, 1524-ben a zsoltároké. Míg egész Németország területén Luther fellépése előtt, 1513-ban összesen 90 könyvet nyomtattak, addig egyedül a kis Wittenbergben 1518-tól 1523-ig, 5 év alatt 600 kiadvány látott napvilágot. S a termelés évről évre fokozódott. 1513-mal szemben 1522-ben a német nyomdavárosokban egyetlen év alatt 677 kiadvány jelent meg, hét és félszer annyi, mint 9 évvel korábban.

A kiadványok számánál még meglepőbb a példányszám. Luther az „An den Christlichen Adel deutscher Nation” (A németek keresztény nemességéhez) c. röpirata 1520-ban 4000 példányban jelent meg - az addig ismert legnagyobb példányszámban - s már öt nappal később, augusztus 23-án, második kiadás követte. Újtestamentum-fordítása első ízben 5000 példányban jelent meg, s 3 hónap alatt darabonként másfél akkori forintért (kb. 25 mai német márkáért) - elfogyott. Teljes bibliafordítása pedig 1560-ig 120 000 példányban kelt el. Ezt a 400 év előtti rekordot még ma is csak ritkán érjük el.

Ilyen példányszámok és az olcsóság hatalmas köteteket is népkönyvvé avattak. Voltak azelőtt is könnyen kezelhető, kisalakú széphistóriák, kalendáriumok és hírközlő röpiratok, mégpedig nemcsak latin nyelvűek, hanem a nép számára érthető nemzeti (német, francia, angol, olasz, spanyol) nyelven, de ezek a kötetlen füzetkék csak néhány száz példányban jelentek meg, csak kis körben terjedhettek, csak helyi szerepük volt.

Luther mint szerző és nyomdai megrendelő nagyvonalúan fejlesztette tovább Aldus elgondolását az olcsó könyvről. Az új népkönyv-típus megteremtésében elejtette Aldus bibliofil törekvéseit, melyek csak a választékos ízlésű humanistákat tartották szem előtt. Egy-két papírív összehajtásából keletkezett kis negyedrétű füzeteket vettetett a piacra, óriási mennyiségben és gyors egymásutánban.

A nemzeti nyelv a népkönyvnek éppoly fontos előfeltétele, mint az olcsóság és a nagy példányszám.

A mi számunkra a reformáció nyomdászatának legfontosabb eredménye, hogy megindította a magyar nyelvű nyomtatást.

A példányszám tekintetében persze nem tudtunk versenyezni a népes nyugati nemzetekkel. Nemcsak, mert olvasórétegünk vékonyabb volt, hanem - és főleg azért, mert a három részre szakított és állandó hadiállapotban levő ország szállítási viszonyai közt az olvasók számának megfelelő nagyobb példányszámot lehetetlen volt elhelyezni. Ballagi Aladár az átlagos példányszámot 200-300-ra becsülte. Ez túl kevésnek tűnik.

A könyvek áráról Gallen János kassai könyvkereskedő 1583. évi hagyatéki leltárán kívül kevés megbízható adatunk van. Az élelmiszerek akkori filléres piaci árához képest a sokszor forintos könyvárak magasak. Ez természetes következménye a kis példányszámnak és a szállítási, értékesítési nehézségnek.

Mindazonáltal a kisebb példányszám és a magasabb ár ellenére a nemzeti nyelvű kiadványok többségét nálunk is népkönyveknek lehet tekinteni. Azzá teszi a hangjuk: az egyre öblösödő, vaskos népies kifejezésekkel tűzdelt hitvitázó, helyesebben pápaságellenes hang.

A nagy nyilvánosságot kereső, híveket toborzó és vitatkozó irodalom mellett egy másik új nyomdai műfaj áradata is megindult: a magán-nyomtatványoké. Kezdődő divatjuk szintén az egyén felszabadulásának, önállósulásának következménye. Egyelőre csak más személyekkel

kapcsolatosak, másokhoz vannak intézve, szűk baráti körben való terjesztésre szánva. Magánérzelmeket fejeznek ki, de a nyilvánosság előtt. Irodalmi értékre törekedtek, de a humanisták elegáns epigrammái, elégiái, költői levelei után szánalmasan dadognak. Ide tartoznak az üdvözlő vagy sirató versek meg beszédek, a névnapot ünneplő onomasztikon, a születésnapot vagy évfordulót dicsőítő anniversarium, a házassághoz gratuláló epithalamium, a hivatalba iktatásra írt instauratio, a halálesetet gyászoló epicedium, továbbá a különféle köszönő-nyomtatványok. A későbbi századokban, máig, ez a nyomtatványfajta sokat fejlődött, de nyilvánossága egyre szűkebb körre szorítkozott. (Meghívók, menükártyák, névjegyek, költözködési bejelentések, exlibrisek stb.)

A magán-nyomtatványokat akkor is, miként ma, szerették különleges papírra, színes festékkel nyomatni.

Az előző időktől elütő jellemző sajátságok együttese adja meg az egyes korszakok stílusát.

A reformáció kora kétstílusú: a hanyatló, kimúlófélben levő renaissance ízléshagyományai, elgyöngülő aggastyánok módján, még éldegélnek, de már jelentkezik - egyelőre tartózkodóan - az új nemzedék barokk világszemlélete és modora is.

A renaissance-kori humanizmus szabadszájú, és kedveli a változatosságot. A reformáció szabadgondolkodó, s eleinte Luther módjára közvetlenül kimondja, amit gondol. Az állam és egyház tekintélyének azonban árt a szabad szó. Terrorisztikusan lépnek fel, könyveket égetnek, lefoglalnak, protestáns írókat és szónokokat bebörtönöznek. Egyre szigorúbbak lesznek. A gondolatokat nem tanácsos szabadon kimondani. Az üldözés rákényszeríti az írókra a körülírásokat, a cikornyás magyarázkodást - a barokk stílust.

A barokkot képes ábrázolásokban a fölösleges járulékok jellemzik: túlzott, heves mozdulatok, rejtetten jelképes hozzáadások - szövegezésben pedig a bőbeszédűség, képes kifejezések és hasonlatok halmozása.

A renaissance ezzel szemben szinte igénytelenül egyszerű. Szövegezésben és szerkezetben a lényegnél marad, nem mond többet, mint amit akar.

Az új stílus az emberi tevékenységnek szinte minden megnyilvánulásában jelentkezik: a renaissance-kori férfi borotválkozik - a könyvek címlapja is simán egyszerű -, a barokk-kori ember szakállt növeszt - a címlapok is bozontos sorúak. A renaissance-férfi fejét barett fedi, melyet hetyke tollal díszít. Térdig érő zsinórzatos köpenye, feszes nadrágja a karcsúságot hangsúlyozza. Ugyanerre a benyomásra törekszik a keskeny-keretű címlap is. Díszítő léceinek elrendezése eszünkbe juttatja a nyakláncot, mely akkor a férfiaknál annyira divatban volt. Viszont a barokk divat a kövérséget szereti. A szalaggal díszített testes keménykalap a széles, fodrozott s kiterjedésében keményítővel rögzített gallér, a bő bugyogó, a nők túlzottan szétomló szoknyája mind terjedelmet kíván mutatni. Ugyanilyen terjengős a címlap is. Nincs rajta üres folt, sornyi hézag sem, fecsegő szövege mintha utánozná a barokk ruhaszövet megszakítatlan mintapompáját.

Költséges dolgokban a stílus lassabban változik. Az épületek még a nagyapák ízlését tükröztetik. A renaissance-házak emeletesek, mély várkapukkal, udvarukon finom merítőkúttal, a földszinten - nyakláncszerűen - az udvar körül nyitott tornác fut. Az első emeleti ablakok nagyok és szögletesek, a második emeletiek keskenyek és felül ívbe hajlottak. Régebben a lapos teraszos tetőket szerették, később a magasakat, hegyeseket. Bár mindez a XVI. században már elvesztette az újdonság varázsát, a kezdődő barokk-kor házai a régiek. Legfeljebb a padlásteret bővítették.

A nyomdászatban sem határozottak a korszakhatárok. A kétféle stílus sokáig egymás mellett él, és néha keveredik ugyanabban a kiadványban. A szegényebb nyomdák ritkábban frissíthetik fel készleteiket. A nagyobb városoktól távol eső székhelyeken el-elmaradnak a gazdag központok újdonságaitól. De például Bécs közelsége miatt az első hazai magyar nyomtatvány, Sylvester *Grammatica Hungarolatiná*ja (Újsziget, 1539) már barokk elemeket is mutat. Címlapján szimbolizált képeket, hajlékony vonalas díszítéseket s a címlapot kitöltő verssorokat találunk. Viszont Dévai Bíró Mátyás tíz évvel később, 1549-ben Krakkóban megjelent *Orthographia Ungaricá*jának címlapja még renaissance elrendezésű, noha a latin cím után álló „azaz...” - bár szükséges magyarázat - barokkos csengésű.

Mindenfelé észrevehető a kor ízléskeveredése. Tinódi 1554-ben Kolozsvárt kiadott *Cronicá*jának címlapja, mind a cím bőbeszédűsége, mind a keret képes túlhalmozottsága miatt, barokkos. Viszont Bornemisza *Predikatioc* detrekői kötetének (1584) elrendezése is, kerete is renaissance stílusú (noha a címlapon nem tudott megtagadni magától egy kis bibliai idézetet).

Ugyanaz a nyomda is hol a renaissance, hol a barokk eszközeit alkalmazta. Heltai Gáspár *Chronicá*ja (Kolozsvár, 1575) barokk köntöst öltött, a két évvel később ugyanott megjelent. *Szép históriás ének az Telamon királyról és az ő fiánac Diomedes szörnyű haláláról* egysze-rűségében renaissance-ízű.

A stílus kétlelkűsége önkéntelenül, mélyebb művészi megfontolás nélkül, minduntalan jelentkezett, hol régi, hol újmódian, szeszélyesen, ugyanabban a tipográfiában.

A NEMZETI NYELVŰ KÖNYVNYOMTATÁS

A reformáció, mely nem mint új hit, hanem mint megtisztított katolikus vallás lépett fel, legszembetűnőbben abban különbözött a középkori latin világtól, hogy prédikációkban és vallási iratokban a nép, a nemzet nyelvét tette uralkodóvá, a szentírás szabad olvasását pedig mindenkinek megengedte.

Miután a reformátorok nemzeti nyelven prédikáltak, tanítottak, és a szentírás olvasását ajánlották, szerte Európában tömérdek nemzeti

nyelvű káté, prédikációs gyűjtemény, bibliafordítás és grammatika jelent meg.

„Azki Sidoul és Görögül es vigre Diákul
Szol vala righen, szol neked az itt Mag’arul.
Minden nipnek az ü n’elwin...”

(Sylvester Újtestamentum-fordításának ajánlásából.)

A nemzeti nyelvű szövegek terjesztéséhez nyomda kellett, a prédikátorokat tehát nyomon követte a sajtó.

Az új nemzeti irány könyvmorfológiai következményekkel járt. A nemzeti nyelvek, a magyar, szlovák, lengyel és más nyelvek hangjait érzékeltető betűkre lett szükség.

A betűknek alkalmazkodniok kell a nyelv hangtani alkatához. Sem az akkori latin, sem az akkori gót típusokban nem voltak meg a magyar nyelv különlegességeinek, az *ö, ü, ly, gy, ny, ty, zs*-hangoknak, valamint a magánhangzók árnyalatainak, az *a* és *á, e* és *é* közti különbségeknek kifejezésére szolgáló jelek. Mennyi baj volt már Hess és Thuróczi krónikáiban a magyar nevekkel, milyen körülményesen jelölték az említett hangokat a magyar kéziratokban, s mennyit bosszankodhatott Sylvester, mikor Krakkóban Hegendorf és Heyden Sebald nyelvkönyveinek sajtó alá rendezésekor ezek magyar szövegét idegen nyelvekhez készült betűkészlettel kellett szedetnie.

A magyar nyomdászoknak mindenekelőtt a megfelelő magyar betűket kellett megteremteniök. Ékezetekkel oldották meg problémájukat, mégpedig, mint a kezdeményezők szokták, erős túlzások közt. Magánhangzók és alacsony kisbetűvel írt mássalhangzók fölé, hosszú, illetőleg magas mássalhangzó-betűk felső szára mellé rakott apró éles, tompa, rézsútos, ferde egyenes vonalkákkal, félkörökkel, kis karikákkal jelölték a különleges hangot. Csodálatosan gazdag ábécé keletkezett. Ma 35 egyszerű kisbetűnk van; a XVI. századi magyar nyomtatványokban Trócsányi Zoltán 114 különféle egyszerű kisbetűt számlált össze. Ma az *a* és *á* hangra 2 kisbetűnk van; Sárvár-Újszigeten 11-féle volt: egy ékezet nélküli és 10 különféle ékezetes. Mindegyik az *a-á*-nak más-más árnyalatát jelölte. Hasonlóképpen volt 11-féle kis *e*, 10-féle *i*, 5-féle *n*, 6-féle *o*, 15-féle *ö* 15-féle *u-ü* és 3-féle *v*, mert a *v*-t a latin hagyományoknak megfelelően adott körülmények közt *u*-nak s nálunk emellett *ü*-nek is lehetett olvasni.

Míg mai 35 kisbetűnk közt csak 12 ékezett akad (közéjük számítva a *j*-t is), a XVI. század 24 ékezetlennel szemben 90 ékezettet ismert. Nemcsak a magánhangzóknak hanem valamennyi mássalhangzónak is volt ékezett alakja.

A gyakorlat azonban nem egyöntetű. Krakkóban 1533-ban Komjáthy Benedek és 1536-ban Gálszécsi István könyveikben ugyanúgy kettős betűvel fejezték ki a *gy, ly, ny* hangokat, mint mi, az utánuk következő Sylvester viszont következetesen, elvszerűen egyszerű, de ékezett betűvel írta őket.

Az ékezési rendszer, mely csak a kisbetűkre vonatkozott, a nagyokra nem (a nagyokban változatlanul megmaradtak a régi latin *capitalis*ok mellett), igen éles fülről, finom hallásról tanúskodik. Ma ugyan nem lehetünk biztosak abban, hogy akkor miként hangzottak az egyes hangok - hogy valóban volt-e 11-féle *a* -, de annyit megállapíthatunk, hogy a tudós nyomdászok betűhasználata következetes és céltudatos. Náluk nincs tapogatózás. Határozott elveket követnek. Nem tudjuk, mikor jelent meg Dévai Bíró Mátyás Orthographia Ungaricájának elveszett első kiadása (vita tárgya, hogy Újszigeten-e vagy Krakkóban az 1530-as vagy az 1540-es években-e), de kétségtelen, hogy Sylvester, aki Dévaival Krakkóban is, Wittenbergben is, Újszigeten is együtt volt, az ő - későbbi kiadásaiból ismert - rendszerét követte. Szláv minták után indultak. Sylvester a *cs*-t lengyelesen *cz*-nek írta (ez az egyetlen kettős betűje), egyébként Dévaival együtt a Husz-féle cseh helyesírási reform hatása alatt állt. Innen származnak az *n, g, l* fölé rakott diakritikus jelek, vagy a hosszú magánhangzóknak a rövidektől tört tompa ékezettel való megkülönböztetése.

A vándornyomdászok közül csak a magas műveltségűek, egyetemet végzettek, mint Huszár és Bornemisza, következetesek. A mesteremberek nem. Talán azért nem, mert túlnyomórészt nem magyar származásúak. A fülük nem foghatta fel azokat a finomságokat, melyek magyar embereknek természetesek. Náluk az ékezethasználat ingadozik. Trócsányi Zoltán hálás feladatra vállalkozott, amikor a változatok alapján kulcsot dolgozott ki a keltezetlen és helyjelölés nélküli kiadványok és töredékek meghatározására.

Fogas kérdés volt az is, melyik betűfaj felel meg leginkább a magyarnak: a gót vagy a latin? Az első ősnyomdászok a latin szövegeket is gót betűvel szedték. A subiacói és római ősnyomdászok a humanista írást utánzó antiquát hozták divatba. Hamarosan ez lett a klasszikus latin, valamint az olasz nyelvű szövegek típusa, míg a latin egyházi (bibliai és liturgikus) könyveket továbbra is a merev régi gót, a tudományos munkákat a már kerekdedebb újgót rotunda, s a nemzeti (német, francia, spanyol, angol) nyelvű műveket a cikornyás, de lényegében szintén gót bastarda-típusban tették közzé. Lassan-lassan a nem klasszikus latin könyvekben is terjedni kezdett az antiqua. Például Hess András Budán, tekintettel Mátyás király és udvara humanista ízlésére, antiquában nyomatta Chronica Hungarorumát. Északabbra ilyet még nem volt szabad. A 15 évvel később Brünnben és Augsburgban megjelent Thuróczi-krónika kiadások típusa még a gót rotunda.

A századforduló táján az antiquát és ennek válfaját, a kurzívát, Aldus Manutius népszerűsítette. De 1530-ig nemzeti nyelvű szövegekben továbbra is gót típusokat használtak. Párizsban Estienne kezdte a francia könyveket latin betűkkel nyomatni. Vele szinte egy időben, 1533-ban Krakkóban (Komjáthi Szent Pál-fordítása) és 1536-ban Bécsben (Pesti Gábor Újtestamentum- és Aesopus-fordítása) már magyar művek is latin betűkkel jelentek meg, noha a magyar nyelv különleges nyomdai követelményeinek a latin típus sem felelt meg jobban a gótnál. A

reformáció azonban már megingatta azt a hagyományt, hogy latin betűvel csak latin klasszikus és olasz írásokat szabad szedni.

Az áttérés ezúttal is fokozatosan történt meg. Újszigeten Sylvesterék a magyar szövegekhez még gótikus hangulatú betűket metszettek. Nem régi, szigorú gót típusokat, nem is bastardát s nem is a gót betű renaissance változatát, a fraktúrt, hanem apró, karcsú, tört sarkú betűket, melyeknek éppen tört sarkuk adja meg a gótikus jelleget. Csak fejezetkezdő, afféle iniciálé jellegű nagybetűkben használtak latin capitalisokat.

Az antiqua és a fraktúr közti ingadozásnak tíz évvel később Heltai Gáspár vetett véget. Volt ugyan fraktúr-készlete is, de azt kizárólag két német nyelvű könyvecskéjében használta. A magyarhoz mindenkor antiquát választott, s miután igen sokat nyomtatott magyarul, s a kiadványai népszerűségük folytán az egész országban elterjedtek, a latin típus lett a mindenhol megszokott magyar betű. Az utána következő nyomdászok nem is használtak mást.

Horváth János a reformáció kora magyar irodalmának történetében a humanista szellem diadalát látja ebben. Feltűnő, hogy ugyanakkor a hazai nem-magyar nyelvekben ez a szellem nem győzedelmeskedett. Felső-Magyarországon a szlovák könyveket még a XVII. században is fraktúrral, illetőleg ún. schwabachi típussal nyomtatták, Erdélyben pedig a román nyelvűek cirillbetűsek.

A nemzeti nyelven való nyomtatás megteremtette a magyar helyesírást. További folyamatként az írók vidékenként eltérő nyelvjárása a nyomtatásban átalakult egységes irodalmi nyelvvé. Élő beszédben tovább élhetett a megszokott kiejtés, az *ízés* meg *őzés*, de nyomtatásban eltűnik.

Trócsányi Zoltán irodalmi nyelvünk születési évéül az 1590. évet jelöli meg. Ekkor jelent meg *Károli Gáspár bibliafordítása*, a következő emberöltő legolvasottabb könyve. Ezentúl író és nyomdász nem azzal a hangzójelzéssel jegyezte le a szavakat, amellyel kiejtette, hanem úgy, ahogy a nyomdai helyesírás megkívánta.

Erre az útra a fejlődést ismét Heltai Gáspár terelte. Amikor minden iskolának még saját helyesírása volt, ő írásai népszerűségével, kiadványai sokaságával és elterjedtségével, főleg pedig korrektori erőszakosságával fokozatosan háttérbe szorította a különcködést. Gondosan ügyelt az egyöntetűségre, s a maga helyesírási elveit nyomdája szerzőire rákényszerítette. A hozzá kiadásra benyújtott kéziratokat oly önkényesen javította át, hogy az utókor ferdítőnek, hamisítónak nevezte. Érdemes összehasonlítani Dávid Ferenc Kolozsvárt megjelent műveit azokkal, melyeket Gyulafehérvárt nyomtattak. Mintha nem ugyanaz a szerző írta volna őket. Melius debreceni kiadásai is más nyelvjárásbeliek és más helyesírásúak, mint ugyane szerző Kolozsvárt Heltainál megjelent írásai.

Vele szemben, miként Trócsányi Zoltán bemutatta, Hoffhalter Rudolf alsó-lendvai nyomtatványainak más a helyesírása, mint ugyane nyomdász váradi kiadványainak. Nem voltak kialakult nyelvészeti elvei. A hozzá nyomtatásra beadott kéziratokat úgy szedette, ahogy hozzá kerültek.

De aztán Heltai hatása mindinkább érvényesült. Először Bornemisza, a század Heltai mellett legtermékenyebb és legerősebben ható nyomdásza vette át kolozsvári kartársa helyesírását. A *k*-t szó közepén ő is *k*-val, szó végén *c*-vel szedette; az *u*-t és *v*-t szó elején *v*-vel, szó közepén *u*-val írta; az *ö*-t az *o* fölé rakott kis félkörrel jelölte; a *c*-hangot mindketten - már nem lengyelesen, hanem németesen - *tz*-vel nyomatják. Ők rögzítették véglegesen, immár kettős betűkkel, a *sz, ty, gy, ny, ly* hangokat. Ebben ma is követjük őket.

A Heltai-féle helyesírást Bornemiszától átvette annak volt segéde, Mantskovit Farinola Bálint, aki Vizsolyban a Károli-bibliát kiadta. Ettől kezdve a református nyomdákban megállapodott a helyesírás, s miután a XVII. században a katolikus nagyszombati nyomda is fokozatosan erre az útra tért, nyelvünk és helyesírásunk lényegében egységesen fejlődött tovább arra a színvonalra, melyen ma van.

A NYOMDÁK SZERVEZETE ÉS MUNKÁJA

A NYOMDAI ÜZEM

A nyomdák belső életéről szóló hiteles adatok sehol sem említik, hogy a vezető e korban is részt vett volna a kézimunkában. A sokféle számítás, az adminisztráció, a szerzőkkel és hatóságokkal való vesződség, a tipografizálás kitervelése, a mecénások körüludvarlása eléggé igénybe vette. Legfeljebb a tördelésre és korrektúrára szakíthatott időt. Tudósnyomdászaink, de például a vándorolgató Hoffhalter Rudolf is, ennek mesterei.

Honternek, Heltainak, Huszárnak és Bornemiszának egyházi hivatalt kellett a nyomdán felül ellátnia, prédikációik megírása, az egyházigazgatás, a lelkészek ellenőrzése, a szokásos viták rendezése és a harcos természetükből folyó személyi súrlódások sok idejüket vették el. Valamennyi vándornyomdászunk írói munkát is végzett. (Manlius németül írt, a többi magyarul, ha egyebet nem, ajánló előszókat.)

Nyomdáink vezetői mind művelt emberek. Miként Trócsányi Zoltán mondja, a régi nyomdász írt és olvasott akkor, amikor nagy hadvezérek és dúsgazdag várurak csak keresztvonással igazolták nevük titkáruk által odaírt aláírását. S anyanyelvükön kívül beszéltek latinul, s jórészük értett görögül.

A nyomdászmesterség szabad művészet, gyakorlói céhet nem alkottak, s akadtak köztük nemes emberek, mint Hoffhalterék és Bornemisza, aki egyesek szerint éppenséggel főnemesi családból származott, s papi hivatala mellett földesúr is. A közéletben tisztségeket viseltek, nemcsak mint az előbb említett papok, hanem - néhány esetben - polgári hivatalokban. Ifjabb Heltai Kolozsvár nótáriusa, Gutgesell Bártfán szenátor, sőt 1584-ben ő töltötte be a bírói tisztet.

A mester sehol, egyetlen nyomdában sem dolgozott egyedül. A kézimunkát segédeire bízta, kik között oly kitűnő szakmunkások akadtak, mint Heltai örököseinél Kolozsvárt Klösz Jakab, Bornemiszánál pedig Mantskovit Bálint. (Heltainak egyébként nem volt valami jó véleménye a segédeiről.)

A XVI. század legnagyobb külföldi nyomdája Plantiné Antwerpenben és Estienne-é Párizsban. A fejlődés különféle fokain mentek át, - zenitjükön nyomdájuk létszáma 50-50 fő. Plantin 1565-ben 21 nyomtatót, 18 szedőt 1 háziszolgát, 3 inast, 2 betűöntőt és 5 korrektort alkalmazott. Ilyen nagy üzemek nálunk nem működhettek, de az ipar szervezettsége lényegében mindenütt egyforma volt. Helyi eltérések szükségszerűen adódtak, például nálunk a török háborúk meg a Habsburg ház és Erdély érdekellentéte miatt nem fejlődhettek ki olyan testületi jogviszonyok, mint Franciaországban és Németországban, ahol 1563-ban munkás-árszabály rendezte a frankfurti munkaadók és szociusaik közötti viszonyt, - a szokások mégis általában egyformák. A szociusoknak nevezett nyomdai munkások szerte Európában a gazdájuknál laktak és étkeztek. A

szociusoknak az átlagos munkásoknál szembetűnően magasabb műveltsége, a műhelyrend és a többé-kevésbé szellemi jellegű munka csökkentette a színvonalkülönbséget a nyomdatulajdonos és alkalmazottja közt. Mantskovit alkalmazottjának, Klösznek feleségül adja a lányát.

A nyomda legfontosabb üzemanyaga a papír, s ennek beszerzését a nyomdásznak gondosan meg kellett szerveznie. De éppen a felhasznált papírfajták eredetéről tudunk a legkevesebbet. Feltevés, hogy Abádi Újszigetre Bécsből, Mantskovit Vizsolyba Németországból hozatott papírt. Gyalui Farkas egyik tanulmányában Huszár Gál magyaróvári és debreceni nyomtatványainak papírjait hasonlította össze, s megállapította, hogy e két helyen más-másféle készítményeket használt. A magyaróváriról azt hiszi, Bécsből szerezte be, a debreceni keleti vagy északi (eperjesi?) papírmalomból származhatik. A magyaróvári papír vízjegye (Briquet 8823 változata) csakugyan előfordul Bécsben (1554-1559), Salzburgban (1552-1564) és Villachban (1550-1564) keltezett iratok papírjában is. Mindezekből azonban a papírmalmokra és a papírszállításra vonatkozó adatok híján nem vonhatunk le határozott következtetéseket.

A nyomdatulajdonos mindenesetre közelről érdekelt a papíriparban. Tudjuk, a brassói papírmalom 1546-ban kezdte meg működését. A város létesítette Honter kezdeményezésére. Vízjegye Brassó város címere. Honter és eleinte Heltai ezt a papírt használta. Heltai aztán az 1560-as évek elején Kolozsvárt létesített papírmalmot. Vízjegye az ő monogramja. Megtakarította vele a körülményes szállítás költségeit.

A talmács-szebeni papírmalom legkorábbi adata 1573-ból való. Báthori István erdélyi vajda akkor engedi meg, hogy gyártmányait Erdélyben bárhol árusíthassák. Árai - mint Iványi előbb említett munkájában közli - változnak, ingadoznak az ívek nagysága és minősége szerint.

A nyomda felszerelését, bútorzatát - legalább túlnyomó részben - mesteremberekkel készíttették. A terveket azonban magának a nyomdásznak kellett megcsinálnia, például a rajzokat a sajtót ácsoló asztalos számára.

Ezek a kívülről jövő felszerelési tárgyak elég sok pénzbe kerültek. Plantin antwerpeni sajtóit az 1560-as években ács készítette, darabját 50 forintért. Estienne pedig egyik új sajtójáért nyomdaháza évi bérének kétszeresét fizette.

Még többe került a betűkészlet. Estienne típusai metszéséért és öntéséért 225 francia fontot áldozott. Nádasdy Tamásnak, az újszigeti nyomda mecénásának is elég mélyen kellett a zsebébe nyúlnia, amikor az újszigeti nyomdát a betűanyagon kívül még iniciálékkal és nyomdadíszekkel is ellátta.

De voltak nyomdai eszközök, melyeket a műhely maga állított elő, például a nyomdafestéket meg a labdacsokat. S ha átutazó betűöntővel dolgoztatott is, mégis kellett értenie a betűöntéshez és a matricajavításhoz. Ennek ismeretére bármilyen pillanatban szüksége lehetett. Magát a matricát rendszerint vásárolta.

Misztótfalusi Kis Miklós Mentségének sok adata a XVI. század nyomdászatára is jellemző. Például az, hogy kolozsvári székhelyéről Torockóra utazik, mert ott megfelelő esztergályosról tud, kinél rajzai alapján sajtót rendelhet.

A reformáció idején a legtöbb magyar nyomdásznak csak egy-egy sajtója volt, ellentétben az európai nagy nyomdászokkal, kik egyszerre többet foglalkoztattak: Estienne Párizsban 6, Frobenius Baselben szintén 6, Plantin Antwerpenben eleinte 8, később 22 sajtóval dolgozott. Egyetlen sajtójuk azoknak a nyomdáknak lehetett, melyek a kiadványaikat, illetőleg a náluk megrendelt nyomtatványokat nem párhuzamosan, hanem egyenként, időközi egymásutánban jelentették meg.

Az ősnyomtatványkori tipográfiák sajtónak számát könnyű kiszámítani: annyi présük volt, ahány szedésrészletben a könyvet nyomtatták. A szedésrészleteket - miként már említettük - a mondatvégekkel egybeeső quinternio végekben előforduló rövidítések halmozásának, vagy - ellenkezőleg - a szokottnál gyakoribb feloldásának megfigyeléséből állapíthatjuk meg. A mohácsi vész után azonban a szedésrészleteket már nem számíthatjuk ki, mert a könyveket immár nem quinterniókban, hanem rétalakban nyomják, a rövidítés pedig kiment a divatból. A korabeli sajtók mennyiségére következtethetünk abból, hogy nagyterjedelmű könyvek milyen időközökben kerültek ki ugyanabból a nyomdából. Ha hosszú időközökben, lassan, mint Sárvár-Újszigeten, a nyomdának nyilván csak egy sajtója volt. A kisterjedelmű munkák időbeli sorrendje nem sokat számít. Például Heltainé Kolozsvárt 7 év alatt mintegy 46 magyar és 9 latin nyomtatványt adott ki - évi átlaga 8 mű -, de túlnyomórészt apró füzetek. Nem valószínű, hogy több sajtója lett volna.

Szokatlanul gazdag a brassói nyomda. Nemcsak kitűnő szakképzettséggel vezetik, könyveit előkelő ízléssel, finom szépérzékkel állítják ki, hanem több sajtóval is kellett Honternak rendelkeznie, mert 1539-ben a „Régi Magyar Könyvtár” adatai szerint 9 könyvet nyomtatott, s ezek együttes terjedelme 588 oldal. Ennyit egyetlen sajtóval nem győzhetett volna. Hasonló okokból több sajtót tételezünk fel Debrecenben, továbbá Semptén Bornemiszánál, aki 1578-ban 4 könyvet jelentet meg, együtt legalább 3960 nyomtatott oldalon. 1580-tól kezdve Nagyszombat, majd a vándornyomdász Manlius teljesítménye szintén meghaladja az egyetlen sajtó mértékét.

A betűmetszés nehéz és művészi munkájához nálunk a XVI. században legfeljebb Hoffhalter Rafael érthetett, akinek Bécsben, míg onnan el nem űzték, nagyjövedelmű betűöntőműhelye volt. Kis nyomda számára a betűmetszés túl sok időt vett volna igénybe. Valamennyi nyomdászunk 4-5 típussal, kb. 300-400 különféle betűjellel dolgozott, ügyes betűmetsző pedig legfeljebb egy betűbélyegzőt (patricát) készíthetett naponta. S ez olyan jövedelmező foglalkozás volt, hogy kár lett volna vállalnia a nyomdász sokkal nyugtalanabb életét. A XVII. században Misztótfalusi először mint betűmetsző vagyont szerzett egész Európában keresett betűtípusaival, utána az aránylag kisvárosi Kolozsvárt nyomdászatra adta magát, s ebben tönkrement.

Nálunk a XVI. században szinte kizárólag vásárolt matricákból teremtették elő a betűkészletet. Ez pedig néha kézről kézre vándorolt. Huszár Gálnak a Bécsben, Hoffhalter Rafaeltől vásárolt matricákból öntött betűit viszontlátjuk debreceni utódjánál, Török Mihálynál, s ugyanakkor ugyane matricákból öntött betűkkel ő maga is nyomtat Komjátiban. Nyilván a súlyos, több mázsát nyomó készletet távozásakor Debrecenben hagyta, s vándorútjára csak a matricákat tartalmazó zacskót vagy ládikát vitt magával.

A nyomdákban a matricákból időnként megújították a hamar kopó betűkészletet, mert ez a mai ellenállóbb készlethez képest igen szerény mennyiségű volt.

S ha egy-egy matrica eltört vagy elveszett, maguk készítettek újat, mégpedig betűbélyegző nélkül. Nem kellett hozzá más, mint hogy a kívánt betűnek a készletben meglevő egyik példányát kalapáccsal beverjék egy apró, forróvá hevített ólomkockába.

Egyébként a betűöntést és újraöntést, amennyire a kevés adatból látszik, lehetőleg átutazó betűöntőre bízták. Ilyen volt höchstedti Sultzer Salamon, aki Bártfán Gutgesell Dávidnak és Vizsolyban Mantskovit Bálintnak öntött betűket. A vizsolyi nyomda 1589-ben 6-8 lapnyi szöveghez elegendő készlettel kezdte meg működését, s szedés meg nyomás közt folyt tovább a készlet kiegészítése.

Amilyen szerény egy-egy típus betűkészlete, annyira meglepő a típusokban való gazdagság. Nemcsak ugyanabból a betűfajból tartanak többféle fokú nagyságot (címbetűt, szövegbetűt, magyarázatokhoz és jegyzetekhez pedig apró típusokat), mégpedig mind a kis-, mind a nagybetűkből, hanem igyekeztek több betűfajtára (antiquára, kurzívra, fraktúrra) is szert tenni. Honter, Wagner, Hoffgreff, Hoffhalter, Gutgesell, Rheda és Klösz görög szöveget is nyomtatott s az újszigeti nyomda a görög mellett még fametszetes héber típusokkal is rendelkezett. Cirillbetűi Coresi és Lőrinc diák sajtóján kívül a nagyszebeni nyomdának voltak. S általában a nyomtatványokban - ha a szövegrészhez illett - több betűfajt alkalmaztak, mint ma. E változatossággal az akkori nyomdász mintegy a megrendelői figyelmébe ajánlotta magát.

A könyvnyomdászat két fő művelete a szedés és a nyomtatás.

Az akkori szedést a mai kézi szedéstől a kor ízlése különböztette meg. Például a címszedésben mind a címlapon, mind a könyv belsejében az előszó- meg fejezetcímekben más szimmetriatörvényeket követtek, mint ma. A cím szövegét lehetőleg tölcséres formában helyezték el. Ez annyira fontos volt, hogy a szóelválasztás szabályait is alárendelték ennek. Emellett már akadnak modernnek tűnő címlapmegoldások is.

A szedő - éppúgy, mint ma - köteles volt a helyesírást követni, csakhogy ez nem volt egységes. Emiatt a szedés nehezebb művelet, mint ma. Finom fül, kényes nyelvérzék kellett hozzá.

A nyomdák vezetői szerették maguk végezni a korrektúrát, mert ezzel ellenőrizhették az egész üzem munkáját, s tiszta képet kaphattak termelésük minőségétől. Volt ugyan vezető, aki erre nem vállalkozhatott.

Manlius János nem tudott megfelelően magyarul, sem horvátul, mégis kiadott magyar és horvát könyveket. Ha a szerző helyben lakott, vele, egyébként pedig alkalmazott korrektorral, Farkas Imrével javíttatta a kefelevonatokat. De ennek a magyarsága sem kétségtelen. Michael Denis bécsi nyomdászattörténete függelékében Emerich Wolfnak nevezi. S Magyari István *Az országban való sok romlásoknak okairól* című, Sárváron 1602-ben kiadott híres munkájában nemcsak Manlius ellen fakad ki, hanem a korrektora ellen is: „A tipografus kedvem ellen való vétket is tett helyen-helyen a nyomtatásban, nemcsak az akcentusok megváltoztatásában, vagy betűinek összefoglalásában, a parentézisek elhagyásában és hasonló esetekben, melyek a nyomtatás közben meg is szoktak esni: hanem szintén a betűkben és a locusoknak előhozásában is. Hol pedig el is hagyott benne, s hol többet is tett hozzá. A 16-ik levélig a levél számát se jegyzette föl... Járul az is ide, hogy maga a könyvnyomtató magyarul sem tud.”

Viszont a szintén idegen származású Hoffhalter Rafael maga végezte a korrektúrát, s ennek alapossága vetekedett Huszáréval és Bornemiszáéval. Gyulafehérvárott Dávid Ferenc egyik előszavában Hoffhalter Rafael halálával okolja a hibákat.

Ugyanolyan lelkiismeretes, a szerzők elgondolásait híven visszaadó nyomdász volt Rafael fia, Rudolf. Félegyházi Tamás 1586. évi Újszövetség-fordítása utószavában azzal menti a sajtóhibákat, hogy bár „szorgalmatossagal igiekeztünk rayta, hogy a nyomtatasnak rendiben ualami fogyatkozás ne esnek, de az könyniomtatonak Rodolphusnak halala vtán meg fogyatkozuan io Corrector nelkul, nem ohattunk ualmi keues fogiatkozastul,...”

Sajtóhiba mindenhova belopózhatik. Robert Estienne 1549-ben kiadott Újtestamentumáról azt állította, hogy egyetlen sajtóhiba sem maradt benne, pedig mindjárt az elején a „plures” szó „pulres”-nek volt szedve. Henri Estienne egyik korrektora pedig két hasonló hangzású latin szó közül mindig azt hagyta a szedésben, amelyik ismeretes volt előtte, például a „procus” (kérő) helyett „porcus” (disznó) maradt az általa javított szövegben.

„A könyv nyomtattás igen nehez dolog - írja Heltai Gáspár egyik sajtóhibajegyzéke elé. - Ez okaért akar mint vigyazzon az ember, mayd soha vétec nelkul ki nem nyomtathatni egy könyuet is. Mert a nyomtattó szolgac nem ertik á dolgot, sem á nyelueket: Ezért czac cordéra rakiac á betüket,... Es noha én meg iedzem, hogy az iedzés szerint meg igazitanác,... De azért vgyan nem müuelik,... Es abbol essic á vétség.”

Heltai a kiadványait még nyomtatás közben is egyre csiszolta. Egyes ívek nagy része már ki volt nyomtatva, amikor bennük a korrektúra alatt figyelmét elkerült sajtóhibát vagy helyesírási hibát fedezett fel, vagy pedig szövegbeli javításokat némely szavak kicserélését vélte szükségesnek. Megállította a nyomtatást, javításokat eszközölt a szedésformában, s aztán tovább nyomatott. Emiatt gyakori nála a változat. Újtestamentum-fordításának vannak példányai, melyekben benne maradt a hiba, másokban viszont nem.

A változatok gyakoriságából arra következtetünk, hogy többet korrigáltak, mint ma, több volt a kefelevonat. Akkor is, ha a nyomdász nem tartozott a Heltai-féle tudósfajtához. Amíg nem alakult ki egységes helyesírás, s amíg a túlzottan sokféleként ékezett betűjelek tömege a szedő munkájában félrefogásokat okozott, addig a korrigálás is szükségképpen hosszadalmas, ismétlődő művelet.

A változatok a bibliográfusoknak gondot okoznak. Mikor tekintsük az eltérő példányokat változatoknak (ún. ikernyomtatványoknak) s mikor utánnyomatoknak? Milchsack wolfenbütteli könyvtáros századunk elején ennek eldöntésére módszert eszelt ki. Az eltérést tartalmazó lap közepén az első sortól az utolsóig egyenest húzott. Ha a vonal mellett a példányok összevetésekor csak egyes sorokban látszanak eltérések, a lap összképe egyébként azonos, változattal van dolgunk, viszont ha a vonal az egybevetett példányokon más-más betűre esik, két külön szedést látunk, még akkor is, ha a lap szövegkezdete és vége egybevág.

A magyar nyomdászattörténetnek egyik külön, igen érdekes, de összefoglalóan még le nem zárt fejezete a könyvillusztráció története.

A XVI. századtól elég kevés illusztrációnk maradt. Két könyv kivételével valamennyi fametszetes: Brassóban Honter, Újszigeten Sylvester, Kolozsvárt Hoffgreff és Heltai, Debrecenben a város nyomdája, ott és Gyulafehérvárt Hoffhalter Rafael és Nagyszombatban a Telegdi nyomda illusztráltatta néhány kiadványát. Képeik mind sajátosan egyéni színezetűek.

A nyugati országokban a XVI. század elején a hivatásszerű könyvillusztráló fa- és rézmetsző művészet magas színvonalú virágzásban volt. Cranach és Dürer ez időben működött. Nálunk dilettantizmus uralkodik. A könyvnyomtatónak, ha kiadványát illusztrálni akarta, úgy látszik többnyire magának kellett rajzolónak lennie, vagy pedig műkedvelő barátai közül kellett magának illusztrátort nevelnie.

A reformáció-kori könyvdíszeket négy csoportba oszthatjuk: *Címlapdísz*: többnyire csak keret, ritkább esetben kép is.

Szövegillusztráció: ez már az ősnyomtatvány-korban is szokásban volt. A kéziratos kódexek miniatúráiból fejlődött, azokhoz hasonló képeket véstek fába, s a nyomdász metszetekként alkalmazta őket Ugyanígy fejlődtek az *iniciálék*: a magyar nyelvű könyvek leghíresebb dísz-kezdőbetűje Pesti Újtestamentumának *L*-je nyomda képével (Bécs, 1536).

Úgynevezett *cifrák*: különféle lécek és fejezetzáró vignetták.

A címlapkeretet fametszetekből és cifrákból állították össze. Utóbbiak belül a könyvben csak módjával fordulnak elő. Ajánlások előtt vagy után néha mint egyszerű levéldíszt látjuk őket, fejezetek közt mint szünetjeleket, a könyv vagy fejezet végén mint záró díszt. A könyvkötészetből származtak át a tipográfiába. Alakjuk szinte azonos azokkal a díszekkel, melyeket apró fémszerszámokkal préseltek a bőr kötésekbe. Aldusnál még csak kötéseken látjuk őket. A nyomtatásban egyenletességre törekedve azt érezhette, hogy bármi dísz csak megbontaná szedéstükre művészi egyhangúságát. Szöveglapokra a

bibliográfusok szerint először a párizsi Henri Estienne (Quincuplex Psalterium, 1509) nyomtatott „kisvasakkal” ékítményeket. Hamar általánosan elterjedtek, s szerte Európában mindenütt ugyanabban a stílusban jelentkeztek. Sőt egyazon cifrát egy időben megtaláljuk Németországban, Angliában, Itáliában, Detrekőn, Galgócon és Erdélyben.

Jellemző a nyomdák felszereltségére, hogy többüknek saját könyvkötészete volt Bornemisza még a reklámcélokra szolgáló naptárait is bekötteti, a folyton vándorló Manlius kiadványai közül pedig több azonos eredeti kötésben maradt fenn, s a nyomtatványait a különféle állomáshelyeken egységes stílusban köttette.

Persze nem minden nyomdának volt kötészete, s nyomdászokon kívül könyvkereskedők is foglalkoztak könyvkötéssel. Az 1583-ban Kassán elhunyt Gallen János könyvárus hagyatéki leltára 2 fűzőállványt 11 sajtót, 2 gyalut, sárgarézbe, ónba és fába vésett betűbélyegzőket, görgetőket simítóvasakat, vasból metszett Abc-készletet és hasonlókat sorol fel.

A nagyobb városokban most is, miként a mohácsi vész előtt, önálló *compactor*ok működtek, kik könyvkötői főfoglalkozásuk mellett mellékesen könyvkereskedelmet is űztek.

Műszereiket saját rajzaik nyomán helybeli kovácsoknál rendelték meg. Például a kőszegi könyvkötők vaknyomáshoz és aranyozáshoz használt bélyegzői és görgetői Kőszegen készültek. A szegélysávok, csipkék, rozetták, indák stb. miben sem különböznek a külföldön használt ornamentumoktól. A nyugati hatásszélek díszítő stílusa természetszerűleg német, elsősorban bécsi mintákra támaszkodik. A XVI. század második feléből származó legrégibb ismert kőszegi kötések még egészen a szokásos német vaknyomásos díszítéssel készültek. Már ezeken mutatkozik a tükörben vagy a külső keretsávban az a láncszerű, pálmalevél-ábrákkal megtűzdelt szalagfonadék, mely a következő két században készült kőszegi kötéseken is előfordul. Egészen azonos görgetőmintát használt 1575-ben Jacob Krause szász udvari könyvkötő Drezdában. A soproni könyvkötők is használták ezt a mintájú görgetőt, bár az kissé vaskos formáival nem egészen illett a későbbi finomvonalú filigrán elemekhez.

Iványi Béla hazai könyvtörténeti oklevéltárában számos könyvkötői számlát és nyugtát közöl, melyekből azt látjuk, hogy egy-egy könyv köttetési költsége a kötet nagysága szerint 20 dénártól 3 forintig terjedt.

Ami a nyomdai termelés mennyiségét illeti, a statisztika adataival vitába kell szállnunk. Számai nyilvánvalóan hamisak, hiszen az annyira hiányos bibliográfián alapulnak. Valószínűtlen, hogy a XVI. század folyamán 21 hazai nyomda mindössze 661 kiadványt bocsátott volna ki. (334 magyar, 233 latin, 28 német, 16 görög, 11 román, 15 szláv és 24 többnyelvű kiadványt.) Meg hogy e termelés összterjedelme mintegy 50 000 lapnyi. E számok csak a „Régi Magyar Könyvtár”-ban és Sztripszky Hiador „Adalékjaiban” leírt művekre vonatkoznak, - a bibliográfiákban még nem közöltekre nem. S a könyvészetek tömérdek eltűnt kiadást már sohasem fognak - még cím szerint sem - számba vehetni. 21 nyomda 62 év alatt

átlagban évi 10, együttesen mintegy 806 lap terjedelmű kiadványból nem élhetett meg.

S mégis, a nem szavahihető statisztikából is kapunk bizonyos képet. Nem a számaiból, hanem hullámvonalaiból. Csapodi Csaba az évtizedenkénti megoszlást mutatta be, s ez a XVI. században a következőképpen fest:

Évtized	latin	magyar	német	szláv	egyéb	összesen
1531-1540	9	1	-	-	3	13
1541-1550	15	2	4	-	6	27
1551-1560	32	17	3	-	7	59
1561-1570	47	39	-	1	-	87
1571-1580	23	91	4	3	-	121
1581-1590	45	64	9	1	2	121
1591-1600	81	87	6	-	1	175
Összesen	252	301	26	5	19	603

Tekintsük e táblázat számjegyeit csupán jelképeknek, melyek a fejlődést szemléltetik. Az adódó kép körvonalainak tisztább meglátásához azonban szemüvegre - történelmi magyarázatokra - van szükségünk. Például az első csúcsponthoz, az 1570-es évek eredményeihez tekintetbe kell vennünk, hogy éppen az 1576. évben hanyatlott nyomdászatunk a legmélyebbre. Szabó Károly és Sztripszky Hiador mindössze 5 kiadványról tud, valamennyi erdélyi s valamennyi rövid terjedelmű. Együtt alig tesznek ki 100 levelet. Egyikük - haldokló német nyelvű ember imája - rávilágít a zuhanás okára: az 1575-1576-ban dühöngő pestis miatt nem jelent meg több könyv. Az országgyűlést sem tarthatták meg miatta, a tipográfusok közül elragadta Heltai Gáspárt meg Huszár Gált, s megbénította legteljesítőképesebb és legtermékenyebb nyomdászunk, Bornemisza működését is. „Tizenketten dögösültek meg házam népébe - írja. - Hata meg holt, négy gyermekim, két szolgám, hata meg élede.”

TÁMOGATÓ ÉS AKADÁLYOZÓ ERŐK

A nyomdák működését elsősorban külső erők tették lehetővé és külső erők is akadályozták. A támogató erők a mecénások. Anyagiakkal segítették a nyomdászt, védték a hatóságok beavatkozásai ellen, és fizették egyes kiadványai költségét.

Akadályozó erők az államhatalom és az egyházak, valamint közegeik. Mecénások eleinte erasmista eszmék iránt fogékony főurak voltak.

A legbőkezűbb köztük Nádasdy Tamás, a külföldön nevelkedett renaissance-férfiú. Sárvári humanista udvara az akkori magyar írók mentsvára. Iskoláiban alkalmazta Dévai Bíró Mátyást és Sylvester Jánost, kire újszigeti nyomdájának felügyeletét is bízta; a nyomda technikai vezetésére először külföldit, azután Abádi Benedeket fogadta fel. Tinódi Sebestyén az ő közbenjárására kapta a nemességet és lantos címerét. Amikor az újszigeti műhely megszűnt, Nádasdy tovább támogatta a kiadói tevékenységet. 1561-ben Bécsben az ő költségén jelent meg Melanchton grammatikája.

Az erdélyiek legnagyobb mecénása János Zsigmond fejedelem, a gyulafehérvári nyomda fenntartója, aki a brassói Wagner Bálintot és Kolozsvárt Heltai Gáspárt támogatta. Heltai *Háló* c. munkájának költségeit ő fedezte.

Báthori István országbíró, aki nejével és sógorával, Drugeth István zempléni főispánnal, továbbá Mágocsi Gáspárral és Rákóczi Zsigmond egri várkapitánnyal a Károli-biblia kiadatásához szükséges pénzeket összeadta, közbenjár Ernő főhercegnél, hogy a vizsolyi biblia nyomdásza, Mantskovit Bálint ellen indított eljárást szüntesse meg.

A század második felében a nyomdákat már nemcsak egyes pártfogók, hanem városi közösségek támogatják. Huszár Gál kassai híveitől kéri azt a száz forintot, mellyel magyaróvári nyomdájának vételára fejében tartozik. Debrecenben Melius Juhász Péter prédikációs könyvét a debreceni vásáron összegyűlt, „Magyar Országi kereskedő és árros népeknek” ajánlja, nyilván köszönetül a kiadás költségeinek összegyűjtéséért. Bornemisza már négy évvel a bibliahelyeket magyarázó egyházi beszédei (postillák) első kötetének megjelenése előtt, 1569. szeptember 20-án a nagyszombati tanácstól támogatást kér tervezett kiadványához, s közli, hogy már szép eredménnyel gyűjtögetett: „nemcsak az urac közzül is, de a nemesség közzül is nimel ötuen fotintal is” járult a nyomtatás költségeihez. A bártfai evangélikus német iskolát vezető Stöckel Lénárt postilla kiadását a Révai-családon és barátain kívül a Turóc és Liptó megyei, valamint Bajmóc kerületi lelkészek adományai tették lehetővé. Wagner Márton és társai ugyancsak Bártfán megjelent vitairatukban Sáros megye lelkészeinek, tisztjeinek, nemességének, valamint a felvidéki öt szabad királyi város bíráinak és tanácsának mondanak köszönetet. S Bártfa városa a közérdekre hivatkozva kel védelmére Gutgesell Dávidnak, s privilégiumot is kér számára. Felterjesztése indokolásában felsorolja iskolakönyveit, naptárait s egyéb kiadványokat, melyek létezésétől csak ebből az iratból értesülünk, mert példány nem maradt belőlük.

Hogy kik a pénzelő pártfogók, azt megtudjuk a kiadványok ajánlásaiból. Amint Máté Károly a könyv morfológiájáról írt tanulmányában megjegyzi, az ajánlás a nyomtatás költségeinek nyilvános nyugtázása volt. Előfordulhattak önzetlennek látszó dedikációk is, például Honter egy-egy művecskéjét Szapolyai Jánosnak mint erdélyi fejedelemnek és Izabella királynénak ajánlotta, különféle nyomdák Debrecentől Brassóig János Zsigmondnak, Báthori Istvánnak és Báthori Zsigmondnak talán szintén

merőben az erdélyi fejedelemnek kijáró tiszteletből nyújtják át alattvalói hódolattal egész sereg, részben magyar, részben latin kiadványukat. A dedikációk többsége azonban kifejezetten segítséget köszön meg. S a pártfogók sokaságára vall, hogy minden ajánlás más-másnak szól. Néha azt is megtudhatjuk belőlük, hogy mennyit adott az illető. Például Bánfi Lászlóné egymaga ezer forinttal járult Bornemisza postillája második részének kinyomatásához. Mások természetben adtak segítséget: helyiséget, élelmet, fuvart Mantskovit azért ajánlja egyik kiadványát a tizenhét éves Salm Anna grófkisasszonynak, mert az megengedte, hogy a tulajdonában levő galgóci klastromban legyen ingyenes szállása. Bornemisza hálás, hogy „Bánfi László Betzke várából e munka közt is aprókint szekereken tengetésre valot küldetet”. Nádasdy Ferencnek is megköszöni a „kewes aiandekot”. Balassa Istvánnak pedig mert „io falkaig tartana es minden szüksegembe egész czeledestül eltetne… Annyi segitseguel lenne, hogy ennek fele költseget meg haladna”.

Ritka eset, hogy a nyomtatás költségeit a szerzőnek kellett fizetnie. Csak Sóvári Soós Kristóf mondja Bártfán megjelent postillája előszavában: „nagyob rézre… magam koltsegeuel készült meg”. S Magyari István „Az országokban valo sok romlásoknac okairól” címlapja szerint „Niomtattatot Sarvarat az Author költsegeuel Manlius Janos altal, Anno 1602”.

Ily kivételektől eltekintve, az akkori kiadók vagy egyes mecénások, vagy közösségek, vagy pedig a vállalkozó nyomdászok.

Az államhatalom és egyház eleinte utólagos cenzúrával korlátozta a sajtószabadságot. Az egyház összeállította a tiltott könyvek jegyzékét, az „Index librorum prohibitorum”-ot, az állam pedig igyekezett érvényt szerezni az egyház felfogásának. II. Lajos király 1524-ben elrendelte, hogy Luthernek Magyarországba jutott iratait kutassák fel, égessék el, és jószágvesztés terhe alatt senki se merjen ilyen iratokat eladni, venni vagy olvasni. Ugyanez évben Szalkai bíboros-érsek sürgetésére Brassóba királyi biztost küldtek, aki a talált lutheri külföldi nyomtatványokat a piacon nyilvánosan elégettette. Ugyanez történik a következő évben Sopronban. A mohácsi vész után Szapolyai János börtönbüntetéssel fenyegeti azokat, akik lutheri könyveket olvasnak vagy terjesztenek.

Efféle rendeletek végrehajtásáról igen sok levéltári adat szól, de az látszik belőlük, hogy a hatóságok lazán kezelték őket. Oláh Miklós érsek 1560-ban Nagyszombatban házkutatást tartatott, de megelégedett a gyanús könyvek elkobzásával. Ugyanekkor a besztercebányai könyvkereskedőt császári parancsra megkötözve Bécsbe kellett volna szállítani, de őrei engedték, hogy kereket oldjon. A következő évben Gyulafehérváron fogságba vetik a lázadó Guttler Gáspár eperjesi könyvkereskedőt de az eperjesi tanács közbenjárására szabadon bocsátották. Egyetlen esetet sem ismerünk, melynek komolyabb következménye lett volna. A bécsi kancellária és a magyar helytartóság ugyan újabb meg újabb tilalmakat bocsátott ki, de a református városok nem törődtek velük.

Az állam ezután privilegizáló rendeletekkel próbálkozott. Mind a nyomtatást, mind a könyvek árusítását külön engedélyhez kötötte. Eszerint a nyomdászoknak és könyvkereskedőknek városi hatóságuknál

jelentkezniök és magukat kötelezniök kellett, hogy a tanács hozzájárulása nélkül mit sem nyomtatnak, illetőleg árusítanak. Ennek az intézkedésnek sem volt sok sikere. Amikor Ferdinánd király 1553-ban a soproni országgyűléstől azt kívánta, hogy a könyvnyomtatók ezentúl csak püspöki jóváhagyással ellátott könyveket adhassanak ki, a karok és rendek azt felelték, ilyen határozatot nem hozhatnak, mert nincs tudomásuk arról, hogy a birtokaikon könyveket nyomatnának. S valóban, ebben az évben csak a király fennhatósága alá nem tartozó Erdélyben működött nyomda: Brassóban és Kolozsvárt.

Ferdinánd csak Bécsben tudta kívánságát érvényesíteni. A bennünket érdeklő esetek közül a legkorábbi az, amikor Aquila (Adler) Aegidius engedélyt kért a kormányzattól Sylvester Újtestamentum-fordításának újbóli kiadására. Az elintézést Nausea Frigyes bécsi püspökre bízták, aki azonban, nem törődve azzal, hogy Sylvester akkor a bécsi egyetem tanára volt, arra hivatkozott, hogy nem tud magyarul. Emiatt Aquila és Sylvester tervéből nem lett semmi.

Hoffhalter Raphael 1556-ban bécsi műhelye számára privilégiumot kapott, de nem élvezhette sokáig. 1563-ban a reformációhoz hajló magatartása miatt menekülnie kellett. Feltehető, hogy Huszár Gál javaslatára ment Debrecenbe.

Fiának, Hoffhalter Rudolfnak eltávolítását Alsólendváról Miksa királynak a győri püspök ellenjegyzésével s 1574. február 7-én kelt rendelete sürgeti, azzal, hogy „a mi különös privilégiumunk és engedélyünk nélkül senkinek sem szabad theológiai tartalmú könyveket nyomatni”.

Erdélyben Báthori István tiltja meg 1572. szeptember 17-én, büntetés terhével, hogy az ő engedélye nélkül könyveket nyomassanak vagy forgalomba bocsássanak. A királyi Magyarországon a XVI. században csak két nyomda kapott szabadalmat - mindkettő ugyanabban az évben, 1584-ben: a bártfai és a nagyszombati. Ennek ellenére Rudolf király sajtórendelete más nyomdát, mint a nagyszombatit nem akart megtűrni az országban. Telegdi nagyprépostén kívül valamennyit be kellett volna csukni.

A liberálisabb Erdélyben állandósult nyomdákat látunk. Ilyen volt a debreceni nyomda is. A „túlságos” szabadság korlátozására azonban a fejedelem az előzetes cenzúrát intézményesítette. Ennek első, még szelíd - szankciók nélküli - formája az volt, hogy Csáky Mihály kancellár János Zsigmond nevében felszólította Meliust, a szerzőt, hogy könyveket az egyház helybenhagyó, bírálata vagy a fejedelem jóváhagyása nélkül ne nyomasson. Utána, már sokkal szigorúbb hangon, Báthori István a kolozsvári unitárius Heltai nyomda megfékezésére elrendelte a kiadandó kéziratok előzetes megbírálását. Egyelőre - úgy látszik - ez sem zavarta a nyomdászokat, legalábbis a XVI. században még nem venni észre azt az erkölcsi kárt, melyet a későbbi idők cenzúrája azáltal okozott, hogy miatta a nyomda mintegy elvesztette hivatásának eredeti humanisztikus jelentőségét, és puszta üzletté süllyedt. A XVII. században azonban a cenzúrával megkötött nyomdásznál elvhűségről már csak igen szűk korlátok közt lehetett szó.

Nyugaton sem tapasztaljuk, hogy Habsburg Ferdinánd rendeletét az eretnek könyvek nyomdászainak vízbefojtásáról és könyveik elégetéséről végrehajtották volna. Hoztak efféle rendeleteket Németországban és Angliában is, sőt V. Károly, még az olvasókat is kínpadra akarta vonni, ha a terjesztőt nem jelentik fel, V. Vilmos pedig az örökösöket, kiknél apjuk hagyatékából származó tiltott könyveket találnak, oly szigorú büntetéssel kívánta sújtani, hogy annak hallatára mindenki megrémüljön. Többnyire azonban papíron maradt fenyegetések ezek, melyeket a városok nem hajtottak végre.

Erdélyben a fejedelem humánusabb a nyugati uralkodóknál. Az 1569. évi nagyváradi zsinat tárgyalásai során János Zsigmond megintette Meliust, ne pápáskodjék és ne égettessen el könyveket. Ez az egyetlen adat, mely a mohácsi vész utáni időben megtörtént hazai könyvégetésről szól.

Üldözés kétségtelenül volt. Huszár Gál előszavai aláírásában exulnak, elűzöttnek mondja magát Magyaróvárról, Komáromból, Nagyszombatból elkergették, Kassán Verancsics Antal egri püspök utasítására börtönbe vetették, de a hívei, polgárok és katonák, Bornemisza Péter vezetésével erőszakosan kiszabadították és átszöktették Debrecenbe. Bornemisza is sok üldözést szenvedett. A kassai várkapitány „bálványimádás” vádjával elfogatja, Bécsben is fogoly, s börtönéből regényes körülmények közt szökik meg. Semptéről, ahol pap volt, télvíz idején elkergetik, két kis gyermekével kénytelen menekülni. Mindazonáltal nem lehet biztosan állítani, hogy Huszárt vagy Bornemiszát nyomdájuk miatt üldözték volna. Prédikációik és agitálásuk, kemény, polemizáló egyéniségük miatt kellett e sokat tanult, folyton harcoló és soha meg nem törő embereknek szenvedniök. Hoffhalteréket az üldözés kétszer fosztotta meg sajtójuktól: Rafael nem vihette magával Debrecenbe kitűnően felszerelt bécsi tipográfiáját, Rudolfnak pedig Nedelicen kellett hagynia a magáét. Csak egyetlen dúchoz ragaszkodtak minden menekülésükben, - a nemesi címerüket ábrázoló nyomdászjelvényükhöz.

Egyes mecénások és egyes városok bátran kiálltak nyomdászatuk védelmében. Amikor a *Reformatio ecclesiorum Saxonicarum* miatt Hontert felelősségrevonás céljából Izabella királyné és Martinuzzi elé Tordára idézik, a brassói tanács nem engedi el; helyette a városbíró jelent meg, kinek sikerült elsimítania az ügyet. Láttuk, Bártfa is helytállt Gutgesellért. S midőn Ernő főherceg ráírt a szepesi kamarára, hogy „bizonyos menekült könyvnyomtató Vizsoly községben szabadalom nélkül tetszése szerint nyomtat, amiért is felszólítunk benneteket, kobozzátok el betűit, a könyvekkel együtt”, Rákóczi Zsigmond közbeveti magát, s rábírja a főherceget, hogy ne feszegesse tovább a dolgot.

Bizonyára az üldözés volt az oka, hogy nyomdászaink gyakran kicsiny falvakban húzódtak meg sajtójukkal, ahol arra számítottak, hogy a hatóság nem fedezi fel őket. S a könyvvizitátorok megtévesztésére találták ki a koholt megjelenési helyneveket.

Az államhatalom kétféle privilégiummal operált: működési engedélyekkel és egyes kiadványok szabadalmazásával. A működési engedély arra szolgált, hogy a nyomdák működését korlátozza, akadályozza. A

szabadalom viszont - mindenkor egyes, különleges esetekben - ugyanezt a tevékenységet bizonyos mértékben támogatta.

A könyvszabadalom mintáját nyugatról, Franciaországból és a német rajnai városokból vette. Robert Estienne hol a francia királytól, hol a parlamenttől kért és kapott egy-egy kiadásához szabadalmat, hogy azt más kiadások - kalózkiadások - ellen védje. De az ilyen szabadalom nem volt valami hatékony sem nyugaton, sem nálunk, mert csak az országhatárokon belül volt érvényes. Heltai például nem törődött vele, hogy Verbőczi Tripartituma Bécsben privilégiummal jelent meg. Erdély külön fejedelemség volt - itt Bécs nem parancsolt.

Nyugatról az út Bécsen át vezetett hozzánk. Az első privilégiummal kibocsátott magyar nyelvű könyv, Pesti Gábor *Újtestamentum*a ott jelent meg; Singrenius öt évre szóló szabadalmat kapott rá. A közös uralkodóra való tekintettel érvényes lehetett a Dunántúlon is, legalábbis Sylvester Újtestamentuma csak az öt év letelte után, 1541-ben került ki a sajtó alól. Sylvester panaszos leveleiből és Abádi utószavából azonban az tűnik ki, hogy inkább előző segéde, Strutius hanyagsága miatt késett oly soká.

A királyi Magyarország területén csupán két nagyszombati könyv kapott privilégiumot Telegdi postillájának II-III. kötete és Mossóczi Zakariás nyitrai püspök országgyűlési decreta-gyűjteménye.

Annál gyakoribb volt a könyvszabadalom Erdélyben. A nyomdászok nagyobb tőkebefektetést kívánó kiadványokhoz kérték a fejedelemtől. Heltai 1551-ben bibliafordítása I. részéhez, 1562-ben *Újtestamentum*ához, 1566-ban Száz fabulájához és 1570-ben Melanchton *Grammatiká*jához kapta. Brassóban Wagner Bálint 1557-ben görög-latin Újtestamentum-kiadását, Gyulafehérvárt pedig Lőrinc diák nyomdája ószláv Újtestamentumát, a *Cetveroevangelié*t szabadalmaztatta. Az utóbbi harminc évi jogvédelmet élvezett.

Wagner *Novum Testamentum*a 670 lapnyi terjedelmével, antiqua kurzív, görög és széljegyzeteiben kétféle nonpareil betűivel a legköltségesebb XVI. századi erdélyi kiadvány volt. A könyv elejére lenyomtatott privilégium két aranymárka bírság és az összes idegen példányok elkobzásának terhe alatt tiltotta, hogy Újtestamentumot Erdélyben bárki kinyomasson vagy máshonnan oda külföldi kiadását behozza.

A KIADVÁNYOK ÉRTÉKESÍTÉSE

A nyomdák fejlődését nagymértékben befolyásolta gazdálkodásuk, értékesítési tevékenységük.

Az előállítási költségek az akkori árviszonyokhoz képest igen magasak. Bornemisza idejében a búza köbölje 20, a zabé 15, a rozsé 10 denár, a vaj fontja 3, a borjúhúsé másfél denár. Ezzel szemben 1603-ban a papír rizsmája (500 ív) 1 tallér (100 denár), s minden ív szedésének, valamint 500 példányban való kinyomatásának ára 2 tallér.

Amikor a Postilla I. kötete „sok hánkódással” 1573. október 1-én megjelent, Bornemisza megállapítja, hogy „Az könunek pedig ki niomtasasa töbre mene ezer forintnal, mert közel harom szaz arcuson vagion.” Ugyancsak ezer forintra becsülte a maga - Nagyszombatban nyomtatott - postillája előállítási költségeit Telegdi is. A biblia kiadását pedig Bornemisza 4000 forintra számította. A könyvek kinyomatása tehát a piaci közszükségletek árához és a munkájukból élő emberek jövedelméhez képest igen drága volt.

Külföldön akad néhány nagy nyomdász, aki üzemi költségeit a maga erejéből tudta előteremteni, de Magyarországon ilyen a XVI. században egy sem található. A magyar nyomdászok a milliomos mecénásoktól igyekeztek pénzt szerezni a költségekre. Bornemisza otthagyja galgóci lelkészségét, hogy Semptén közel lehessen a nyomtatás költségeit biztosító Salm grófhoz. A közellét fontos, mert a pénzt tételenként kellett kikönyörögni a pártfogótól, - hol száz papírrizsmáért, hol újra százért, hol a betűmegújításhoz és öntéshez szükséges fémért, hol szállítási költségekre, hol pedig a nyomdai legénység bérének kifizetésére. S ellátási előnyökért is: a mecénás szállást, fuvart, élelmet adott.

Csakhogy nem sikerült mindig mecénást találni, aki a költségek magára vállalásával a nyomdászt a kockázattól mentesítette. Ilyen esetben a tipográfus megrendelőkre vadászott Bizonytalan remények közt és ritkán megfelelő eredménnyel. Tudomásunk szerint az első s egyben a legfeltűnőbb reformáció-kori megrendelést nálunk az eretneküldöző Martinuzzi Fráter György váradi bíboros püspök vette, amikor 1550-ben Kolozsvárt a Heltai nyomdában jelenteti meg a régi tüzesvas-próbákról („Ritvs explorandae veritatis”) szóló *Váradi Regestrum*ot. Martinuzzi ezúttal nem volt eléggé éber, nem érdeklődött Hoffgreff és a Wittenbergből hazatért Heltai Gáspár személyi adatai iránt, kinek katolikus hithűségéhez *Catechismus minor*ának megjelenése után szó fért. Az országban akkor csak két nyomda működött, Brassóban és Kolozsvárt, s mindkettő protestáns. A legközelebbi katolikus nyomda Bécsben volt, Martinuzzi azonban nem volt jó viszonyban a császárvárossal. Heltai éberebb. Ő nem adta oda a nevét. Óvatosan csak a *G. H*. kezdőbetűkkel jelölte a nyomdászt, s ez éppúgy lehetett társa, Georgius Hoffgreff névjele is. Pedig előtte és utána a következő évben Heltai neve is szerepel az impresszumokban.

Ha kifogyott a rendelésekből, a nyomdász mint kiadó próbálkozott. De csak óvatosan: nép- és tankönyvekkel, - kátékkal, énekeskönyvekkel, imakönyvekkel, kalendáriumokkal, sorsvetőkönyvekkel, melyeket a könyvárusok szívesen átvettek tőle, s vásárokon ponyván árusítottak. De még e kelendő áruknál is a kiadói vállalkozó kedv, amennyire csak lehetett, utánnyomatokra szorítkozott. Ez volt a legolcsóbb módja a könyvkiadásnak, adva lévén a szöveg, a beosztás, ami sok munkától mentesítette a vezetőt.

Ilyenkor mindössze a kiadványhoz szükséges anyagokat és munkabéreket kellett fizetnie.

Azok a nyomdászok, akik kivételesen első kiadásokra mertek vállalkozni, az utánnyomás ellen - mint láttuk - Európa-szerte az uralkodók kiváltságlevelével igyekeztek védekezni.

A kiadványok értékesítésében néhány szép példáját látjuk a nagyvonalúságnak. Bornemisza protestáns buzgalommal írja főbizományosának, Máriássy Pál szepesi főispánnak, aki egyébként sógora volt, hogy postilláját, bár annak önköltsége példányonként 2 forint - adhatja olcsóbban is. „Ha kedig nimelynek az is soknak tetszenék, szintén mint magáéból engedhet ked, hogy azt adja az mit akar. Csak Isten látja, inkább kevánom az hívek épületit az áránál... De ha ked ajándékon adná valamely barátjának, nekem egy pénzt se adjon ked.”

Az értékesítés körül nyomdászattörténetünkben sok legenda terjedt el. Ballagi Aladár megindító képet rajzolt erről. „A XVI. századi nyomdász - meséli Ballagi - egymaga írja, javítja, nyomtatja művét éjjel-nappal. 200-300 példányban állítja elő. Ekkor könyvkötők után lát, vagy tán maga is ért hozzá, s jól-rosszul befűzi, ha kell be is köti a könyvet. Ezután jő a legnehezebb, a leglealázóbb: a könyvek eladása. Nincs posta, nincs hírlap, mely hirdesse. Könyveit vagy azok egy részét szétküldi nagy urakhoz s a tudósokhoz. A kor szokása, hogy a kész könyvet helyébe kell vinni a vevőnek, s a nyomdász nyakába veszi az országot, törődve, nélkülözve jár nemesi portáról nemesi portára, úton-útfélen tudakozódva a vásárokról. Valódi szerencse, ha valahova éppen jókor, vásár idején érkezik. Ilyenkor kimegy az árusok közé. A vásáron kiteríti ponyváját, kipakolja készletét. Időnként el-elzavarja a bámész csoportokat, a köznépet, mely nagy szemeket mereszt a még sohasem látott újmódi portékára. Arca kiderül, midőn hosszú fekete talárjuk után ítélve, papokat, s tanítókat lát feléje közeledni. Beszélgetésbe bocsátkozik velök, s megered a vita hittudományi kérdések, a kor legnagyobb kérdései fölött...”

Hangulatos, érdekes életkép, csak éppen nem felel meg a tényeknek.

Tessék elképzelni Bornemisza egyházkerületi szuperintendens urat, kinek a saját közlése szerint tucatnyi cselédje volt (megemlíti kocsisát, háziszolgáját, szakácsát, gyermekei nevelőjét, udvari deákját, könyvnyomtató és könyvkötő legényeit), miként terítgeti ponyváját, pakolja készletét.

Egykorú levelekből az világlik ki, hogy a nyomdász fő- és albizományosok meg szabadalmazott könyvkereskedések útján értékesítette a kiadványait. Bornemisza főbizományosa az előbb említett Máriássy Pál, előkelő földesúr, akiről sehogy sem képzelhetjük, hogy a könyvekkel házalt volna, mint ahogy nem házalhatott Eszterházy Ferenc pozsonyi alispán sem, kitől Bornemisza egyik Máriássyhoz írt levelében azt állítja, hogy szintén segédkezett neki a postillák eladásában.

Máriássy megszervezte az értékesítést, s almegbízottaknak, köztük három plébánosnak adta tovább az árut, kik osztalékban részesültek, például a Bornemisza által megszabott 10 forint helyett 6 forintért kapták a könyvcsomagot, s eladhatták a maguk hasznára 10-ért. Máriássy a továbbításokról és eladásokról pontos elszámolást vezetett. Bornemiszának mintaszerűen kezelt folyószámlája volt nála.

Azt is tudjuk, hogy Bornemisza szekereken továbbította hozzá Márkusfalvára a könyveket. Egy ízben bocsánatot kér, hogy csak egyetlen szekérre valót küld, de a saját szekerén éppen papírt hozat.

Másutt egyházi személyek vállalták az értékesítésnek, ha nem is mindig a lebonyolítását, de irányítását, megszervezését. Debreczeni János szántói, majd károlyi prédikátor jegyzékben sorolja fel azokat a műveket, melyeket harangozójának mint könyvkötőnek adott át. Kitűnik belőle, hogy e prédikátor hivatásszerűen foglalkozott könyvek eladásával. Ugyanis Melius *Szent János jelenése* 25, Nagybánkai *Hunyadi*ja 52, Ilosvai *Historia Alexandri Magni*ja 28, Temesvári *Kenyérmezei győzelem*-e 14, Görcsöni Ambrus egy ma már ismeretlen széphistóriája 67, a Historia Turcarum 30, Westhemer *Libellus troporum*a 70 példányban szerepel a jegyzékben, melyből azt is megtudjuk, hogy a harangozó Melius említett munkájának egy-egy példányát 8 denárért kötötte be.

Bizonyos azonban, hogy egyes kis nyomdászaink vásárokon ponyván is árusították vagy árusíttatták házi alkalmazottukkal kiadványaikat. Még Heltai is bizonyára ponyván való árusíttatás céljából adott ki „ponyvát”. Legalábbis e szó etimológiája azt bizonyítja, hogy a népnek szánt, egyszerű előadású, mulattató, épületes, házi és napi használatra való, vagy a gyermekek oktatására szolgáló aprónyomtatványokat vásárokon, ponyván árusították.

Az értékesítésben a nyomdászok úgy látszik épp azokra számíthattak legkevésbé, akik a könyvterjesztést hivatásosan, szabadalom erejével űzték: a könyvkereskedőkre. A könyvkötők és könyvárusok az akkori hitelviszonyok következtében az eladandó könyveket csak készpénz-fizetés ellenében szerezhették meg, nem pedig mint később lett szokás, utólagos elszámolásra. Emiatt óvatosak. Alig negyedszázaddal korábban a budai könyvkiadók és könyvkereskedők még jól megéltek, sőt nemzetközi viszonylatban működhettek. A mohácsi vész után a pálya leromlott, kisszerűvé vált, s aki könyvek árusításából akart élni, annak más jövedelmi forrásról is gondoskodnia kellett. A könyvárusok sokszor egyébbel is kereskedtek, mint ama Márton nevű könyvkereskedő és könyvkötő, aki a XVI. század harmincas-negyvenes éveiben Eperjesen több fűszert adott el, mint könyvet.

A nyakukon maradt készletet könyvkötői makulatúrában értékesítették. Ez a magyarázata annak, hogy némely XVI. századi könyvtáblában valamely nyomtatványnak ugyanazon levelét 10-20 példányban találjuk.

Vannak adataink lendületesebb, külföldre tekintő vállalkozókról is. Schwetschke vásártörténeti „Codex nundinarius”-a nem egy magyarországi nyomtatványt említ, mely a frankfurti könyvvásárra került. Hazai, főleg erdélyi nyomdászkiadók el-ellátogattak Frankfurtba, Lipcsébe, Augsburgba, hogy ott könyvkészleteiket kiegészítsék, lehetőleg csere útján. Ott kint a hazai latin könyveket könnyebben tudták eladni, mint itthon a külföldről importált műveket.

A könyvkereskedelem bizonytalanságát részben a könyvárak ingadozása okozta. Az ősnyomtatvány-korban az áralakulás sokkal világosabb volt: az

alapot a quinterniók száma adta, a módosulásokat pedig a minimálás, rubrikálás és kötés.

A mohácsi vész után a minimálás és rubrikálás megszűnt; a kötés silányabb, a papír rosszabb. A könyvárak mégis magasak, mert az előállítás költségei nem csökkentek. Szabott bolti ár nem volt. Olyan összegekért árusítottak, ahogy lehetett. A viszontkereskedő, aki több példányt vett, olcsóbban kapta őket, s drágábban adta tovább. Gallen kassai könyvkereskedő leltárában például szerepel a *Fortunatus* népkönyv darabja 20 denárért s külön tételben 4 példánya együtt 75 denárért. Ugyanígy a *Poncianus historiájá*nak, egyes példányai 27 és 28 denárba kerültek, míg 7 példány együtt 1 forint 70 denárba.

Természetesen figyelembe vették a példány állapotát is. Gallen Heltai *Chronicá*ját fűzve 1 forint 18 és fél denárért adta, kötve pedig 1 forint 50-ért. Melius *Herbarium*ának különféle példányai más-más áron szerepelnek: az egyik 1 forint 20 denárba, a másik 1 forintba, a harmadik 80 denárba, s 4 további példány együtt 1 forint 10 denárba került.

Furcsák a törtszámú és az oszthatatlan filléres árak: Euripidész egyik tragédiája ma ismeretlen kiadásának 6 példányáért Gallenék 59 denárt számítottak.

Az áralakulás a kiadás példányszámától is függött. A nyomdász mint kiadó kiszámította, hogy a költségekből mennyi esik egy-egy példányra, ehhez hozzákalkulálta nyereségét, s így adta tovább a példányokat a viszontárusítónak. Nálunk - szűk nyelvterületünk és vékony olvasórétegünk miatt - a példányszám általában kicsiny. Mai szakíróink 300-400-500 példányos átlagra gondolnak. Az ezer példányos kiadások csakugyan a kivételes esetek közé tartozhattak. A latin nyelvű kiadványok példányszáma általában nagyobb, mint a nemzeti nyelvűeké, mert a latinokat bárhol olvashatták és vásárolhatták, míg a nemzeti nyelvűeket csak a hazájukban. S a latinul olvasók száma az országhatárokon belül is aránylag nagyobb volt. A mecénások és a szerzők ingyen példányokat kaptak. Az írói tiszteletdíj még ismeretlen fogalom. A szerző a munkájáért csak példányokat kapott a kiadótól. Az utóbbi gavallérosságától függött, hogy mennyit. Pesti Mizsér Gábor 1538-ban Bécsben Singreniusszal kiadatta a *Nomenclatura sex linguarum* c. hatnyelvű szótárt, mely eredetileg 1531-ben Nürnbergben ötnyelvűként jelent meg, de melyet Pesti, a győri püspök, Ujlaki Ferenc felszólítására kiegészített a magyar jelentésekkel. A kiadást Ujlaki feltehetően anyagilag is támogatta mert a kiadvány neki van ajánlva. Singrenius ezer példányt nyomatott belőle, de Pestinek csak tizet adott, amit ez Peregi Albert címzetes pécsi préposthoz, másik pártfogójához írt levelében „mira ingratitudo”-nak, bámulatos hálátlanságnak minősít a kiadó részéről. Öt példányt küld a mecénás püspöknek, egyet pedig Pereginek, a püspök melletti szószólójának.

E minimummal szemben a maximum talán az, hogy ifj. Heltai Gáspár Baranyai Decsi Jánosnak *Syntagma* c. jogi kompendiumából, melyet Heltai a maga költségén nyomatott, szerzői díjul száz példányt adott.

Pénzbeli jutalmat az író csak ajánlásaiért várhatott. Például Tinódi a Cronicáját I. Ferdinándnak ajánlotta, s ezért a királytól 50 forintot kapott.

PROTESTÁNS NYOMDÁK ÉS NYOMDÁSZOK A XVI. SZÁZADBAN

A statisztika szerint a XVI. században a tulajdonképpeni Magyarországon 32, azonkívül a hozzátartozó Horvátországban 4 helyen működött nyomda.

A régi magyar nyomtatványok bibliográfiája azonban felsorol 157 olyan nyomtatványt, mely nem árulja el sem a megjelenése helyét, sem a nyomdát, ahol készült. Előállítóik között lehettek ismeretlen nyomdászok, ismeretlen helyeken.

Oklevéladataink is vannak olyan nyomdászokról, kiknek kiadványaitól mit sem tudunk. A szepesi kamata 1589 március 29-én jelenti Magyarország helytartójának, Ernő főhercegnek, hogy Sátoraljaújhelyen az odamenekült, meg nem nevezett nyomdász betűit és kinyomtatott könyveit elkoboztatta. A bibliográfia nem tud semmit a kiadványairól. Egy másik adat szerint a hazai nyomdászatnak aránylag korai idejében, 1551-ben, Oláh Miklós érsek Vágsellyén elfogat bizonyos Somogyi Pétert az általa nyomatott könyvek miatt. Somogyi azt vallja, hogy a terhére rótt művek szerzője Mihály sárvári iskolamester. (Aki Sylvester János öccse s a sárvár-újszigeti nyomda egykori - Sylvester által feslettnek szidott szedője lehetett.) A bibliográfia ezeket a sajtóper tárgyává tett könyveket szintén nem ismeri.

Minduntalan bukkanunk olyan adatokra, melyek figyelmeztetnek, mennyire keveset tudunk.

A statisztika nyomdajegyzékében szerepel a törökök által megszállt Szeged is. Állítólag Melius Juhász Péter *Újtestamentum*a jelent meg ott 1567-ben. Debreceni Ember Pál - emlékezete szerint - forgatta egyik példányát az 1703-ban hadi cselekmények következtében elpusztult szatmári református iskolai könyvtárban. Egy másik példánya 1776-ban megvolt Horányi Elek könyvtárában, aki „Memoria Hungarorum”-ában le is írja: negyedrétű, igen apró betűs, s a kötése sajnálatosan rongált. Ennek a példánynak is nyoma veszett. Nem kételkedhetünk e tanúk szavahihetőségében, mégsem hisszük, hogy Szegeden nyomda lett volna. Noha a Balkánon magányos hegyi kolostorban, melynek környékét nem szállta meg a török, kinyomtatták a *Tetraevangelium*ot, a magyarországi török hatóságokat kötelezte II. Bajazid szultán rendelete, mely még 1483-ban halálbüntetés terhével megtiltotta a könyvnyomtatást. A szegedi Melius-kiadást és az említett tetraevangeliumokat kivéve nincs is sehol semmi adat arra, hogy törökök által megszállt területen, akár Bulgáriában, akár Romániában, akár a magyar hódoltságban bármit is nyomtak volna.

Az is különös, hogy Melius, aki Debrecenben Török Mihály nyomdájával rendelkezett, a távol eső, ellenségtől megszállt Szegeden nyomatta volna ezt e ma ismeretlen Újtestamentum-fordítását. Inkább azt gyaníthatjuk, hogy az Ember és Horányi által látott példányokban az impresszum koholt.

Ez persze csak feltevés, miként találgatás az is, hogy a nyomdász esetleg Huszár Gál lehet, Melius első kiadója aki már elhagyta Debrecent, de még nem adott életjelt következő ismert székhelyén, a Nyitra megyei Komjátiban. Ha a kálvinizmustól idegenkedő Nyugat-Magyarországon kóborolt, lehetett oka titkolni, hogy továbbra is kiadója Meliusnak.

Koholt nyomdahelyekkel máskor is találkozunk. A cenzorok és könyvvizitátorok megtévesztésére kerültek a címlapokra. A század legmozgékonyabb vándornyomdásza, Manlius első magyar könyve „nyomtatott Velágos Varat”, ahol semmiképpen sem nyomathatott, nemcsak azért, mert ott a török volt az úr, hanem azért is, mert az azidőben Laibachból áttelepedett nyomdász az előző évben latinul s az utána következőben magyarul „Nymöt Vy Varat” adta ki első hazai kiadványait.

Perneszi András vitaellenfelét, Bornemiszát is hamis impresszum használatával vádolta: „E te ördögi kesertetrül valo könyvednec a kezdetire im nem régen azt merted nyomtatni hogy Sempten 1578. esztendőben nyomtattad, kiben tudod hogy semmi ninch, mert távol uoltal semptetül, midőn az uj praefaciokat ki bochattad oly titoc helyen, kinec igazán nevét meg sem meröd nevezni. Semptéről mind nyomtató szerszámoddal egyetembe el pironkottal volt.”

Egyes szakírók (Kanyaró Ferenc, Gulyás Pál) nem hisznek a *Balassi Menyhárt árultatásá*ról szóló komédia impresszumának sem. Azt bizonyítják, hogy a magát Karádinak nevező nyomdász nem Abrudbányán nyomatta, hanem félve Balassi rokonainak bosszújáról, koholta a nyomdahely megnevezését. Sőt áljelzésnek vélik még a nyomdász nevét is. Hoffhalter Rudolfot sejtik benne.

A század magyarországi nyomdái nagy félkörben húzódnak a Drávától és az osztrák határmenti Varasdtól és Nedelictől az Erdély délkeleti sarkában lévő Brassóig. Nyugati vonaluk délen Varasdtól az észak-magyarországi Rárbokig húzódik, onnan keletre Bártfáig, s onnan le Vizsolyon, Debrecenen és Kolozsváron át Brassóig. Legsűrűbben a Dunántúl nyugati szegélyén csoportosulnak. A legnagyobbak - Debrecen, Kolozsvár, Brassó - a Tiszántúlon és Erdélyben vannak. Pápa és Debrecen valamint Alsólendva és Szászváros közt, északról pedig a Nyitra megyei Komjátitól és a Hernád menti Vizsolytól délre nincs nyomda. Nyomdászattörténeti térképünk közepén óriási fehér folt jelzi a török megszállás területét.

Időrendben a nyomdák egymásról nagy távolságokban keletkeztek. Az elsők Szebenben - ha igaz, mert csak XVIII. századi feljegyzés alapján tételezik fel, s ebben az 1529-es évszám tehet elírás is - és Brassóban, 1534-ben. A következő a nyugati határ közelében a Vas megyei Sárvár-Újszigeten két-három évvel később. Ezután Erdély szívében Kolozsvárt keletkezik nyomda, 1550-ben, s utána ismét nyugatra kell átugranunk, Magyaróvárra, s innen 1560-ban vissza Debrecenbe.

Többségükben rövid életűek. Nem számítva az 1598-ban Sopronkeresztúron megnyílt vándornyomdát, 32 műhely közül mindössze 6 élte túl a következő századfordulót, s működött tovább a XVII. században: Nagyszombat, Bártfa, Debrecen, Kolozsvár, Szeben és Brassó.

A nyomdákat a szakirodalom általában három csoportban tárgyalja: tudósnyomdászok, vándornyomdászok és nyomdai mesteremberek sorrendjében. E beosztás nagyjában megfelel az időrendnek. Első jelentősebb nyomdánk a XVI. században a brassói volt Honter, majd Wagner vezetése alatt, második a Sylvester irányította újszigeti műhely harmadik Kolozsvárt Heltai tipográfiája. Mindegyik vezetője az ország legkiválóbb tudósai, legtekintélyesebb írói közé tartozik. Mindegyik a nyomdászkodás és a tudományos irodalmi munka mellett más hivatalt is viselt: pap, tanár, városi tanácstag stb. Világos, hogy a nyomdának csak irányítója lehetett; a részletmunkákat nyomdai szakember felügyeletére kellett bíznia. Ilyen volt Sylvester mellett előbb Strutius, majd Abádi, Heltai mellett Hoffgreff. Utóbbi, miután Heltaival nem szívlelték egymást, egy időre a nyomda vezetését is átvette, s mint ilyen ő volt az országban a reformáció első nyomdai mesterember-főnöke. Mindazonáltal a nyomda ekkor is Heltai nyomda; Heltai alapította s az „interregnum” után újra az övé lett.

A negyedik, ötödik s következő tipográfiák vándornyomdák. A tudósnyomdászok nem változtatták székhelyüket, a vándornyomdászok ellenben hol itt, hol ott tűnnek fel. Útjaik térképén látszik, hogy mindegyikük több száz kilométert vándorolt nyomdájával; Huszár Gál és a két Hoffhalter ezernél is jóval többet.

Huszár és Bornemisza a reformáció hazai irodalmának éppoly kiemelkedő tudós írói, mint a négy előbb említett tudósnyomdász. S nekik is volt más hivataluk, sőt mindkettő szuperintendens (protestáns püspök). Az előbbiektől mégis az különbözteti meg őket, hogy ide-oda vándorolnak.

A többi vándornyomdász minduntalan helyet változtató, de a tipográfián kívül mással nem foglalkozó mesterember. Ilyenek a két Hoffhalter, Manlius (Mannel) János, a segédből önállósult Mantskovit (Farinola) Bálint és veje Klösz Jakab, s talán a rövid időre Pozsonyban tartózkodó Walo János. Nem ismerjük valamennyit, lehetett 10-11 vezető, de csak 5-6 nyomda, melyet hol megosztottak, hol átvettek egymástól.

Helytelen volna a vándornyomdászokat nyomdaszékhelyeik szerint elkülönítve tárgyalni. Huszár ugyan keveset vitt magával Mosonmagyaróvárról Debrecenbe s onnan vissza Komjátiba, nyomdája azonban mindhárom helyen a vezető egyénisége, módszere és matricáinak azonossága miatt mégis ugyanaz.

A tipográfusok harmadik csoportjába az állandó székhelyhez kötött nyomdászmestereket soroljuk. Ám ne ragaszkodjunk merev megkülönböztetésekhez. Nyomdai szakemberek, de deákos műveltségűek, sokszor akadémiai végzettségűek, kik közt író és fordító is akad. Egyesek vándorhajlamúak, de többségüket a városuk iránti hűség jellemzi.

Jogi helyzetüket nem látjuk tisztán. Nagyszombat kivételével minden város első nyomdája magántulajdon volt. De ha alapítójának vagy természetes örököseinek elhalálozása után hosszú időn, évtizedeken, századokon át, vezetőváltozások közt, de a típus- és díszkészlet

megmaradása mellett folytatólagosan tovább működött, s nincs adatunk arra, hogy valaki megvette volna: nem tudjuk, magántulajdon-e még, vagy pedig valamelyik közösség - város, parókia, iskola - birtokába ment-e át? Alkalmazott-e az impresszumokban megnevezett nyomdász, vagy a saját gazdája?

Többnyire város vagy, egyház támogatta őket. Huszár debreceni utódait Debrecen városa, Gutgesellt a bártfai Tanács, Scultetus-Scholtz Kristófot Besztercebánya, a cirill betűs könyveket kiadó Coresi diakónust a brassói bíró, Lőrinc diákot pedig a görögkeleti egyház protestáns szellemű reformálása céljából Gyulafehérvárt Báthori Kristóf fejedelem.

Nyugat-Európában a reformáció-korabeli nyomdásznak be kellett magát jegyeztetnie a város törzskönyvébe, és nyilatkozatot kellett aláírnia, hogy a Tanács hozzájárulása nélkül mit sem nyomtat. E bürokrácia a vallási polémiák és harcos röpiratok okozta bonyodalmak ellen kívánt védekezni. Az ősnyomtatvány-kor viszonylag korlátlan szabadsága letűnt vele. Hazai városainkban is fokozatosan elterjedt a könyvnyomtatás korlátozása. Az államhatalom be-beavatkozott nyomdáink életébe, nemcsak rendőrségi intézkedésekkel vagy szabadalmakkal, hanem egyéb módszerekkel is. Például királyi rendelet tette kötelezővé a címlap-impresszumot, melyben a nyomdász a nevét és a mű megjelenésének évét nem a mű végén, a kolofonban, hanem legelején, a címlap alján jelöli meg. Csakhogy, amikor II. Miksa ezt 1570-ben előírja, már szerte Európában s nálunk is évtizedek óta szokásban volt.

Kik voltak a hitújítás korának nyomdászai közül protestánsok?

A nagyszombati nyomda emberein kívül valamennyien. Mégis, sok vita folyt a kérdés körül. Akkor nem léteztek anyakönyvek, melyekből meg lehetne állapítani, ki katolikus, ki evangélikus, ki kálvinista. Nem bejelentésektől és nyilvántartásba vételtől függött a felekezethez való tartozás, hanem az illető meggyőződésétől és közéleti szereplésétől. A mai felfogás szerint valamennyien katolikusnak születtek - születésük időpontjában más keresztény felekezetek még ki sem alakultak. Felnőtt korukban - a nagyszombati nyomda megalapítása előtt valamennyien többé-kevésbé protestáns hitelveket vallottak. Némelyek, mint Honter, szívvel-lélekkel Luthert követték, mások csak részben, s ismét mások túlmentek Luther tanain. Voltak, akik a protestantizmushoz hajoltak, műveikkel és nyomdájukkal azt szolgálták, s mégis a katolikus táborban látjuk őket. Ilyen volt a sárvár-újszigeti nyomda megalapítója, Nádasdy Tamás gróf, és a nyomda irányító felügyelője, Sylvester János. Mindkettő erasmista, s mindkettő lutheri meg melanchtoni gondolatokat valósít meg. Nádasdy Luther elvei szerint világi iskolákat alapít, Sylvester pedig wittenbergi tanára és pártfogója, Melanchton szellemében grammatikát ír. És főleg: az Újtestamentumot fordítja és nyomatja. Magyar nyelvű Újtestamentum-kiadás protestáns cselekedet volt. Emellett Nádasdy a konzervativizmus fő képviselőjének, a legkatolikusabb királynak, Ferdinándnak kedves embere. Sylvester pedig Ferdinánd fiainak ajánlja az Újtestamentumot, s ezért jutalmul a bécsi egyetemen tanszéket kap.

A nyomdák pártállása tekintetében a lényeges az, hogy a protestantizmust előmozdító, könyveket adtak az olvasók kezébe. Kiadványaikkal erős hittérítő hatást fejtettek ki. Ha Telegdi Miklós érseki helytartó ezt a hatást fel nem ismeri, ha nem eszmél rá, hogy Bornemiszával a küzdelmet csak Bornemiszáéhoz hasonló fegyverekkel vívhatja meg, s e felismerése nyomán nem létesíti a nagyszombati nyomdát, akkor a protestantizmus még erősebb gyökereket vert volna Magyarországon.

HONTER BRASSÓI NYOMDÁJA

Erdély délkeleti szegletének hegyei közt Brassó volt a leggazdagabb város. Tornyokkal erősített négyszeres várfal vette körül, utcái kövezettek, volt orvosi rendelője, patikája, két fürdője, 14 temploma, a templomok mellett iskola s a plébániatemplom harangjátékos tornyán ütőóra. A főtéren délutánonként dárdavető-verseny folyt, s ünnepeken a tapsoló közönséget kardtánccal gyönyörködtették. Egyik fő nevezetessége a városnak, hogy Honterné tímármester-özvegy tágas házában 1535 óta nyomda működött. Gazdája a város plébánosa, a humanista tudós: Honter (Honterus) János, aki az életében, 14 év alatt, ott megjelent kiadványokat, 23 latin, 9 görög és 5 német könyvet javarészt maga írta.

Szülei bőkezűen nevelték. Tizenhétéves korában elküldték a bécsi egyetemre, honnan tíz esztendő múlva, 1525-ben, felruházva a magister címmel, átment a krakkói egyetemre. Ott jelent meg két első ismert könyve: latin nyelvtana és a csillagászat meg a földrajz alaptanait összefoglaló Cosmografiája. 1532-ben Baselben tanul, ahol többek közt Erdély maga által rajzolt térképét nyomatja. Az akkor még újdonságszámba menő fokhálózatot alkalmazta benne.

Harmincöt éves, midőn Kassán és Váradon át tizennyolc évi távollét után hazatér. Nyomdai eszközöket és szakmunkást hoz magával, - a Franciaországi és velencei Gryphius nyomdászcsalád egyik tagját. S még valamit: Aldus Manutius ízlését, a kecses kis könyvalak és a latin kurzív betűk szeretetét. Utóbbiak azonosak Sebastian Henricpetri baseli típusaival. Egyes fametszetes iniciáléit is viszontlátjuk Henricpetri nyomtatványaiban. Tőle hozhatta antiquája, fraktúr és görög betűnek a matricáit is. A nyomdászatot tőle tanulta:

„Mert Hontérus János Erdélybe érkezék,
Ki Basileában immár régen lakék,
Könyvekkel s Betükkel ott ő meg-töltözék,
Melly kezdetből Erdélyi Jó gyarapodék”

- énekli 1702-ben Pápai Páriz Ferenc.

Amire első brassói termékei megjelennek, közéleti pályája is megkezdődik. Városi tanácstagul választják. Iskolát és ebben könyvtárt alapít. Részt vesz a brassói papírmalom létesítésében. Ennek vízjegyábrája látszik Honter nyomdászjelvényében is: Brassó város címere.

Tudományos írói tekintélye egyre nő. Latin munkái ugyan túlnyomórészt iskolai nyelvtanok, magyarázatos szövegszemelvények, sőt énekeskönyv is van köztük, de jelentek meg igényes művei is, mint a magánjog pandektáiról szóló, melyet a Zápolya-család és Magyarország címerével díszítve János királynak ajánlott; továbbá a reformációról szóló latin nyelvű könyve, melynek nagy szerepe volt abban, hogy Brassó, lakossága áttért az evangélikus hitre.

Korai halála után, 1549-ben Wagner Bálint, a Honter alapította iskola igazgatója vette át a nyomda kezelését, s egyúttal lelkészi állásában is utóda lett. Szintén tudós és író. Különösen ógörög nyelvismeretével vált ki. Melanchton tanítványa volt a wittenbergi egyetemen. Bár csak nyolc évig vezette a nyomdát, termelése megközelíti Honterét. 32 kiadványából 21 latin, 8 görög és 3 német nyelvű. Legterjedelmesebb görög-latin Újtestamentum-kiadása, melyhez - mint említettük -, miután jelentős tőkebefektetéssel járt, János királytól szabadalmat nyert.

Szemrevaló könyvecskéje az *Imagines Mortis* c. haláltánc-sorozat, melynek 16 fametszetét Holbein halálkép-sorozatából másolta át úgy, hogy a brassói képeken a bal oldalra került, ami Holbein eredetijén a jobb oldalon látszik.

Wagner halála (1557) után évekre elapadnak a nyomdára vonatkozó adatok. Csak 1562 óta jelennek meg további brassói nyomtatványok, melyek javarészt régieknek - Honter meg Wagner egyes munkáinak - lenyomatai, a régi betűkkel. Megjelenik egy magyar nyelvű könyv is (*Fons Vitae, az Életnek kútfeje*), évmegjelölés nélkül, s kormeghatározását megnehezíti az is, hogy nem nevezi meg azt az erdélyi fejedelmet, kinek a nyomdász, Szebeni Nyirő János ajánlotta. Miként, mikor, milyen címen jutott utóbbi a nyomdához, nem tudjuk. 1583-ban már nem ő állt az élén, hanem a Nagyszebenből átjött Greus György, aki egy-egy latin és német kiadásban Mathias Fronius költségén az erdélyi szász városok jogszabályait nyomtatta, címlapjuk felső részében a Báthori-címerrel, az alsóban pedig Brassóéval. Megjelentük után visszatért Nagyszebenbe s - állítólag a magával vitt brassói felszereléssel - 1584 óta az ottani szászságot szolgálta. A brassói nyomdászat története ismét zavarossá válik. Van rá levéltári célzás, van bírói ítélet, bibliográfiai cím, de nincs kézzelfogható példány. Csak több mint négy évtized múlva bizonyos, hogy más, új felszerelésű új nyomda működik a városban. Közben, 1560-tól az 1580-as évek elejéig Coresi, a tergovistei metropolia diakónusa ószláv és román nyelven cirill betűs egyházi könyveket nyomtatott ugyanott. Benkner János, Brassó bírája telepítette be, hogy megpróbálja vele a görög felekezet áttérítését a protestantizmusra. A nyomda hivatalos és egyházi színezetűnek látszik, a felszerelése mégis magántulajdon. Coresi és társai - Manaila, Tudor és Serbán román papjelöltek - 24 brassói kiadvány után a nyomdával átköltöztek Szászsebesre.

AZ ÚJSZIGETI NYOMDA

Két vagy három évvel Honteré után az ország túlsó szélén, az osztrák határ irányában, a Vas megyei Sárvár-Újszigeten nyílt az ország második hazai nyomdája. A sövényből font, sárral tapasztott, kerítésekkel és tölgyfabástyákkal erősített Nádasdy-vár közepén állt az akkori magyar művelődés menedékhelye, az óriási borospincéiről híres kastély, körülötte vég nélkülinek tetsző park, melyben rab török kertészek ültették a tulipánokat. A gyepes tisztások lombos fái alatt bársonydolmányos nemesinasok labdáztak, arrább pedig remek arab paripákat, hatalmas vizslákat és nyúlánk agarakat sétáltatnak a darutollas csatlósok. A közelben látszik Nádasdy Tamás vadaskertje, melyből bölényeket, császármadarakat, fácánokat, hódot szokott a királynak Bécsbe ajándékul küldeni.

A park sétányai mentén a csodás platánfák árnyékában lantpengetésre és énekre tanítják a Nádasdy alapította újszigeti iskola tanítványait Az iskola rektora Sylvester János. Nemcsak elemistákat, hanem képzettebb, nagyobb diákokat is tanított, mert a számukra vezérfonalként írt nyelvtant, nyelvbölcseleti elmélkedéseivel, görög-latin-héber-magyar nyelv-összehasonlításaival és latin előadási nyelvével kis elemisták semmiképp sem használhatták. Tanítványait időnként felkísérte Bécsbe, hol kiegészítő tanfolyamokat hallgattak, és vizsgáztak.

Sylvester az irányítója és felügyelője a nyomdának is, melyet Nádasdy épp az ő munkáinak kiadására létesített. Melanchton az 1537. október 7-én Nádasdyhoz írt, Sylvestert ajánló levelében nemcsak a téglából épített új iskola fölött fejezi ki elismerését, hanem az iskolával kapcsolatban berendezett nyomda fölött is. Gratuláló megjegyzéseiből villan elénk az újszigeti nyomda célja: kollégiumi sajtónak tervezték, főfeladata elsősorban az oktatáshoz szükséges könyvek.

Sylvester szerzett némi nyomdászati alapismereteket az őt korrektornak alkalmazó Vietornál Krakkóban. Honterral körülbelül egy időben iratkozott be az ottani egyetemre, s a boltozatos, tornácos járdáiról, szobrocskákkal díszített, mély kapuiról, finom merítőkútjairól, meredek, süveges háztetőiről híres városban csakhamar szerepet játszó személyiség lett belőle. A barettet viselő, zsinóros mentéjű, hegyes felkunkorodó cipőben járó s fokost lóbálgató magyarországi hallgatók csoportja őt választotta elnökének (szeniorának). Miként Honter, ő is itt lép a porondra, mint író. Első művecskéjét, a Magyarország Patronáját dicsőítő buzgó katolikus szellemű és latin nyelvű *Rosarium*ot, az őt ösztöndíjjal segélyező Simon egri püspöknek ajánlotta. Majd Vietor Jeromos vele íratja meg kiadó vállalata számára a római császárkor alkonyán élt Donatus ezeréves latin nyelvtanának Hegendorf Kristóf lipcsei tanító által modernizált négynyelvű változatához, valamint Sebaldus Heyden nürnbergi kántor latin gyakorló könyvéhez a magyar értelmezéseket. Ez a két, 1527-ben megjelent kiadás a két legrégibb nyomtatott könyv, mely magyar szöveget tartalmaz.

Krakkó után a wittenbergi egyetemet látogatta. Ott tanított a század legnevezetesebb professzora, Melanchton Fülöp. Dürer vézna, hajlott

orrú, beesett arcú, kecskeszakállas férfiúnak ábrázolta, nagy kidomborodó homlokkal, földiekre nem tekintő szemmel. Egyénisége és tanítása új irányokat tört fel Sylvester előtt, ki otthon évek múltán „preceptor noster”-nek, mesterének nevezi egyik írásában. Wittenberg azt tanította, a népek eltévelyedésének, az országok kisiklásának oka az, hogy a biblia tanítását félreértették, a világ ügyeinek helyrehozása tehát elsősorban attól függ, hogy a bibliát helyesen értelmezzék, helyesen lefordítsák, s nemzeti nyelveken a népek körében terjesszék. De hogy a bibliát helyesen értelmezhessük és lefordíthassuk, ismernünk kell a filológiát. Melanchton a tudományos nyelvtant a biblia előcsarnokának tekintette. S Sylvester az ő hatása alatt megtanul görögül és héberül, tudományos összehasonlító magyar nyelvtan írásába fog, és magyarra fordítja az Újtestamentumot. Nádasdy elhatározta e két mű kiadását. E célból egyik bécsi útján nyomdai felszerelést vásárolt. Technikai vezetőnek Joannes Strutius betű- és fametszőt fogadta fel. Értesítette erről Sylvestert, aki azt feleli, „örömmel hallom s az alkalmazandó mestertől magam is el akarom sajátítani a betűmetszés tudományát. Úgy érzem, megvan hozzá az érzékem”.

A nyomda meglett, de még soká nem működött. Strutiusszal szüntelen baj volt Sylvester levelei tele vannak panasszal, gyanúsítással: a betűbélyegzők nem készülnek el idejében, s ha elkészülnek, Strutius felrándul Bécsbe hogy üzérkedjék velük. Sylvester rég megírta a kiszedendő kéziratokat, maga rajzolta hozzájuk az illusztrációkat, magyar szedőket alkalmazott, köztük öccsét, Mihályt, igyekezett ráncbaszedni a Németországból szerződtetett fegyelmezetlen nyomtatólegényeket, tárgyal a bécsi Singrenius nyomdával a felszerelés kiegészítéséről, s közben telnek az évek, a nyomda pedig nem termel. Az első könyv, a latin-magyar grammatika, mely előszava szerint 1536 októbere óta hevert a nyomdában, csak négyévi huzavona után, 1539-ben jelenik meg. Addigra Nádasdy, megelégelve Sylvester kifogásait, elcsapta Strutiust, s helyére az egyetemi hallgató korában Krakkóban nyomdásszá képzett Abádi Benedeket alkalmazta. Ez aztán alig másfél év alatt elkészítette XVI. századi nyomdászaink csúcsteljesítményét, Sylvester több, mint száz illusztrációval díszített Újtestamentum-kötetét. Képei egyikén a *JS* monogram látszik. Lehetne Strutius jele is, de a Nádasdy és barátai számára címereket festő Sylvester művészjegyét gyaníthatjuk benne.

Mindkét kiadvány jelentős eseménye volt a tudományos világnak. Addig csak az ókori holt nyelveknek voltak nyelvtanai, a modern nyelvek kézikönyvei közt az elsőt Valentin Ickelsamer, szintén Melanchton tanítványa, írta 1534-ben - a német nyelvből -, a másodikat pedig Sylvester.

A hanyatló renaissance ízlése szerint keretbe foglalt címlapján az egyik lécben ott díszlik a Nádasdy-címer, s vele szemben Nádasdy nejének, Kanizsai Orsolyának címere. A főcím alatt olvassuk, és Sylvesternek fiához, Tódorhoz intézett ajánló verséből és ajánló leveléből is megtudjuk, hogy a százlapos könyvecske a tanulóifjúságnak szól. De Tódorka még csak 8-9 éves lehetett, reménybeli olvasó csupán, aki apja nyelvtanát még meg nem értheti, hiszen ez a könyv nemcsak a latin nyelv ismeretét tételezi fel, hanem magas színvonalú nyelvbölcseleti problémákat is

tárgyal, Melanchton görög nyelvtanának módszerét követve héber, görög, olasz és német nyelvhasonlító példák tömegével, antiqua nagybetűk, latin kurzív, német fraktúr, görög meg héber betűk típusainak változatos köntösében.

„Ides az hazának szerelme” - ez a Grammatica első magyar mondata, s ennek a szelleme szólal meg latin nyelvű fejtegetéseiben is. (Sylvester a régi biblikus felfogás szerint minden nyelv ősanyját a héberben látta, s a nyelvek különféleségének kialakulását a bábeli nyelvzavarból származtatta. A magyar nyelvet a héber után a legrégibbnek vélte, mert úgy találta, közelebbi rokonságban áll a héberrel, mint a többiek. Fejtegetései szerint mindkettő birtokos személyragjai a személynévmásokból keletkeztek, s egyformán járulnak igékhez és főnevekhez. Mindkettőnek alanyi és tárgyi ragozása van. Ezek az ősi vonások a többi nyelvből már kivesztek. Ha a magyart kevesebben is beszélik, nincs oka szégyenkezni, mert tiszteletre méltóan régi, ne nézzük hát le a nemzeti szólást, védjük meg a latinságok és a latin szók fölösleges használata ellen.)

A kétkötetes Újtestamentumot záró sorai szerint „Vyszighetben Abádi Benedek nyomtatta vala 1541. Esztendőben”. Sylvester már az előző év decemberében terjeszti jóváhagyás végett Nádasdy elé a Miksa és Ferdinánd főhercegekhez szóló ajánlást, s kéri, szerezzen a kiadáshoz privilégiumot, mely abban az időben a szerzői és kiadói jogot pótolta. Néhány héttel később már küld is Nádasdynak példányokat.

Az Újtestamentum az első magyar tudományos bibliafordításunk. Görög eredetiből fordította, s Rotterdami Erasmus mintájára magyarázó jegyzetekkel kísérte. Az egyik ilyen magyarázatában maradt fenn a magyar népköltészet legrégibb magasztalása. Ez a könyv tartalmazza ajánló disztichonjaiban és az egyes evangéliumok sommázásában a legrégibb magyar hexametereket és pentametereket. 226 verssora szinte hibátlan ritmusban cseng. E verseket akkor írta, amikor a fordítás már sajtó alatt volt; utólagosan adta nyomdába. Sikerükön felbuzdulva újabb verses szentírás-kivonatokat alkot, s legott ki is nyomatja őket. Alig egy hónappal az Újtestamentum megjelente után egy a Genesis tartalmát versesen összefoglaló *Cantió*t küld Nádasdynak, Abádi meg egész csokor kisebb *Cantiunculá*val toldja meg a küldeményt. Sajnos, nem ismerjük ezeket az énekeket, kiadásuknak nyoma veszett.

Nádasdy nem tartott igényt az általa fenntartott műhely jövedelmére, s ennek kiadványaiból csak ajándékpéldányokat küldözgetett rokonainak és batátainak. A Grammatica értékesíthető példányait átengedte Sylvesternek, aki csomagokban - bizományba - szétküldi őket a különféle városokban lakó lelkészeknek és tanítóknak. Nem csinált jó üzletet velük. Egyik küldeménye összes példányaival együtt odaveszett Gyulafehérvárt. Mások visszaküldték őket. Sylvester még 8 évvel később is siránkozik Nádasdyhoz írt levelében, hogy ott porosodnak az újszigeti kastély egyik kamrájában.

Abádi személyesen házalt az Újtestamentumból ráeső példányokkal, a maga példányaival, s panaszkodik, hogy útiköltsége sem térült meg. Hogy veszteségéért kárpótolja magát, Sylvester Mihály diákkal - János öccsével

- felesben 25 példányos különlenyomatot vontak le az Újtestamentum egyik részéből. Hiába szereztek hozzá papírt a saját számlájukra, s hiába vették meg a nyomdai tanoncok élelmét a magukéból, Sylvester János mégis felbőszülten elkobozta tőlük a példányokat. Nádasdy jót mulathatott kölcsönös feljelentéseiken. Nem ért rá kis dolgokkal vesződni, országbíró lett, a király környezetében tartózkodott Bécsben, s két veszekedő híve ügyét úgy intézte el, hogy Abádinak ösztöndíjat adott, hadd menjen Wittenbergbe, melynek egyetemén 1543-ban be is iratkozik (tanulmányai végeztével papnak ment Eperjesre), Sylvesternek pedig a bőkezű Nádasdy földjeiből birtokot adományoz a király. Elmegy gazdálkodni, de ez a foglalkozás nem való a beteges, sánta embernek. Hosszú levelekben számol be csepregi és gógánfai életéről, betegségéről, áldatlan családi bajaitól, panaszkodik, hogy az emberek üldözik, hogy a termése rossz, hogy lovai, tehenei elhullanak, élénk szelleme azonban sohasem lankad, s minden viszontagság között is új meg új irodalmi terveket sző. Nádasdy belátja, nem Sylvesternek való a falusi élet és 1544-ben kinevezteti a bécsi egyetemre a héber nyelv tanárává.

Még nyolc évig élt. Írt verseket magyarul, latinul, sőt görögül, ódákban ünnepelte a királyt meg a királynét, egyetemi tanártársai viszont őt ünnepelték alkalmi versekben. 1552-ben szerepel utoljára a professzorok fizetési jegyzékéhen. Meghalt-e, vagy a jezsuiták bécsi térfoglalása szorította-e ki állásából, nem tudjuk. A bécsi egyetemen tanuló Bornemisza Péter már nem ismerte, csupán hallott róla, - azt, hogy sokat szenvedett „feslett felesége miatt”.

Az elárvult újszigeti nyomda anyaga sokáig hevert használatlanul. Később, két évtized múlva, magyar vándornyomdász kezére jut. Betűkészletéből ugyan már csak új betűket önthetett, a tört sarkú típus magyar szövegekben korszerűtlenné vált, iniciáléi azonban újra feltűnnek Huszár Gál kiadványaiban, s a Grammatica címlapjának Ádámot és Évát ábrázoló fametszetét is újra felhasználta az *Aran Tamás tévelgési*ben. Huszár Gállal egész Debrecenig jutottak az újszigeti felszerelés maradványai, aztán Huszárral visszaindultak Komjátiba, végül pedig Semptén ugyancsak egy vándornyomdában Nádasdy másik egykori pártfogoltja, Huszár barátja és volt társa, Bornemisza Péter használta őket.

A KOLOZSVÁRI HELTAI NYOMDA

Heltai Gáspár a XVI. század legkiválóbb magyar prózaírója. Pedig magyarul csak érett férfikorában tanult meg. Egyik ajánlásában, túl ötvenedik életévén, 1552-ben, bocsánatot kér, hogy műve „szinte tiszta magyarsággal irva ninchen, nyelvem szerint szász vagyok, es eszt a keveset tizenhat esztendeig tanultam”.

Korabeli feljegyzésből következtetve Honter beszélte rá, hogy a wittenbergi egyetemre menjen. Ajánlólevelet adott neki Lutherhez és Melanchtonhoz. Heltai ekkor már sokat tapasztalt pap volt Az egyetem hallgatóinak albuma 1543-ban Szeben megyei szülőhelye után Caspar

Heltensis Transilvanus néven említi. Ugyanabban az évben Abádi is ott iratkozott be. Tőle vehette át az első magyarul nyomtató hazai műhely hagyományait.

Már a következő évben Adorján kolozsvári esperes halálának hírére hazasietett. A kolozsváriak őt választották főlelkészükké, amiből egyháztörténészek azt következtették, hogy már a Wittenbergbe való kimenetele előtt is lelkészkednie kellett Kolozsvárt. Mint lutheránus tért haza; 1545-ben ugyanis pap létére megnősült, később hat gyermeke született.

Miként Honter, ő is szakképzett nyomdászt hozott magával külföldről hol a wittenbergi nyomdászat páratlan hatóereje mély benyomást gyakorolt rá. Társul vette, s 1550-től fogva megjelennek közös kiadványaik. Az első Heltai magyar nyelvű *Catechizmus minor*a: „Colosvarba nyomtatot Heltai Gáspár és György Hoffgreff által." Három tény mutat arra, hogy Hoffgreff is Wittenbergből jött: Kolozsvárt szövegközi kottákat Georg Rhaw wittenbergi nyomdász mintájára rézmetszetről, nem pedig a másutt szokásos fametszetről sokszorosított; több iniciáléja azonos a wittenbergi Hans Lufft dísz-kezdőbetűivel; és a Lufft nyomda erdélyi származású fametszője, Jacobus Lucius Transsylvanus a kolozsvári nyomda számára dolgozott. Például ő metszette a Tinódi-kiadások címerét.

A nyomdát elsősorban maga Heltai látta el munkával. A bibliográfia 20 saját könyvét sorolja fel, 15 magyart, 3 latint, 2 németet. (Utóbbiakból azonban nem maradt példány, s lehet, hogy idézőjük, a szász Seifert csupán németül adja meg két, valóban az időben írt magyar műve címét.) Volt bibliafordító, meseíró, történetíró, énekgyűjtő, szelíd moralista és dühös pamfletista. Író, nyomdász és pap, aki híveire nyomdája segítségével kíván hatni. Hol népies, hol magasröptű, hol szónokol, hol durván támad. Csupa ellentét. Nőgyűlölő, de a feleségéről és lányairól lankadatlan szorgalommal gondoskodik. Szellemének mozgékonyságát vallásváltoztatásaiban is megfigyelhetjük. Ifjúkorában katolikus, Wittenbergből mint lutheránus tér haza, majd evangélikus plébánosból kálvinista pap lesz s élete utolsó nyolc esztendejében unitárius. A kolozsvári protestantizmusnak ő a lelke, s a hívei vele együtt váltogatták felekezetüket. Világnézetének fejlődése a reformáció radikálisabb irányzatai felé viszi: eleinte a lutheránus Honter, majd 1559-ben a váradi értekezleten a kálvinista Melius, végül a szentháromság-tagadó Dávid Ferenc hatása alá került. S mindannyiszor a meggyőződés hevével szállt szembe előző hitével. Vitázó szenvedélyét csak élesítette, hogy a lutheránusok medgyesi zsinata 1560-ban kizárta egyházukból.

Néhány évi együttműködés után összeveszett Hoffgreff-fel. „Nyomdai tevékenységemet - írja - társam összeférhetetlensége miatt mély fájdalmamra kénytelen voltam abbahagyni." Úgy látszik társának több volt az anyagi jogcíme, mint neki. De amikor Hoffgreff 1559-ben eltűnik, Heltai az Óvárba vivő keskeny utca sarkán levő házában újra átveszi a nyomdát. Ugyanekkor papírmalmot épít; vízjegyül nevének kezdőbetűit választja. Nyomtatványain a mesterjegye Kolozsvár babérkoszorúba foglalt címere.

Élete hátralévő tizenhat évében 54 vagy ennél több művet adott ki, mintegy 4300 oldal terjedelemben; évi átlaga 3-4 könyv, mintegy 270 lap. Ez esztendők termeléséből is tíz mű a saját írása.

Külalakjuk tekintetében szerette a változatosságot; többségük 8°, az aprónyomtatványoké 4°, de akad 12° és 2° formátuma is. Egyik jellegzetessége, hogy nem ad oldalszámozást.

Iskolakönyvektől eltekintve, eleinte csupa vallásos művet adott ki - köztük saját munkáit -, de amióta Báthori István éppen az ő megfékezésére kibocsátott cenzúrarendelettel tevékenységét korlátozni kezdte, kénytelen volt világi műfajokra, széphistóriákra, mesekönyvre, történeti művekre áttérni.

Mint nyomdásznak két halhatatlan érdeme van: magyar betűnek ő választotta a ma is uralkodó antiquát, s ő terelte a magyar helyesírást arra az útra, melyen (legalább elvben) ma is halad. Gondosan ügyelt rá, hogy minden kiadványa az ő helyesírását kövesse. Győzelmét főleg annak köszönhette, hogy a Vizsolyi Biblia, a századvég és a XVII. század legolvasottabb könyve, az ő ortográfiáját vette át.

Úgy halt meg - „késő vénségében” -, mint Huszár Gál. Chronicája nyomatása közben ragadta el az 1574-1575. évi borzalmas pestisjárvány.

Kolozsvárt Heltai Gáspár halála után hét évig élelmes özvegye ad ki 34 magyar és 6 latin - többnyire rövid terjedelmű - művet, majd 1584-től fogva a századfordulóig fia, ifj. Heltai Gáspár - „az Varos hires Notariusa” - áll a műhely élén. Az magántulajdon, de célja, rendeltetése és helye miatt a köztudatban „Kolozsvár nyomdája”. Sztripszky Hiador indexe a Heltai-műhely 200 kiadványáról tud, pedig föltétlenül több volt. Az időnként elhunyt tulajdonosok munkáját ugyanis segédeik folytatták, s ezeknek a neve szerepel az impresszumokban. (1583-ban Segesvári Gáspár, a XVII. században Makai Nyirő János, Válaszúti András, Abrugi György stb.). A bibliográfia ezért külön cégeknek tekintette őket. Nevük szerepel akkor is, ha már tisztázódott az örökség kérdése. Így ifj. Heltai Gáspár utódaként egyik nővére lett a tulajdonos: „Nyomtatta Colosvarat Heltai Anna asszony Műhelyében Szylvasi András.” (1624) A nyomda ekkor egyébként a város nyilvántartásában Anna férje, Lang Tamás nevén adózott. Még 110. évi fennállásakor is a régi nevet viseli: az aggkori elgyengülés utolsó fellobbanásaként 1660-ban megjelent halottakat temető énekek kis gyűjteménye „Colosvarban Nyomtattatot Helthus Gáspár Műhelyében” - Abrugi György által. De aztán vége. Negyvenkét évvel később Pápai Páriz Ferenc Misztótfalusit sirató versében azt mondja a Heltai nyomdáról:

„Ott vala a’ Mühely miglen mind el-kopa,
Ki meg-ujjithatná Mester nem vala.”

A VÁNDORNYOMDÁSZOK

Hol ebben, hol abban a városban vagy faluban bukkantak fel, kiadtak egy-két könyvet aztán továbbálltak, hogy másutt nyomtassanak. Rendkívüli

távolságokat jártak be, cikkcakkban, hogy kitérjenek a török hadak elől, átcsússzanak a magyar és osztrák seregek és a katolikus meg protestáns pártok villongásai közt. Működési területük szélső határpontjai délnyugaton a Muraköz, északnyugaton Nagyszombat, északon Bártfa, keleten Nagyvárad és délkeleten Gyulafehérvár.

E félholdalakú körön belül óvatosan kerülniök kellett a török megszállás vidékeit. Ott nem tűrtek nyomdát. De a belső ellentétek miatt baj volt Magyarország meg nem szállt vidékein is. A nyomdászat csak olyan helyeken állandósulhatott, ahol felekezeti támadások ellen védve volt a lutheránus Brassóban, az unitárius Kolozsvárt, a kálvinista Debrecenben, s a század utolsó negyedében a katolikus Nagyszombatban. E helyek lakossága meglehetősen egységes maradt. Másutt a nyomdásznak nem volt maradása. Huszár Gál Magyaróvárról Kassára, majd Debrecenbe kóborol, s onnan vissza Komáromba, aztán Nagyszombatra, onnan a Nyitra megyei Komjátiba s végül a dunántúli Pápára. Hoffhalter Rafael Bécsből Debrecenbe s onnan Gyulafehérvárra költözteti a nyomdáját, a fia viszont Gyulafehérvárról Nagyváradra, onnan a nyugat-magyarországi Alsólendvára s a Muraközbe, innen pedig vissza Debrecenbe és Váradra. Manlius János nyolc helyen nyomtatott, de azokban tizennégyszer fordult meg. Egyes városokba vissza-visszatért, Németújváron húszszor, Monyorókeréken kétszer, Sárváron kétszer és Sopronkeresztúron háromszor rendezte be nyomdáját. Huszonhárom évi magyarországi tartózkodása idején csak egyetlen helyen, Monyorókeréken töltött egyhuzamban három-négy évet, egyebütt csak egyet vagy másfelet, sőt néhol csak egy-két hónapot.

A vándornyomdászok élete sok romantikus elképzelésre indította a történetírókat. A múlt századbeli szakírók közül Sennowitz Adolf kóborcigányfélét látott bennük. Nádai Pál szerint olyanok, mint a faluról falura kóborló „szűrszabók, mézesbábosok, kuruzslók. Sátrasszekéren van a nyomdafelszerelés, a festékes csöbör, a könyvkészlet és a gazda. Nagytiszteletű Bornemisza Péter szuperintendens uram, Manlius János, Hoffhalter Rafael uram a fiával, mind ilyen vándor könyvtermelők és terjesztők. Sőt egy időben Huszár Gál tisztelendő úr is így él vala, ekhós szekéren terjesztvén az evangéliumi tanokat...”

Csürös Ferenc azt képzelte, hogy a vándornyomdász beszerzett egy kis fasajtót, betűkészletet öntött magának, s a sajtót öszvérhátra téve a betűket egy szatyorban mellé akasztva, nekivágott a világnak. Miután pedig a könyvet el is kellett adnia, felkereste a vásárokat. A mézesbáb-sátorok között felállította a maga sátorát.

Csupa fantázia. Vásáron legföljebb népi könyveket, naptárakat, zsoltár- meg imakönyveket, széphistóriákat lehetett eladni. Pedig a vándornyomdászok termelésének java komoly tudományos képzettséget tételez fel. S miként említettük, az értékesítésnek más módjai a gyakoribbak, - bizományosok és hivatásos könyvkereskedők terjesztették a nem népi kiadványokat. Ezenkívül a vándornyomdász nem csak a saját kezdeményezésére, hanem megrendelésre is nyomtatott.

Ez utóbbi okból Gulyás Pál szerint a nyomdász egy-egy nagyobb megrendelés kedvéért műszereivel együtt a megrendelő székhelyére

költözött. Hoffhalter Rudolfról és Manliustól tudjuk, hogy egyes esetekben valóban ez késztette őket a helyváltoztatásra.

Más esetekben - ugyancsak Gulyás szerint - vándorlásuk a korrektúra kérdésével függött össze. Azért költöztek a szerző lakhelyére, hogy a korrektúra fennakadást ne szenvedjen. Így ment Manlius Sárvárra Magyari, Mantskovit a Gönc melletti Vizsolyba Károli Gáspár közelébe. Ha az átköltöztetés valami okból nem volt lehetséges, miként ez Gönczi István *Panharmoniá*jának utószavából (1599) kitetszik, a szomszédos egyházak lelkészeinek küldte meg a korrektúraíveket.

Mi az oka a nyugtalan helyváltoztatásoknak? A háborús korral járó kényszerűségek? A nép kenyérkereső küzdelmében újfajta népvándorlásban keveredik-kavarodik. Avagy idealizmus, szent megszállottság, mely a nyomdászt a protestantizmus új eszméinek terjesztésére hajtja? Gyalui Farkas a nyomdát „vándorló szószék”-nek nevezte, s valóban, mindannyi nyomdász agitátor, aki könyveiben prédikál és sajtójával a reformáció harcát szolgálja. Avagy anyagi meggondolások késztették a költözködésre? Huszár, aki a nyomdászságot papi állással köti össze, a kassai lelkészséget csak azzal a feltétellel hajlandó elfogadni, ha az ottani hívek jóakaróinak megtérítik azt a száz forintot, mellyel kölcsönpénzen szerzett nyomdájának vételára fejében még tartozik. Bornemisza pedig kiadványról kiadványra oda költözik, ahol mecénást talál.

Sokféle oka volt a bolyongásnak, anyagi indíték, lelki adottság, de a leggyakoribb az üldözés. A reformáció mérges vitákkal, irányzatokra való bomlással kezdődött, s a szembenállók nem kímélték egymást. A pápa hívei is porondra léptek. A magyar királyok szigorú rendeleteket adtak ki, Zápolya János börtönbüntetést ró a lutheri könyvek terjesztőire, Habsburg Ferdinánd pedig - miként már említettük - odaveti a parancsot, hogy az eretnek könyvek nyomtatóit vízbe kell fojtani.

A vándorlás mikéntjére is sokféle lehetőséget latolgathatunk. Huszár és Hoffhalterék alighanem csak a betűöntő-készüléket vitték magukkal, Bornemisza, Manlius és Klösz viszont az egész felszereléssel, valóságos szekérkaravánnal költöztek. Klösz Jakab, a székhelyét Bártfáról Lőcsére téve át, levélben panaszkodik, mennyit kell vesződnie a fuvarosokkal, menyi akadályt okoz a lucskos idő, az utak járhatatlansága. Már előző költözködése Vizsolyról Bártfára is soká tartott. 1597-ben adja ki első bártfai könyvét, de még 1599-ben is jelennek meg „Visolii”-ben aprónyomtatványok a készlet még el nem szállított részének felhasználásával. Amiből látszik, hogy a vándorlás mégsem volt olyan egyszerű vállalkozás. Bajos elképzelni, hogy Huszár Gál, aki mint püspök ment utolsó nyomdaszékhelyére, Pápára, hátizsákban cipelte volna holmijait vagy kordéban tolta volna az országúton, vagy a cókmókjait hordó öszvér mellett baktatott volna. Miképp egyeztethető össze ez a kép azzal a ténnyel, hogy vándornyomdászaink kitűnően voltak felszerelve hibátlan eszközökkel, számos betűtípussal és fametszet-dúccal? Éppen a vándornyomdászok voltak a század legteljesítőképesebb tipográfusai. Ők adták ki a legvastagabb és egyúttal legfennköltebb könyveket, mint Bornemisza postilláit és a Vizsolyi Bibliát. Bornemisza egymaga tíz év

alatt több oldalt nyomtatott, mint bármelyik más XVI. századi nyomdászunk egész életében.

Tetemes költségeiket rábeszéléssel és fáradhatatlan utánjárással szedték össze a földesuraktól. Sikerük titka állásfoglalásuk határozottságában rejlett, abban, hogy tudatosan részt vettek koruk mozgalmaiban, s merészen szembeszálltak a maradi hatalmasokkal. A bátorság, ha szorgalommal, friss szellemmel és okossággal párosul, mindig hat. Amikor Huszár első (debreceni, de nyomaveszett) énekeskönyvének második, bővített, hangjegyes új kiadását szerkeszti, szöveg- és dallamgyűjtő útjain elmerészkedik Nagyszombatba, az őt püspök korában fogságba vető Verancsics prímás székhelyére. Tudományos kutatóút, nyilvánvaló eredménnyel. Bornemisza később újra lenyomatta az elfogyott kiadást, mely utóbb új meg új gyűjtemények alkotó forrása lett. Több éneke benne van a mai magyar református énekeskönyvekben is.

Bornemisza, ha elvei úgy kívánták, szembefordult volt pártfogóival. Farkas Gyula berlini, majd göttingai egyetemi tanár nyelvjárási, helyesírási és stiláris egyezések miatt őt vélte a Balassi Menyhárt ároltatásáról írt komédia szerzőjének. Négy évvel a mű megjelenése előtt (1565-ben) Bornemisza még Balassihoz menekült Ungvárra, de a főúr katolikus állásfoglalása miatt otthagyta, szatirikus darabjában leleplezte, nyilvánosságra hozva emberi gyengesége egyéb megnyilvánulásait, titkos bűneit is.

Ellentétben Kanyaró Ferenc és Gulyás Pál véleményével - akik, mint említettük, Hoffhalter Rudolfra gondoltak -, nem lehetetlen, hogy Bornemisza volt a komédia nyomdásza. A kiadvány ugyanolyan nyomdatechnikai összbenyomást kelt, mint Bornemisza munkái; a kisbetűk képmérete itt is, ott is ugyanaz - ha nem is mind, de részben - lehetnek ugyanazoknak a betűbélyegzőknek, illetőleg matricáknak a szülöttei. Átöntés következményeként azonban a sorméret (a lécméret) más. De mindez csak találgatás.

Amikor Bornemisza ereje teljében, 49 éves korában, 1585-ben meghalt, szuperintendenst megillető nagy temetést kapott. Akik ezen jelen voltak, azzal a tudattal tértek haza, hogy Magyarországon - hála Bornemiszának és társainak - győzött a reformáció.

A DEBRECENI NYOMDA

Az 1561 óta máig működő debreceni nyomdára vonatkozólag két vélemény áll egymással szemben. Történetírója, Csűrös Ferenc szerint megalapítójának, Huszár Gálnak a távozása után tulajdonjogát magához váltotta a város, s ennek Tanácsától függött, ki legyen a vezetője. Okleveles bizonyítékai nincsenek rá, s csupán a hagyományra, a nyomda megszakítatlan működésére, máig tartó folytonosságára, típusainak és nyomdadíszeinek mesterről mesterre szálló hosszú használatára hivatkozik, s egy - igaz, már XVII. századi - jegyzőkönyv kifejezésére, mely a vezetőt „typographus Civitatis”-nak, a város nyomdászának nevezi. Vele

szemben Gulyás Pál az üzemet magántulajdonban látja, mert az impresszumok a nyomdászt egyéni vállalkozóként említik (például a század vége felé „Debrecini, typis Joannis Czaktorniai”, vagyis Csáktornyai betűivel, nem a városéival), s az ajánlások és előszók is hallgatnak a város tulajdonjogáról, ellenben a költségek előteremtését a pénzbeli támogatást egyéneknek köszönik meg.

Ballagi Aladár véleménye az volt, hogy a nyomda 1630-ban került a város birtokába, amikor felszerelését az elhunyt Rheda Pál 250 forintnyi tartozása miatt lefoglaltatta. Az ezentúli egyéni impresszumok (mint „Typographia Melchioris Fodorik, 1634”, vagy „Debrecini, ex officina Joannis Rosnyai, amplissimae Civitatis Typographi, 1679”) a vezetőt csupán a felelősséget viselő személy megjelölésére nevezik meg.

Debrecen, éppúgy mint Kolozsvár, a XVI. század második felétől kezdve irodalmi gócpont. Helyi jellegzetességét különleges nyelvjárásbeli (*őző*) és helyesírási sajátságai adták meg. A különbség más tájakhoz képest akkora, hogy szinte úgy tűnik - mondja Trócsányi Zoltán -, mintha ugyanannak a szerzőnek, például Meliusnak, Kolozsvárt Heltainál megjelent műveit más írta volna, mint aki a debreceni kiadásokat.

A nyomdászat szempontjából ez az erdélyi fejedelmek alá tartozó, de egyidejűleg a töröknek is adózó, várfalaktól nem védett város kitűnő helyen, a kereskedelmi vonalak csomópontján feküdt. Híres vásárainak ponyvasátorai pótolták a hiányzó könyvesboltokat. Élénk forgalom központja; az átutazókat szállásházak várták, szomjukat házi kezelésben levő bormérések oltották, más vidékekkel való összeköttetéseiket pedig kezdetleges postaintézmény biztosította. Az erős kálvinista egyházszervezet irányítása alatt álló demokratikus közigazgatás aránylag simává tette az életet.

A könyv iránti érdeklődés jele, hogy az első ottani nyomtatvány a „Döbrötzöni Tanácz”-nak szóló ajánlással jelent meg. Nyilván az fizette a kiadás költségeit. Huszárt, a tudós vándornyomdászt távozása után először lelkes műkedvelők váltották fel. Melius 1562 nyarán kiadott latin nyelvű *Confessio Catholicáját* (jellemző a felekezetfogalmak akkori kezdetlegességére, hogy megnyilatkozását „katolikus”-nak nevezi) ismeretlenek tették közzé, akik a sajtóhibákat „a nyomtatók járatlanságával” mentegetik. „Ezt a munkát a nyomtatás művészetében való gyakorlottságunk első bizonyságaként adjuk ki.” De gyakorlottságot a maszatos kiadványon bizony nem veszünk észre. Huszár Gál sokkal gondosabban dolgozott.

A még ugyanezen évben a nyomda élére lépő Török Mihállyal kezdődik a magyar mesterember-tipográfusok korszaka.

Feltűnő, hogy a debreceni nyomda működésének első félszázadában mily gyakran váltogatták egymást a gazdái. Nem azért, mert az üzlet rosszul ment, hanem mert a halál sűrűn beleszólt az üzemvezetésbe.

Ezúttal egyéb biztos adatok hiányában a nyomda életét az ismertté vált kiadványok bibliográfiai nyilvántartása alapján évek és nevek nyers felsorolásával vázoljuk:

1561	Huszár Gál
1563-1564	Török Mihály 6 ismert nyomtatványa
1565	a Bécsből ideszökött Hoffhalter Rafael, aki 2 magyar könyv kiadása után továbbköltözött Váradra.
1566	senki
1567	újra Török Mihály 3 nyomtatványa
1568	senki
1569-1575	Komlós András 28 kiadványa
1576	senki
1577	özv. Komlós Andrásné 6 kiadványa
1577-1587	Hoffhalter Rudolf, aki vándorútján idevetődve úgy látszik feleségül vette Komlós özvegyét. 21 magyar nyomtatvány kibocsátása után Debrecenben halt meg
1588-1589	meg nem nevezett nyomdász (talán újra az özvegy) 4 munkája
1590-1593	Csáktornyai János 24 kiadványa
1594-1595	senki
1596-1619	Lipsiai Rheda Pál 64 kiadványa. Halála után a nyomda a fiára, Rheda Péterre szállt, aki 1630-ig 18 nyomtatványt adott ki

Huszár Gál után és Lipsiai Rheda Pál előtt 6 megnevezett és 2 ismeretlen nyomdász 95 kiadványáról van tudomásunk. Átlagban egy-egy vezetőre 4-5 év és 16 nyomtatvány esett. Szorgalmasak, de rövid életűek. Kiadványaik többsége provinciális színvonalú, de kiadástörténeti érdemeik méltánylást érdemelnek.

Nyomdászattörténészeink érdeklődését főleg a debreceni könyvdíszek vonták magukra. Átvétellel kezdték. A legelső debreceni nyomtatvány címlapján a genfi Crispinus nyomda jelvényének utánzatát látjuk: a felhőből kinyúló, horgonyt tartó kezet.

1563-ban Török Mihály Melius prédikációnak címlapján használta először a város zászlós bárányt mutató címerét (fametszete felső részén állítólag az olvasó Melius arcképével), melyet mint nyomdászjelvényt később ismételten alkalmazott Csáktornyai és a Rheda-család is.

Eltekintve Hoffhalter Rafael egyéni művészi díszeitől, gyakoriak a Debrecenre jellemző záróvignetták, például a tülök-díszes kétfelé kürtölő angyalok képe.

A GYULAFEHÉRVÁRI NYOMDA

Az erdélyi fejedelemség területén még egy város szerzett nevezetességet a nyomdászat terén, noha a XVI. században mindössze ötévi működése alatt csupán 20 kiadványa jelent meg: Gyulafehérvár, az ország székvárosa. Hírét annak köszönhette, hogy első tipográfiája az unitárius felekezet írásait nyomtatta, a második pedig a görög vallású román egyházét.

Első nyomdásza a nyugtalan Hoffhalter Rafael, aki egyévi váradi szereplése után típusaival, díszeivel és iniciáléival ide átjött, s hangzatos udvari címmel mint „typographus regius” élete hátralevő két esztendejében - részben névtelenül - 6 magyar és 8-9 latin nyomtatványt termelt. Az utolsó már özvegyének impresszumával jelent meg. A műhelyt nem a fia örökölte, mert az akkor már mint vándornyomdász barangolt a Dunántúlon. Wagner Gergely gyulafehérvári tanító, Hoffhalterné korrektora, 1569-ben és 1570-ben még kibocsátott egy magyar nyelvű, s névtelenül két latin munkácskát, de utána kilenc évre nincs adatunk Gyulafehérvárról. II. Jánost 1571-ben a katolikus Báthori István követte a trónon, s emiatt az eretneknek tartott nyomda nem folytathatta működését. 1578-ban Báthori Kristóf fejedelem megbízásából a román Lőrinc diák, ószláv énekeskönyvet és román nyelvű evangéliumot nyomtat, melyet a Báthori-címert ábrázoló fametszettel díszít. E könyvre a fejedelemtől harminc évre szóló szabadalmat kapott Ezután egész Bethlen Gábor koráig, négy évtizeden át semmi hírünk gyulafehérvári nyomdáról. Majd két-három, időnként felbukkanó szerény magyar nyomdácska mellett felélednek Lőrinc diák hagyományai, s a város a román nyomdászatnak a fejedelmek által dédelgetett központja lesz.

BÁRTFA

Az eretneküldöző Habsburg-uralom alatt élő Magyarországon sokkal keményebben tartották féken a világnézeti küzdelmet. Engedély nélkül, a félénk városi hatóságok engedélyezési eljárása és a felsőbb fórumok helybenhagyása nélkül nyomdászok sehol sem tudtak megállapodni. Levéltári emlékek és szórványos nyomtatvány-maradványok tanúskodnak egy-egy kísérletről, de ezek csak egyetlen évszámot viselő pillanatnyi felvillanások, melyek azután elmerültek a történelem homályába. Óvatosak, semlegesek; ártatlan s mindenütt használható tankönyveket adnak ki 1573-ban Eperjesen, 1578-ban Besztercebányán, színt éppen csak jó nyomdászi szaktudásuk megcsillogása ad nekik. Inkább falvakban, kiskirály-földesurak árnyékában, mint vándornyomdászok húzódnak meg, hol nincsenek hatóságoknak és bürokratikus nyaggatásnak kitéve.

A XVI. században Habsburg-Magyarországon csak két felvidéki városban tudott nyomda állandósulni: Nagyszombatban és Bártfán. Nagyszombat az ellenreformáció székhelye és könyvterjesztésének központja. Nyomdájával könyvünk külön fejezetében foglalkozunk.

Bártfa az észak - Lengyelország - felé s onnan délre vivő kereskedelmi utak csomópontja. Jelentős áruforgalmat bonyolít le, s Pozsony meg Kassa után az ő iparosai fizetik a legtöbb adót. A könyvet itt régóta tisztelik és szeretik. A század első évtizedeiben itt festette szép miniatúráit magister Balthasarius Blutfogel, a város presbitere, aki az ország legrégibb nyilvános közkönyvtárának, a bártfai Szent-Egyed templom könyvtárának hagyományozta sajátkezűleg illuminált ősnyomtatvány-gyűjteménye 21 darabját. A könyvkészítés is virágzott: Briquet vízjegykatalógusa tanúskodik régi papírmalmáról. Iskolájának rektorai, Eck Bálint és utóda, Stöckel Lénárt, nemcsak a maguk korában, hanem a felvidék modern művelődéstörténetében is kiemelkednek. Stöckel tanítványa, majd munkáinak kiadója volt Gutgesell Dávid, Bártfa első nyomdásza.

A róla szóló legrégibb hírekben adósságairól értesülünk. 1576-ban Scharfenberg boroszlói nyomdász megkeresi Bártfa polgárbíráját, hajtsa be Gutgesell könyváruson azt a 8 tallért, mellyel Stöckel nála megjelent első kiadásának tőle vásárolt példányai vételára fejében tartozik. Két évvel később pedig a városi tanács előbb 40, majd 50 forintot kölcsönöz Gutgesell „centumvir”-nek, hogy nyomdát állíthasson. Stöckel egykori jeles tanítványa, „optimus juvenis”-e, szülővárosában immár társadalmi rangot viselt, s ez megkönnyítette boldogulását.

1578 végén megkezdi húszévi tipográfus-működését, melynek mintegy félszáz termékében tisztametszésű antiqua, fraktúr és görög típusokat, továbbá a kolozsvári Heltai nyomda díszeiből ismert Jacobus Lucius Transilvanus akkor már rostocki, majd helmstedti nyomdásztól beszerzett címlapkereteket, fejléceket, záró cifrákat és négy levéldíszes iniciálékészletet látunk. Lucius volt a klisé feltalálója. Nemzetközi kereskedelmet folytatott vele.

Alig egy éve dolgozott, amikor a város tanácsa megkapta Rudolf királynak 1579. február 8-án Prágában kelt körrendeletét, mely szerint a császári engedélyt felmutatni nem tudó nyomdákat be kell zárni, s a fölszerelésüket meg kiadványaikat el kell kobozni. A város urai a fejüket vakarták. De hát parancs parancs, Gutgesell további működését elvben eltiltják, hallgatólagos megegyezéssel azonban szemet hunynak, s tűrik, hogy Gutgesell fellebbezésük elintézéséig a nyomtatást folytatja. Felterjesztésben arra kérik a királyt, hogy tekintsen el rendelete végre-hajtásától, mert Bártfának szüksége van nyomdára, s jobb ha az itt működik, mintsem hogy átmeneküljön Lengyelországba, honnan tetszése szerint, felülvizsgálatlan könyvekkel áraszthatná el Magyarországot. Annak bizonyítására, hogy Gutgesell a katolikus vallásnak semmiben sem ártott, felsorolja eddigi kiadványait: több iskolakönyvet és naptárt, melyekből példány nem maradt ránk.

A rendelet végrehajtásának hallgatólagos elhalasztása emberséges cselekedet volt, mert a kancelláriának öt évre volt szüksége, míg a tanács felterjesztésére válaszolt. Elfogadta, s Ernő főherceg királyi helytartó 1584, augusztus 1-én Gutgesellnek kiállíttatta a privilégiumot, - Habsburg-Magyarországon az elsőt.

Ez sem biztosított zaklatásmentes tevékenységet. Rudolf négy évvel később újra elrendelte a nyomda becsukását, mert egy, a régi

időszámítást követő naptárt nyomatott. Gutgesell ezúttal is ki tudott bújni a rendelet hatálya alól, sőt ki is bővítette a felszerelését. A nála 1589-ben megszállt Sultzer Salamon hochstedti vándorló betűöntővel új készletet csináltatott.

A felsőbb hatóságokkal szemben helyzetét az könnyítette, hogy 1582 óta városi szenátor, aki alkalomadtán a pozsonyi országgyűlésen is képviselte Bártfát. 1599 augusztus 21-én halt meg.

Még életében, 1597 óta, Bártfán egy másik tipográfus, Klösz Jakab nevével jelentek meg nyomtatványok. Új, második officina? A típusai és díszei nem Gutgesellé. Utóbbi halála után azonban a két üzem egyesül. A kassai városi levéltár egyik irata Klöszt Gutgesell rokonának tünteti fel. Lehet, hogy, Klösz a városi politikában elfoglalt és öregedő Gutgesell támogatására, nem pedig versenytársként költözött Bártfára, de magával hozta a saját felszerelését. Gulyás arra gyanakszik, hogy megözvegyülve elvette Gutgesell leányát.

Az egyes nyomdákról alkotott képünk szórványos tényekből és azokra épített elképzelésekből tevődik össze. Tény például, hogy Klösz Bártfán a vizsolyi nyomda felszerelésének maradványaival, annak betűivel és cifráival dolgozott. S ebből a feltevés: Vizsolyban Mantskovit segédje volt, első házasságban elvette lányát, s vele, vagy halála esetén gyermekük jogcímén örökölte a Mantskovitra szállt egykori Bornemisza nyomdát.

Az is tény, hogy Mantskovit már két, illetőleg három éve halott volt, amikor 1598-ban és 1599-ben még mindig jelentek meg „Visolii”-ben aprónyomtatványok „ex officina Valentini Mantskovit”, amikor ugyane készlettel már Bártfán is dolgoztak. Következtetés: az átköltözés részletenként, lassan történt, s Klösz, nehogy az időveszteséggel kárt szenvedjen, a még el nem szállított résszel Vizsolyban fiókműködést folytatott.

Egy másik tény: az Országos Széchényi Könyvtárnak van egy hely- és évmegjelölés nélküli csonka *Fortuna* c. jóskönyve, melynek előszavát „Kléz Jacab” írta, azzal az állítással, hogy „az Sorsvetés avagy Szerencze könyvet egy nehány esztendővel ez elöt” nagy költséggel már kinyomatta, s most „az elöbi vetkekből szépen megh tisztitva és (cor)rigálva” bocsátja ki. Ez unikumot Klösz egyik 1598. évi bártfai kiadása, Sóvári Soós Kristóf postillája betűivel nyomtatták, számos dísze közül kettő előfordul egyrészt hiteles bártfai, másrészt Bornemisza- és Mantskovit féle nyomtatványokban, papírjának patkóra helyezett keresztet ábrázoló vízjegye pedig gyakori a bártfai meg vizsolyi kiadványokban, míg erdélyi papírokban nem láttuk. A Fortuna tehát nyilván a Vizsolyból származó készlettel nyomatott, feltehetőleg Bártfán, a század utolsó éveiben.

Csakhogy: számos szibilla ábrázolása közt van olyan, melynek fametszetét *GC* mester szignálta 1594-ben. Ez a *GC* 1577-ben Kolozsvárt a Heltainé kiadásában megjelent *Salamon és Markalf* népkönyvet illusztrálta, s monogramja visszatér egy-egy 1598-ban és 1599-ben nyomtatott kolozsvári könyv képein is. Klösz 1594-ben még nem dolgozott Bártfán, viszont ez évben ifj. Heltai Gáspár a Fortuna három

szibillaképét a „Romai feo asszonyoknac perlődése” címlapján, illetőleg utolsó levelein használta fel.

Az egymásnak ellentmondó tények közötti űrt újabb elképzelésekkel hidalták át: Klösz a Károli-biblia kibocsátása idejében (1590) Vizsolyból Kolozsvárra ment, s ott 1596 végéig, vagyis apósa, Mantskovit haláláig, mint ifj. Heltai Gáspár művezetője tartózkodott. Akkor visszatért Vizsolyba, hogy az örökséget átvegye. De Vizsolyt kicsinyelte, s átköltözött Bártfára.

Kolozsvárt, bár csak alárendelt alkalmazott, a feltevések szerint a maga költségén adta ki a Fortuna előszavában említett sorsvető könyv első kiadását. Ilyesmi másutt is előfordult. Az ő kiadványának sejti Gulyás Pál és Horváth János Gemma Reinhardt *Arithmeticá*jának 1591-ben Kolozsvárt megjelent magyar fordítását is, sőt őbenne látják magát a fordítót, aki névtelenül arra kéri az olvasót, hogy „meg boczás penig az vétkekről, mert én magyar nem vagyoc”.

A vándorlás hajlama illett egyéniségéhez. Mozgékony ember. Kiadványai értékesítésére felkeresett távoli vásárokat. Rohácz Melchior eperjesi rektor 1601-ben az eperjesi vásáron kiadandó kéziratot ad át neki. 1610-ben Kassára akar költözni. Ott szívesen fogadnák, hívják, de az áttelepítése költségeire kért 100 forintnyi kölcsön helyett csupán 10-et ajánlanak fel, mire betegeskedésére hivatkozva eláll tervétől, s maga helyett a segédjét és vejét, Fischer Jánost ajánlja. 1614-ben pedig - előzően körültekintéssel biztosítva magának a hatóságok támogatását - áttelepszik Lőcsére. A girbegörbe utca lengyel mintára épített lábasházában azonban nem érzi jól magát, s műhelyét átadva Schulz Dánielnek, már egy év múlva, négy kiadvány kibocsátása után visszatér Bártfára. Ott 1616 nyarán jelenik meg ismét nyomtatványa, az *Evangeliumok és Epistolák*, s ebben Tilenius György sziléziai lutheránus lelkésznek az evangéliumi szöveghez írt sommázása, melyet maga Klösz fordított magyarra.

Utolsó kiadványa 1618-ban jelent meg. Négyévi szünet után, 1622-től fogva utóda, az akkor 21 éves ifj. Klösz Jakab áll a nyomda élén. Negyvenkét évig vezeti, 1664-ig, s ez idő alatt 70 terméke jelent meg, köztük 32 magyar nyelvű.

A MAGYAR NYOMDÁSZAT AZ ELLENREFORMÁCIÓ IDEJÉN

A NAGYSZOMBATI ÉS A POZSONYI NYOMDA

Hatvan évvel Luther fellépése után a katolikus vezérférfiak arra eszméltek, hogy Magyarországon győzött a protestantizmus. Diadalát nagymértékben a nyomdászoknak köszönhette, kik a nemzeti nyelvű prédikációkat és vitairatokat széltében elterjesztették. A földesurak és az értelmiség olvasta őket, a jobbágyok pedig azt a papot követték, akit uraik egyházuk élére állítottak.

A nyugati államokban az „eretnekek” leküzdésének előharcosa az 1540-ben erre a célra alapított jezsuita rend. A jezsuiták felismerték, hogy a leghatásosabb fegyver a protestantizmus ellen ugyanaz, melyet a protestánsok alkalmaztak a katolikusokkal szemben. Szomszédságunk-ban, Ausztriában, ők is nyomdákat alapítanak. Példájukat nyomban követi a még jezsuitamentes királyi Magyarország. 1578-ban a nagyszombati nyomda létesítése már a nálunk is meginduló ellenreformáció egyik első ténykedése.

Telegdi Miklós nagyszombati plébános és nagyprépost, a törökök elől odamenekült esztergomi főegyházmegye kormányzója közvetlenül tapasztalta, hogy Nagyszombat lakossága hamarosan áttér a protestáns hitre, ha nem védekezik Bornemiszáék ellen. Ő is kezdett postillákat meg hitvédelmi munkákat írni, melyeket eleinte Bécsben Hoffhalter Rafaelnél nyomatott, majd 1577-ben megvásárolta a bécsi jezsuiták heverő, már eléggé elhasznált nyomdafelszerelését. A vételár a bécsi rendházfőnöknek a római jezsuitagenerálishoz intézett jelentése szerint 500 forint volt. Összegét a nagyszombati káptalan bocsátotta rendelkezésre, amiért is a nyomda Telegdi halála után a magyar királyi udvari kamara ítélete értelmében a káptalan tulajdona lett. De jellege szerint nemcsak egyházmegyei, hanem országos nyomda is. Amit ugyanis Telegdi a jezsuitáktól elég romlott állapotban megvásárolt, nem volt alkalmas a tervezett üzem berendezéséhez. Felszerelését ki kellett egészíteni, betűanyagát felfrissíteni, bécsi kismesterektől cifrákat s az egykori Singrenius nyomdából származó iniciálé-készleteket beszerezni, magyar szövegekhez ékezett betűbélyegzőket és matricákat rendelni, s a nyomdahelyiségnek megfelelő bútorzatot ácsoltatni. Mindez tetemes költségeket okozott, s ennek fedezésére a király 1000 forintot utalt ki az esztergomi érsekség jövedelméből. Sőt, miként az udvari kamara jogi véleményében megjegyezte, püspökök, udvari méltóságok s más egyházmegyék káptalanjai is hozzájárultak.

A látképeken sok hegyes templomtornya miatt tűpárnára hasonlító Trna-parti hivatalnok városban Telegdi volt a legnagyobb úr - a Pozsonyban lakó esztergomi érsek helyettese, a nagykáptalan tömérdek hivatalának fő főnöke - ideje nagyobb részét mégis a plébániáján berendezett nyomdában töltötte. Volt ugyan művezetője, az augsburgi nyomdászcéhbe tartozott Otmar Bálint, aki mellett Peechi Lukács

káptalani ügyész a korrektori tisztet töltötte be, de mindennek az irányítója maga Telegdi.

Az egyetlen nyomda az országban, melynek zaklatástól nem kell félnie. Privilégiumát az udvari kancellária csigatempója miatt ugyan csak 1584-ben kapta, ugyanabban az évben, melyben Bártfa, de a király hangsúlyozza benne, hogy eddig is „tudtunkkal és akaratunk szerint” működött. Megszüntetésre ítél valamennyi, hasonló engedélyt felmutatni nem tudó nyomdát, s elrendeli, hogy a nagyszombati kiadványokat az országban sehol utánnyomatban nem szabad terjeszteni. Külföldről sem szabad ilyeneket behozni, - elkobzás és tíz arany bírság járna érte. E privilégium egyúttal az első hazai kötelespéldány-rendelet: meghagyja, hogy a tipográfia minden termékéből 3-3 példányt fel kell terjeszteni Bécsbe a magyar királyi kancelláriához. Nem a nyomtatványok fennmaradása volt a célja, mint mai kötelespéldány-tőrvényeinknek, hanem - bizalom ide, bizalom oda, az ördög sohasem alszik - az ellenőrzés. Legalább három ellenőrnek kellett a nyomtatványokban kárhoztatandó gondolatokat nyomozni. Ilyeneket azonban a nagyszombati nyomda kiadványaiban sohasem találtak.

Telegdi „az felseges Romai Chaszarnac Kegyelmes engedelmeböl” 1578 októberében megjelent saját magyar nyelvű 920 oldalas munkájával, az *Evangéliumi magyarázatok második részé*vel kezdte meg működését. (Első kötetét egy évvel korábban Bécsben, ugyancsak császári engedéllyel, Appfel Mihálynál nyomatta.) Utána nemcsak a saját alkotásait - postillát, Bornemiszával folytatott hitvitát -, hanem népies iratokat, magyar nyelvű kalendáriumot s közhasznú könyveket adott ki, köztük a magyar törvények gyűjteményét, a *Corpus Juris*t, melyet a nyitrai püspök, Mossóczy Zakariás állított össze. Telegdi 1586-ban bekövetkezett haláláig, kilenc év alatt, összesen 8 magyar és 6 latin kiadványt nyomatott, - együtt 4064 oldalon. A termelés évi 450-460 lapnyi csekély átlagából következtetve csak egyetlen sajtón. De így is elérte, hogy Nagyszombat a magyar katolikus világ művelődési és irodalmi központja lett, tipográfiája pedig Kolozsvár, Debrecen, Vizsoly, és Bártfa mellett az ország legteljesítőképesebb nyomdájává fejlődött.

Halála után a vezetést az eddigi korrektor, Peechi Lukács vette át. Miként Telegdi, ő is tudós és író, s emellett művész, aki kiadványaihoz maga rajzolta az illusztrációkat. Még Telegdi idején ő szerkesztette a hamarosan híressé vált piros-fekete nyomású nagyszombati kalendáriumot (első évfolyama 1579-re szól), az első magyar képes naptárt, magyaros alakokat ábrázoló hónap-fejlécekkel. Gyakorlati tanácsokat adó versikékkel fűszerezte, melyek a gazdasági és a ház körüli teendőket tárgyalták klasszikus mértékű sorokban. Utánuk az aktuális eseményekről, háborúkról, csodákról tájékoztatta a magyar népet s a kisnemeseket, kiknek az imádságos könyv mellett a kalendárium volt az egyetlen olvasmányuk.

Nyomdavezető korában kiadványai közt - az évenként megjelenő naptáron kívül - még hétnek ő maga volt a szerzője. Legérdekesebb a magyar növénytan története szempontjából nevezetes *Az Keresztyén szvzeknecnec Tiszteseges koszoroia* (1591) sok botanikai képpel, köztük a

saját kertjével, melyben bemutatta családját, a koszorút kötő Martha asszonyt, a fűzfalovon lovagló Lackót és az egyik kezében madarat, a másikban virágot tartó Emrét. A jelenet fölött két szárnyas, kövér angyalka tartja koszorúban a család nevét. A naiv és bájosan elmélkedő művecske utolsó oldalát nyomdászjelvényével díszítette. Ez a saját címere. Más, 1591 utáni kiadványaiban, kalendáriumok és *Az keresztyen hadakozásnac tüköre* végén is felhasználta. 1603 után nem találkozunk többé a nevével. Egy akkori latin kiadvány impresszumában a műhely elnevezése „Typographia Capituli Strigoniensis” - az esztergomi káptalan nyomdája. Kiadói tevékenységében ugyanakkor új korszak kezdődik Pázmány Péter műveivel. Ekkor jelent meg első magyar könyve, a *Felelet az Magiari Istuan Saruari Praedicatornac az ország romlasa okairvl irt köniuere*.

Peechi halála után hosszú tespedés következik. Fő oka, hogy Forgách bíboros-érsek új nyomdát szervezett Pozsonyban - a nagyszombati felszereléséből. Fokozatosan egész állagát átvitette, s 1620 után a kifosztott nagyszombati tipográfia két évtizedre nem ad életjelt magáról. A pozsonyi igazgatója Káldi György; a jezsuita kollégium bibliafordító rektora, majd páter Némethi Jakab. Legszebb kiadványai Pázmány Péter bécsi eredetű rézmetszetekkel díszített munkái.

A pozsonyi nyomda fénykora 1635-ig tartott. Ekkorára betűkészlete felfrissítésre szorult, s páter Némethi Wucherer Máté bécsi betűöntőnél közel 500 font betűt vásárolt 237 forintért, s ezenkívül lépéseket tett Ferencfi Lőrinc magyar királyi udvari kamarai titkár magánnyomdájának megszerzésére. Ferencfi Bécsben főleg országgyűlési törvénycikkeket nyomtatott, állami megrendelésre, de ő volt első nyomtatója és kiadója Balassa Bálint *Istenes Énekei*nek is, melyeket 1632 és 1635 között adott ki kecses, keskeny kötetkében, remek illusztrációkkal. Típusait csakhamar viszontlátjuk Pázmány Pozsonyban megjelent *Imádságos Könyv*ében.

E felfrissítés ellenére azonban most Pozsony járt úgy, mint előbb Nagyszombat: az ő nyomdáját hanyagolják el, hogy a nagyszombatit támasszák fel. Pázmány Péter bíboros érsek 1635-ben megalapította a nagyszombati egyetemet, azt a jezsuita rendre bízta, s visszautalta a Forgách által elvitetett tipográfiai anyagot. A csakhamar nemzetközi jelentőségre jutó új egyetemi nyomda 1640 óta működött, mindenkor az egyetem egyik tanárának igazgatása és a *rector magnificus* felsőbbsége alatt. Impresszuma: „academiai bötükkel”, - „typis academicis”. Privilégiumot kap a törvények és az országgyűlési irományok kiadására, s természetesen itt jelennek meg a jezsuita professzorok munkái, a vizsgázó hallgatók disszertációi, meg a tömérdek egyéb egyetemi *assertio, thesis* és *libellus gradualis*. A kiadványok megoszlásában a latinok - a magyar nyelvűek rovására - előtérbe kerülnek. Úgyszólván mindegyiknek az elején vagy végén dadogó üdvözlőversek magasztalják a szerzőt és művét. Még jelentéktelen doktori értekezések sem jelenhettek meg, ha 3-4 udvarias versike nem állt jót a kezdő író tehetségéért.

A technikai vezetőket - az ún. *factorokat* - Németországból szerződtették. Az egyiknek, Byller Máténak a szerződésében (1666) azt olvassuk, hogy

az egyetemi előadások tanrendjét és a színlapokat ingyen tartozik kinyomatni; köteles az egyetem kancellárja előtt hivatalos esküt tenni, a *rector* előzetes írásbeli engedélye nélkül semmit ki nem nyomathat, az elkészült nyomtatványokat a nyomda *professor prefectus*ának jóváhagyása nélkül senkinek ki nem adhatja. Mint hozzáértőnek selyemszalagra nyomandó címereket és emblémákat kellett vésnie. Lakást bárhol tarthatott a városban, csak éppen a nyomda épületében nem.

A személyzet a kiadványok állapotáról ítélve aránylag nagyszámú lehetett, s ügyeltek arra, hogy értelmes magyar szedőik legyenek. A többi nyomdához képest itt követték el a legkevesebb sajtóhibát.

A személyzet egy ízben az udvari kancelláriához benyújtott panaszban tiltakozott a város által rárótt súlyos adók miatt. A kancellária sajnálkozott, hogy nem tehet semmit, nem avatkozhatik a város autonóm jogkörébe, de fel fogja hívni a magisztrátust a méltányosság gyakorlására.

A tulajdonképpeni személyzet mellett foglalkoztattak rézmetsző művészeket is, köztük olyan nevezetességeket, aminő a holland Ther Portten és Nypoort. Gondot fordítottak továbbá a pompás könyvkötőüzemre, melynek magyaros jellegű, legyező motívumokkal, barokk cikornyákkal, császárképmásokkal és címerekkel gyakran túlterhelt, aranyozott préselésű, ún. nagyszombati kötései múzeumaink féltett kiállítási darabjai, és - legalább a mi szemünkben - felülmúlják bécsi mintáikat.

Zniójváralján papírgyártó telepet tartottak fenn, előbb egy, majd két malommal. Vízjegyeiben a jezsuita monogramot látjuk, a címerbe, szívbe, napba vagy virágkoszorúba foglalt *JHS* betűket, a H-ból kinövő kereszttel.

Egy-egy alkalommal a tipográfiai felszerelést ki-kiegészítették. Kollonits bíboros érsek kívánságára Krakkóban cirill betű-készletet öntettek, s ezzel a század utolsó éveiben az első kárpátukrán nyelvű könyveket nyomtatják.

Nagyszombat a legtermékenyebb XVII. századi nyomdánk. Sztripszky az 1600-1700-as évekből 465 nyomtatványát mutatja ki. Más katolikus nyomda csak a XVII. század utolsó negyedében létesült. Az egyik Kassán, szintén a jezsuita rend tulajdonában, a másik a csíksomlyói ferencrendi zárdában. Az előbbi 1674, az utóbbi 1676 óta, és csak szórványosan, ritkán adott életjelt magáról.

A PROTESTÁNS NYOMDÁK HELYZETE

Eltekintve néhány kérész életű, tengődő, semleges nyomdától (a csallóközi Tejfalun és Somorján, majd Trencsénben, Zsolnán, Lorétomban stb.), az országban öntudatos protestáns nyomdák működtek ebben az időben is. A vándornyomdászok eltűnte után számuk a Dunántúlon s némileg a Felvidéken is megcsappant. (A csepregit s a pozsonyi Gründer-

félét a hatóságok agyonzaklatták.) Erdélyben viszont két református nyomdaszékhellyel több van, mint a XVI. században. Ott a helyzetük kedvezőbb, a cenzúra több engedékenységet tanúsít, a privilégium-kiadás nem oly szűkkeblű, mint a királyságban. Erdélyben több volt a szabadság.

Az ellenreformáció korát kétféle hit, kétféle műveltség jellemzi: katolikus és protestáns. Ennek megfelelően a vezető városokban külön szellemi központok létesültek: a katolikusok számára Nagyszombatban és Kassán, a protestánsok részére Gyulafehérvárt és Sárospatakon. (Jegyezzük meg: a XVII. századi vezető városok mai fogalmaink szerint csupán kisvárosok, melyek lakossága nem haladja meg a három-négyezer főt.) A katolikusok osztrák és francia minták után indultak, a protestánsok a német, svájci és holland egyetemek szellemiségét követték. Eszközeik az ifjúság meghódítására az iskolák - katolikus oldalon a jezsuita rend 28 középiskolája és a nagyszombati egyetem, protestáns részen a debreceni és az erdélyi kollégiumok meg a sárospataki főiskola -, a felnőttek megtartására vagy áttérítésére pedig nagyrészt a prédikáció és a nyomdászat. A katolikus nyomdák nagyobbrészt latin, a protestánsok inkább magyar könyveket adtak ki. Az egyik a latinul értő felsőbb rétegek, a másik a nép számára.

A határok ingadozók; hol kiterjednek, hol visszahúzódnak. A felvidéki városok, ha csak kis alkalom kínálkozik, függetlenítik magukat. Debrecen hol a király, hol a török, hol az erdélyi fejedelem hatalma alá tartozik. A nyomdák a tényleges erőviszonyoknak engedelmeskednek, aszerint, hogy karhatalommal rendelkező kormánybiztos beavatkozhatott-e a munkájukba vagy nem. Bizonytalanság idején sem a felvidéki városokban, sem Debrecenben nem törődtek a császári rendeletekkel s privilégiumokkal.

Protestáns hivatalos nyomda volt a gyulafehérvári. Ötven évvel a Hoffhalter Rafael-féle unitárius nyomda megszűnte után, 1620-ban Bethlen Gábor alapította a „fejedelmi nagynyomdát”. Vezetői Válaszúti András és Meszleni Márton, majd Lignicei Effmurt Jakab, „Feiedelem Vrvnk Typographusa és compactora”. I. Rákóczi György elégedetlen volt vele, mert túl lassan készült el a Graduállal. „Itt magunk előtt vagyon egy magyar könyvnyomtatónk - írja egyik bizalmasának -, veretjük, tömlöcöztetjük, ugyan semmi.” Hogy gyorsabban menjen, a nyomdaüzem kiegészítésére öntőműhelyt, könyvkötészetet és papírmalmot létesített. Az öntőműhelyre a Graduál különleges nagyalakú betűi és hangjegyei miatt volt szükség. Amikor a könyv végre megjelent, 200 példányt 200 református egyháznak ajándékba küldött, mindegyiken saját kezűleg beírt nevével és jeligéjével.

A szép nyomdát, az ugyancsak idősebb Rákóczi György által alapított román nyomdával együtt 1658-ban a Gyulafehérvárra tört tatárok elpusztították. A két nyomda maradványai három évtizeden át hevertek az omladékok közt. A magyar nyomdát később feltámasztották, 1764-ben átköltöztették Enyedre, hol 1849 elején a háború áldozata lett.

A román nyomda felállítását Geleji Katona István erdélyi református püspök javasolta Rákóczinak. Nyomdászait a fejedelmi kincstár fizette, a fejedelem gondoskodott betűről, papírról, özönével megjelenő kiadványai

minden költségét ő fedezte. Még a szellemi munkát is díjazta. A Noul Testament (Újtestamentum) fordítójának „adasd ötven forintot - írja Lorántffy Zsuzsannának -, posztót egy dolmánynak valót, de ezt is püspök uram (Simione Stefan) kezébe adasd édesem”.

A második fejedelmi nyomdát I. Rákóczi György özvegye, Lorántffy Zsuzsanna Sárospatakon létesítette 1650-ben. Első vezetője, aki a *Corpus Juris* 1653-as kiadását nyomtatta „ő Nagyságok Typographiájokban” a német Rhenius György, a második Rosnyai János. (Róla szól Máthé Lydia 1955-ben kiadott élvezetes korhű regénye: „A nagy út vándora”.) Lorántffy Zsuzsanna halála (1660) után menye, II. Rákóczi György rekatolizált özvegye, Báthori Zsóka, a sárospataki református intézményeket a jezsuiták kezére adta, mire Rosnyai a nyomda felszerelését idejében előbb Kolozsvárra, majd onnan Debrecenbe szállíttatta. Pontos leltára volt: a betűállomány 48 mázsára és 40 fontra rúgott, amiből 1 mázsa 36 font a héber, 1 mázsa 116 font a görög, 2 mázsa 10 font „különb különbféle cifrák”, 1 mázsa 82 font a „kalendáriumhoz való cifrák vagy jegyek”, a többi pedig a 14-féle latin betűtípus közt oszlott meg.

Hivatalos református nyomdának minősíthetjük a debrecenit is. Rheda Péter halála után, 1630-ban, a város adósságok miatt az özvegyre szállt házat és műhelyt lefoglaltatta, s az utóbbi vezetésére Fodorik Menyhért diákot, addigi könyvkötőt és könyvárust szerződtette. Húsz évig szerepel a neve az impresszumokban; 25 magyar és 5 latin kiadványáról van tudomásunk. Tetszetősségben messze elmarad a két Rheda mögött, nyomtatási költségeit protestáns főurak, vallásos főrangú asszonyok, jómódú polgárok viselték, de a szerződés értelmében csak azt volt szabad nyomatnia, amit „az varos bötsületes tanátsa” megengedett.

Tízévi tengődés után munkáját 1662-től 1676-ig Karancsi György folytatta. Az ő idején éri el a debreceni nyomda a mélypontját. Mentegetőzik a pestissel és a betűk elkopásával. Piszkos, maszatos, egyenetlen nyomású kiadványok a legrosszabb minőségű papíron. Vezet a sajtóhibák sokaságában. A szánalmas külsejű könyvek jellemzésére akkoriban lett szójárás a „valóságos Karancsi-nyomat” kifejezés. A város igyekezett szabadulni tőle. Az 1671-évi tanácsülés kimondja, hogy „az Typographia ruinában lévén, ujabb Typographust kell állítani”; - s egy évvel később: „az Pataki Typhographust (a már Kolozsvárt idéző Rosnyai Jánost) is hini kell ad Typographiam”. Karancsi mégis változatlan hanyagsággal tovább nyomtat 1676-ig, valószínűleg halála évéig. (A protekció többet ért a szaktudásnál.) Csak akkor foglalja el helyét Rosnyai. Hollandiából új típusokat és díszeket hozat, ötévi működése alatt 21 magyar és 8 latin kiadványával újra fellendítette a nyomdát. Amikor 1682 végén meghalt, olyan temetést kapott, amilyen csak a város közügyeiben érdemeket szerzett férfiúnak járt.

A MAGYAR NYOMDÁSZAT ÚJ FELLENDÜLÉSE

Misztótfalusi Kis Miklós önvédelmi iratában arra hivatkozik, hogy pályája kezdetén „a szomszéd keresztyén nemzetek példabeszédképpen emlegették a magyarok csúf nyomtatását”. S Pápai Páriz is azt verseli:

„A’ Tipografia szintén meg-hanyatla,
Mint árva tsak fogya, kopék, nem ujula;
Kiből e’ Nemzetnek érkezék sok kára.”

A hanyatlás oka mindenekelőtt az volt, hogy az erdélyi papírmalmok bár olcsó, de csak durva és foszladozó nyomdapapírt készítettek, a nyomdák pedig inkább arra fanyalodtak, mintsem hogy a Szepesség valamivel jobb, de drágább és körülményesebben szállítható papírját hozassák. (A kényes Misztótfalusi egyszer közel fél esztendeig szüneteltette tevékenységét, mert a kuruc mozgalmak miatt nem kaphatott Felső-Magyarországból papírt. Kérlelte Teleki Mihályt, hozasson Amsterdamból a finom és vékony holland papír gyártásához értő mesterembert, akitől az erdélyi honfitársak a papírkészítést megtanulhatnák.)

A másik ok az volt, hogy a protestáns nyomdászok többsége megszokta betűi képét, s nem gondolt változtatásra. A magyar szedés tömérdek ékezetével amúgy is hátrányban van a latin s általában az ékezetlen írású nyelvek egyenletességével szemben. Az időben pedig a szaggatott nyomtatásképet még nyugtalanabbá tette a töméntelen hiányjelt alkalmazó helyesírás. Maguk a típusok is elavultak. A katolikus nyomdák betűi más stílusúak voltak. A spanyol eredetű jezsuita rend a francia betűmetszők (Garamond, Estienne) típusait hozta Bécsbe s innen Pozsonyba meg Nagyszombatba, a protestáns nyomdák viszont fenntartották Aldus, Basel meg a németországi tipográfiák hagyományait. Ha szembeállítjuk Pázmány *Kalauz*a valamelyik oldalát Karancsi debreceni nyomtatványaival, rádöbbenünk a különbségre. A katolikusoknál több ízlés és lendület mutatkozott a matricák különleges kikészítésében is, amit a magyar betű, sajátosságai folytán, megkívánt.

A hanyatlás harmadik oka, hogy a barokk stílus elöregedésében egyre inkább túlozta motiválatlan nyugtalanságát, cifraságát, zsúfoltságát. A barokk címlapon 20-25 sor van. A nyomdász egész betűkészlete minden fokozatát bemutatja benne: a főcím betűi vastagok és nagyok, az alcímé kisebbek, a címmagyarázaté még kisebbek. Gyulai Mihály lelkipásztor Debrecenben 1681-ben megjelent táncellenes könyvecskéje címlapján 73 szó van. Maga a cím egy főmondatból és nyolc mellékmondatból áll. Megfogalmazása is jellegzetesen barokk: *Fertelmeskedő s bujálkodó Táncz Jutalma*. Utána jön az „azaz”: alcím és címmagyarázatok hosszú sora. Mondhatni: parókás címlap. Megfelelt a copfos vendéghajat és az égszínkék mentéken számtalan csipkét mutató ízlésnek.

Ez egyébként külföldön is így volt. A magyar szerzők ott megjelent munkái mindazonáltal jobb benyomást keltenek. Ennek tudatában voltak maguk a szerzők is. Egyre több magyar könyvet nyomattak külföldön, a katolikusok Bécsben, Prágában, Grácban, a protestánsok Hollandiában és

különféle német városokban. Zrínyi Miklós *Szigeti Veszedelem*-e (1651) és Listius László *Magyar Mars*a (1653) Bécsben, Apáczai Cseri János *Enciklopédiá*ja (1653) Utrechtben, Szenczi Molnár Albert számos munkája Nürnbergben, Hanauban, Heidelbergben, Herbornban és Oppenheimban jelent meg. Még a Károli-biblia 3. kiadását is külföldi tipográfus, Jansonius nyomatta, Amsterdamban, 1645-ben.

HOLLAND MINTAKÉPEK NYOMÁN

A holland nyomdászat tekintélye egyre erősbödött. Ott 1609-ben eltörölték a cenzúrát, s ezzel a nyomdászat fejlődésének legsúlyosabb akadályát megdöntötték. A haladás főleg a felszerelés modernizálásában mutatkozott. A sajtó egyes fa alkatrészeit fokozatosan kicserélték vasból vagy rézből valókkal. Először a ráma meg a sajtófödő kerete készült vasból, majd Blaeu „holland rézcsavarokkal" javította a mechanizmust. S nemcsak technikai részletekben váltak ki, hanem a könyv egészének hatásával is. Remek holland papírra tisztavágású apró betűkkel nyomott miniatűrformátumú, finomkötésű könyvekkel lepték el a piacot. Az akkori Európa legnagyobb városaiban, a forgalmas Antwerpenben és a nyüzsgő Amsterdamban, valamint a híres egyetemi városban, Leydenben virágoztak a világ akkor legtökéletesebb nyomdái, Plantin-Moretusé, Blaeué, Jansoniusé, a Wettsteinéké s valamennyit felülmúlóan az Elzevireké. Az utóbbiak több mint 2100 kiadványát külön bibliográfia tartja számon.

E holland nyomdászok világismert nagytőkések, - a mieink homályban élő kispolgárok. Már nem tartoznak a nyomdászok humanista nemzedékéhez, s nem is hitbuzgó agitátorok. Óvatos iparosok, akik a folytonos politikai bizonytalanságok és háborús eshetőségek közt nem mernek kockázatot vállalni. Nyárspolgárvidék protekciós rendszeréhez alkalmazkodó emberkék. Termelésük szürke közepesség. De hát a halandók lelkében a ködös kisszerű viszonyok között is vágy él a tökéletesség után, s nyomdászcsaládaink, hacsak tehették, Hollandiába küldték tanulni fiaikat.

Brewer János 1664-ben orvosdoktori címmel tért haza otthonába, Lőcsére, s holland típusokat hozott magával a bátyja, Sámuel vezetése alatt álló szülői nyomda részére. Diplomája ellenére ennek a szolgálatába állt, s impresszumokban meg nem említetten ő az irányítója a kiadói üzletnek. Lőcse volt a XVII. század 29 magyarországi nyomdaszékhelyének legtermékenyebbje. Hetvenöt év alatt a század végéig, mai ismereteink szerint, 586 könyvet nyomtatott, a két ország 3305 tételnyi össztermelésének 18%-át. Kolozsvár és Debrecen után itt jelent meg a legtöbb magyar nyelvű könyv. A holland emlékek fel-felélednek rajtuk, például Balassa Bálint és Rimai János *Istenes Énekei*nek kecses kötetén, vagy legnépszerűbb kiadványán, a *Lőcsei Kalendárium*on. A Brewer nyomda képét s a benne folyó munkát Comenius *Orbis pictus*ának első magyar kiadása ábrázolja.

A leydeni egyetemen theológiát tanult Szenczi Kertész Ábrahám, aki hazatérte után 1640-ben Váradon nagyobbszerű műhelyt rendezett be. Pápai Páriz személyesen ismerte:

„Ez Hollandiából szép Betüket hoza,
Tellyes Könyv-nyomtató Mühelyt fel-állata;
Mellyből sok szép haszon Nemzetünkre szálla,
Mind addig, mig Várad török kézre juta.”

Egy másik kortárs, Szalárdi János, *Siralmas Krónika*jában gróf Bethlen Istvánban jelöli meg fő pártfogoltját, aki „az váradi nevezetes oskolához és ecclesiához igen szép typographiát nagy költséggel hozatott volt s az öreg formában (ívrétben) már kezünknél levő szép magyar biblia nyomtatására is testamentumában ezer tallér sommát hagyott volt.”

Szenczi Elzevir-betűkkel nyomtatott, de a kritizálgató Misztótfalusi Mentségében szemére hányja, hogy mindenben Jansoniust követte, „úgy hogy ahol amaz jó volt, ez is, ahol amaz hibázott, ez is”.

Húsz év alatt 113 kiadványa jelent meg Váradon, köztük 70 magyar nyelvű. Meggazdagodott velük, két „palotát” tudott vásárolni, - de 1660-ban mindent ott kellett hagynia, a török elfoglalta a várost. Szenczi Kolozsvár erős falai közé menekült, hova felszerelését és a Biblia addig kinyomtatott íveit is sikerült magával vinnie. A *Váradi biblia* (a Károli-biblia 5. kiadása) Kolozsvárt jelent meg 1661-ben. Másfél évi Kolozsvári időzés után Szenczi 1662-ben áttelepedett Szebenbe, s ott 1667-ben meghalt. Nyomdáját örökösök híján az erdélyi fejedelmi kincstár vette át, s Apafi a kolozsvári református kollégiumnak ajándékozta, hol Veresegyházi Szentyel Mihályt évi 150 forint fizetéssel és természetbeni járandóságokkal (évente ruhára valót, búzát, kását, borsót, 3 disznót, 6 bárányt s 16 icce vajat utalt ki részére) munkavezetőnek alkalmazta. Veresegyházi tizenhat évi működése alatt 85 magyar és 23 latin könyvet adott ki, 24300 lapnyi terjedelemben. 1669-ben ő is Hollandiából hozatott Elzevir betűkkel egészítette ki állagát.

Debrecen városa 1681-ben Rosnyai segédjét, Töltési Istvánt ösztöndíjjal küldte Hollandiába, hogy ott a nyomdászat művészetében tökéletesítse magát. Blaeunál Amsterdamban betűmetszést akart tanulni, Blaeu azonban nem fogadta be. Erre Misztótfalusi amsterdami műhelyében ingyen tanította. De sehogy sem volt vele megelégedve. Töltési - meséli a Mentségben - „mintegy három holnapig kontinuálván azért nálam, monda olykor: vagy stempel, vagy nem stempel, de én bizony miatta el nem vesztem szemeimet; egy stempelt nézek, melyet csinálok és kettőt lát a szemem.” Valami eredményt mégis elért, mert hazatérve ő volt az első, aki Debrecenben, Rosnyai helyének átvétele után, saját metszésű betűkkel is bírt. Legalábbis ez tűnik ki az egyik szerző, Láng János 1685-ben írt leveléből: „Sok fáradságom volt az kigyelmed munkájával; betüm nem volt elegendő; úgy kellett metszenem ujonnan és öntenem, miért egyszersmind mind sculptor és fusor vagyok. Ugy itélem: talán ez a betü fog tetszeni, mert alkalmasabbat most nem nyomtathattam.”

Misztótfalusi azonban imígy bírálja: „Idegen országból örökké defectusokkal hozták még eddig a tipust, mely miá a debreceniek ma sem

élhetnek némely tipusok nemeivel. Olcsó húsnak hig a leve. Megtetszik ez a debreceni típusból, mellyet nagy hirre Amsterdamból szerzettek. Ezelőtt húsz esztendőnél nem sokkal elébb hozatták volt azt s már odavagyon, engem kértek, hogy helyekbe mást készítsek.”

Töltési csakugyan nem szerzett dicsőséget Debrecennek. Amikor a főbíró Pósaházi János sárospataki tanár Coccejus holland református teológus és Cartesius (Descartes) ellen irt munkáinak önkényes kiadása miatt tömlöcbe záratta, véget ért haromévi debreceni pályafutása. Kiszabadulása után Komáromba távozott. Ottani nyomdájával több sikere volt, privilégiumot kapott hozzá, - a kuruc mozgalmak idejében tanúsított csendes Habsburg-párti meghunyászkodása jutalmaként.

AZ ERDÉLYI FŐNIX

1680 őszén az amsterdami Bloemgrachtén idegen református teológus kopogtatott be Blaeu Jánoshoz, a legnagyobb hollandiai nyomda vezetőjéhez. Elmondta, hogy Misztótfalusi Kis Miklósnak hívják, erdélyi magyar, eddig a fogarasi elemi fiúiskola *rector*a volt, s most azért jött Hollandiába, mert egyháza újra ki akarja adni és Hollandiában akarja nyomatni a biblia magyar fordítását, melynek eddigi kiadásai annyira elfogytak, hogy már sehol sem lehetett belőlük példányt szerezni. Egyháza őt bízta meg az új kiadás sajtó alá rendezésével, ő pedig, hogy feladatának minél jobban megfelelhessen, meg akarja tanulni a nyomdászatot. Kéri, fogadja fel Blaeu tanítványnak.

A neves holland nyomdász csodálkozva kérdezte: hát Magyarországnak és Erdélynek nincsenek tipográfiái, melyek a bibliát kibocsáthatnák?

- Vannak - felelte Kis, kinek élete végén írt visszaemlékezéseiben visszarezdül a két férfi első párbeszéde. - Nyomdászatunk talán régibb a hollandiainál is, mert már Mátyás király idejében virágzott. (Akkor úgy tudták, hogy az ország egyetemi városában, Pozsonyban.) Protestáns tipográfiáink is vannak bőven, maga a református egyház is tart fenn egyet Kolozsvárt. Működnek továbbá jeles magánnyomdák, s eddig ilyenek adták ki az eddig legterjedelmesebb magyar nyelvű nyomtatványt, a teljes bibliafordítást, először Vizsolyban szegény vándornyomdásznál, majd Váradon, az ország leggazdagabb mesterénél, kinek ott két palotája is volt. A következő kiadást azonban mégsem ajánlatos az otthoniakra bízni. A hazai papír durva, hamar elkoptatja az apró betűt, s emiatt nyomdászaink kénytelenek a bibliát nagyobbfokú betűvel szedetni, s túl magas, vastag és nehéz köteteket csinálnak belőle, mint a középkorban és Luther idején. Ez ma már nem divat. Külföldön új könyvalak terjedt el, s különösen Hollandiában tudnak csodálatosan vékony papíron tűgombnyi betűkkel közkedvelt zsebkiadásokat nyomatni. Emiatt az egyház a további kiadásokat már itt rendelte meg, az utolsót éppen Amsterdamban, Jansoniusnál, 1645-ben. Csakhogy ebből ébredtünk rá, mily nehéz magyar szöveget idegenben előállíttatni. Magyarul tudó szedő és korrektor kell hozzá, s aki a kiadás gondozását

vállalja, annak tisztában kell lennie a nyomdászat minden csínjával-bínjával.

Blaeu rázta a fejét. A nyomdászat sokkal bonyolultabb mesterség, semhogy csak mellékfoglalkozásként lehessen űzni. Nyomdász is alig akad, aki minden ágában otthonos volna. Az egyik betűt metsz, a másik matricákat készít, a harmadik a betűpéldányokat önti, ismét más szedi a szöveget, más végzi a nyomtatást, azután itt van még a korrektúra, a fűzés, az anyagbeszerzés, az üzem kereskedelmi vezetése és így tovább. Nagy szervezet ez, nem lehet csak úgy futtában megtanulni.

Körülvezette a műhelyben. Végigjárták az impozáns épületet, megnézték a világhírű térképnyomdát, a betűöntödét, a szedőtermet, a sajtókat, melyeket Blaeu - Gutenberg óta első ízben - saját találmánnyal tökéletesített, s megfigyelték munka közben a több mint félszáz szak-munkást.

Misztótfalusi belátta, Blaeunak igaza van. A nyomdai foglalkozás egész embert kíván. Megfogadja tanácsát, a betűkészítés művészetét fogja mindenekelőtt megtanulni. Megállapodnak a Blaeunak fizetendő tandíjban: félévre 200 tallérban. Lakásról, élelemről, sőt a szükséges szerszámokról Misztótfalusinak magának kell gondoskodnia.

Vállalja a szűkös életet. Háromévi fogarasi rektorsága idején a jövedelméből fukar takarékossággal külföldi útjára 350 tallérnyi tartalékot gyűjtött, s ezenkívül szerény ösztöndíjjal is rendelkezett. De mindez kevés. „Sokszor úgy kiadtam a pénzemet a könyvnyomtatónak - vallja -, hogy kenyérvételre is egy poltrám sem maradt. Néha egy hónapig is bizony bort nem ittam."

1681. január 15-én azt írja barátjának, Pápai Páriznak, hogy a betűmetszést azért tanulja, mert a biblia nyomtatásához szükséges betűbélyegzőket és matricákat majdan a maga munkájával kell előteremtenie. Ilyenek megvásárlására elég pénze sohasem lesz, hiszen Blaeunak csupán a matricái kerültek 6000 tallérba.

Egy év sem telt el, s Misztótfalusi már azzal büszkélkedik, hogy százezer latin és héber betűt öntött, sőt Blaeu vele javíttatja a saját matricáit. Hollandust semmi pénzen nem tanított volna mindezekre, nehogy utóbb elvegye a kenyerét, de Misztótfalusi idegen, vissza fog térni hazájába, s ott majd öregbíti mestere hírét.

Három év múlva Misztótfalusi annyira haladt, hogy nekifoghatott a kiadás előkészületeinek. Latba vetette hozzá tudományát, filológiai és teológiai képzettségét. Gondosan megvizsgálta a szöveget, összehasonlította az eredetivel s holland meg német fordításaival, egybevetette az eddigi magyar kiadásokat, és megállapította, hogy az utóbbiakban bizony sok a hiba. Károli Gáspár túl volt a 60. éven, mikor a bibliát fordította, nyomdásza, Mantskovit Bálint pedig nem tudott jól magyarul. A későbbi kiadásokat ugyan nagyjában megtisztították eredeti sajtóhibáiktól, de Károli szövegéhez senki sem mert nyúlni. Misztótfalusi volt az első, aki a különféle nyelvű bibliakiadások összehasonlítása során észrevette, hogy Károli fordításában sok szó, sőt több szakasz kimaradt, hogy helyenként hibás a fordítás és következetlen a helyesírás.

Erdélyben hullámzott a felháborodás, mikor meghallották, hogy Misztótfalusi nem átallja a bibliát javítani. Teleki kancellár a hír hallatára azt mondta, „méltó volna annak a tengerbe vettetni”. Az egyházi körökben Misztótfalusit elejtették. A biblia szövegén bármily csekély mértékben változtatni annyi, mint a szentírást meghamisítani. A biblia kiadása nem magánügy. Tofeus püspök megbízta Kolosvári István gyulafehérvári tanárt, aki éppen követségbe készült Berlinbe, ejtse útba Hollandiát, s ott keressen más kiadót a biblia számára.

Misztótfalusi makacs ember. Az akadályok csak siettetik elhatározását. Ha otthon nem veszik komolyan a kiadás gondolatát, ő komolyan veszi. 1683 őszén eltökéli magát a biblia saját költségen és haladék nélkül való kinyomtatására. „Országostól régen mozgatták, hogy a magyar bibliát ki kellene nyomtattatni... Hozzáfogok én, szegény legény lévén, és megmutatom, hogy egy szegény legénynek szives devóciója többet teszen, mint egy országnak immel-ámmal való igyekezeti.”

Betűmetsző mestersége gyarapodó jövedelméből kis nyomdát bérelt. Magyarul tudó szedőket fogadott fel, s 4-5 hónapi betűöntés után bőséges készlettel nekifogott a nyomtatásnak, melynek idejét közel két esztendőre számította.

Ha az ősi magyar „csak-azért-is” hajtóereje nem is lohadt benne, nem volt engesztelhetetlen lélek, s igyekezett az otthon támadt ingerültséget csillapítani. A már meglehetősen előrehaladt szedés-nyomás közben 1684 augusztusában, hosszú levelet írt Telekinek és Tofeusnak. Kéri, ne haragudjanak, hogy a nyomtatás megkezdéséről már előbb nem értesítette őket, de a Bécset ostromló török had elzárta az Erdély felé vezető utakat, nem volt, ki levelét hazavigye. Bevallja, hogy az eddigi kiadások szövegét bizony javította. De hát száz éve immár, hogy Károli a bibliát fordította, s a száz év óta a bibliatudomány mégiscsak haladt valamit, száz év előtti kifejezések ma már nem ugyanazt jelentik, mint akkor.

Levelében kifejti nyomdászi programját is. „Én azt akarnám, hogy a mi nemzetünk nem maradna abban a nagy írástudatlanságban, melyben eddig, hanem a magyar scholák vigeálnának. Hogy mind gyermekek, asszoni állatok, városiak, falusi parasztok etc. olvasni tudnának.” Az analfabetizmus, népének lelki rákfenéje ellen küzd. Utóbbi főoka Erdélyben „a könyvek szűk és drága-volta”. Az olvasást a szegény ember a bibliából tanulja meg. Csak olcsó legyen, hogy megvehessék. Sokat kell nyomatni belőle, hogy egy-egy példányra kevesebb költség essék.

1685 pünkösdjére megjelent a kiadás, szép barokk címlapján baltól Magyarország, jobbról Erdély címerével. Szövegét apró gyöngyszemű Elzevir-típusokkal nyomatta, a teljes biblia zsebformátumba csak ilyen sűrű betűkkel fért.

A 3500 példányt dúsan aranyozott bőrbe köttette, - „néha dolgozott az én számomra 20 ember, az az négy compactor minden cselédivel, s minden héten legalább 100 forintot kellett nekik fizetni”. Az első bekötött példányt megküldte Telekinek.

Utána nyomban hozzáfogott az Újtestamentum és egy szinte liliputi kötetkében a Szenczi Molnár-féle zsoltárfordítás kiadásához. Mindkettő 4200-4200 példányban 1686 folyamán jelent meg.

A három kiadvány betűkészlete, papírja, kötése, a nyomdabérlet és a munkabér rengeteg pénzt emésztett. Misztótfalusi a maga keze munkájával teremtette elő a szükséges összegeket. Míg nappal a biblia nyomtatásával foglalkozott, éjjel mások számára betűket metszett. Betűmintalapokat küldözgetett szét mindenfelé, s Hollandiából meg Angliából, hova üzleti ügyben személyesen is elutazott, Németországból, Lengyelországból és Svédországból áramlottak hozzá a megrendelések. Blaeu megbánta, hogy tanította. Ezért utasította el később a tanoncnak jelentkező másik magyart, Töltési Istvánt.

A megrendelések közt egzotikumok is akadtak. Örmény meg grúz típusokat kértek Misztótfalusitól. „Az örmény nemzetség engemet keresett meg és hozzám folyamodott betűkészíttetésbeli bóldogittatásának okáért.”

Örmény betűinek sikerére Artsil, a grúziai Imereth volt királya, ki akarván nyomatni a saját költeményeit, Moszkvából, Sparwenfeld svéd diplomata és az amsterdami polgármester közvetítésével, nála rendeli meg az első grúz nyomdabetűket.

Mindjárt utána egy másik fejedelmi megrendelő jelentkezett. III. Cosimo toscanai nagyherceg aki a firenzei állami nyomda újjáalakításakor Amsterdamban Misztótfalusival készítteti a betűfelszerelést. „Csak azt is nagy glóriának tarthatná a magyar nemzet - örvendez Misztótfalusi -, hogy mi, akik annak előtte Itáliából vettük a betüket, most azt megértük, hogy ők szorultanak mi reánk.” Amikor pedig Cosimo dicséretei nyomán II. Ince pápa a vatikáni nyomda részére öntet vele betűket, arra büszke, hogy a katolicizmus főnyomdája az erdélyi reformátushoz fordul.

Mindebből igen tekintélyes jövedelme volt. Cosimo egymaga 11 000 forintot fizetett munkájáért. „Néha targoncával tolták a pénzt szállásomra.”

Otthon is megnőtt a tekintélye. Teleki a fogarasi országgyűlésen mutogatta a követeknek a *Kis Soltár*t: haza kellene ám hozatni ezt az embert; de arra pénz kell. S rögvest megkezdte a gyűjtést, feljegyezvén, ki mennyit ígér. Kétszáz aranyat szedett így össze Misztótfalusi útikölt-ségére.

Misztótfalusi mosolygott, amikor az összeget átnyújtották neki. „Pénzem van elég - mondta -, s nem szeretem magamat elkötelezni.” De miután a hazát a visszautasítással nem akarta megbántani, megtoldotta ugyanannyival, s alapítványt létesített a Hollandiában tanuló magyarok támogatására és hazautazásuk költségeinek fedezésére.

Tízévi amsterdami tartózkodás után roppant poggyásszal hazaindult. Benne volt három kiadványának együttesen mintegy 12 000 példánya, tekintélyes magánkönyvtárának java - a Blaeu-féle 11 fólió-kötetes atlasz egymaga több ládát töltött meg -, a betűöntéshez és metszéshez szükséges szerszámok s matricáinak egy része, melyek értékét 1200

tallérra becsülte. Csak a betűkészletét nem csomagolta be. Túlságos nagy teher, otthon majd újra megönti a matricákból. Inkább eladta mint fémmatériát.

Szerencsére nem olvasztották be. A világhírű típusokat a külföldi nyomdászattörténet „Janson-betűk”-nek nevezte, mert a hollandus Anton Janson betűkereskedő Misztótfalusi hazautazása után magához váltotta őket az öntödéből, s az ő XVII. századvégi hagyatékából származtak az utókorra. Először a lipcsei Ehrhardt-betűöntöde szerezte meg őket. Utána vagy 200 évig vándorolgattak, s muzeális értékekké léptek elő. 1919-ben Wilhelm Drugulintól megvásárolta őket mai tulajdonosuk, a frankfurti D. Stempel betűöntőcég. Az 1680-as években kelt levelezés Misztótfalusi és megrendelői, továbbá más országbeli nyomdák és amsterdami betűkeres-kedők közt, kétségtelen bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy metszőjük Misztótfalusi volt. Szerepelnek oxfordi és amsterdami betűmintakönyvekben, valamint firenzei nyomtatványokban. Alkotójuk saját betűmintalapja a második világháborúban elpusztult, s csupán fény-képmásolaton maradt fenn az Országos Széchényi Könyvtárban. Misztótfalusi vállalkozó kedvét tanúsítja a gróf J. G. Sparwenfeld svédországi megrendelése tárgyában váltott levelezés, melyben Kis hajlandónak mutatkozik nemcsak latin, germán, héber, görög, szír, grúz, kopt, örmény betűk, hanem kínai típusok metszésére is.

Egész karaván telt ki poggyászából, - hacsak nem tengeren tette meg az utat Danzigig s onnan tovább a Visztulán. (Lassú út, - közben ráért lerándulni Lipcsébe.) Az első ízelítőt arról a szellemről, mellyel ezután meg kell birkóznia, Lengyelországban kapta. Hiába biztosította egy levélbeli megállapodása Frankel Márkkal - betűszállítmánya ellenértékeként - a Lengyelországon való hazautazást, egy vámjogokkal felruházott lengyel gróf átvizsgáltatta poggyászát, s miután ennek jegyzékében azt a magyar kifejezést találta: „aranyos biblia”, s ezt az eretnekeket üldöző főúr „arianus biblia”-nak értelmezte, lefoglaltatta az összes könyvládákat. Misztótfalusi hiába magyarázkodott, hiába fordult más hatóságokhoz, hiába utazott segítségért Kassára, honnan kieszközölte Apafi fejedelem tiltakozását a lengyel királynál, ki a lefoglalás feloldását valóban el is rendelte, mindez nem használt semmit. A nagyúr kijelentette, hogy a könyveket csak a pápa őszentségének utasítására adná vissza. Szerencsére mégis akadt nagyobb tekintély a királyoknál. Rablóbanda tört a gróf birtokaira, kifosztott kolostorokat és kastélyokat, s mikor az a hír járta, hogy a rablók magyarok, kik Misztótfalusi megsarcolásáért akarnak bosszút állni, a főúr végre kiadatta a ládákat. De egy vagy kettő, Misztótfalusi magánkönyvtárának egyes, még soká megsiratott köteteivel, végképp elkallódott.

Idehaza aztán a tetterős, pontosan számító mesterről kiderült, hogy gyermeteglelkű ábrándozó. Útközben a kassai és debreceni vásáron páratlanul olcsó áron kínált kiadványainak alig akadt vevője. Kolozsvárt a püspök, az egyháztanács tagjai, a tanárok és régi barátai lebeszélték róla, hogy magánnyomdát állítson. Rávették, hogy vegye át az egyház és a város egyesítendő tipográfiáját. Vállalta. Nyomdászatunk XVII. századi legszebb műhelyét rendezte be. Nyolc év folyamán mintegy száz könyvet nyomtatott, lélegzetelállítóan szépeket, de a kiadványai rosszul keltek, s

erkölcsi sikerek helyett is többnyire ócsárlást aratott. Azt vallotta, „typographus csak jó ortographus” lehet. S küzdve az idegenszerű írásmódok ellen, melyeket magyar szavakban megfelelő hangértékű magyar betűkkel pótolt (például a *ch*-t *k*-val, a *ph*-t *f*-el, a *c*-t *k*-val stb.). javította a kolozsvári tanárok és hittudósok könyveinek helyesírását. Megharagudtak érte, s legyintettek azon állításán, hogy a következetlen helyesírás aláássa a közműveltséget, vagy hogy a helyesírás fölötti őrködés hazafias kötelesség.

Ellenséges hangulat sűrűsödött körülötte. A város vezetősége nem tartotta meg ígéretét, hogy a segédeit felmentik a közteherviselés alól. Kérlelhetetlenül behajtották rajtuk az adót, osztrák katonákat szállásoltak be hozzájuk. Felszólalásaira azt a választ kapta, itt nem vagyunk Hollandiában. S ráeszmélt, nem lehet az örökös háborúkban elszegényedett hazában ugyanazokat a szociális elveket követni, melyeket tíz éven át az akkori leggazdagabb és legnyugodtabb országban tapasztalt. Mégis, Don Quijote módjára folytatta a hadakozást a feudális hatalmasságok és a bürokrácia szélmalmai ellen.

Amikor a nyomdát átvette, megígérték neki, a végzett teológusnak, hogy a papoknak járó elbánásban lesz része. De aztán a templomban a vargák közé ültették. Irult-pirult. Apró tűszúrásokat kapott a társadalmi életben is. Hiába nemes származású asszony a felesége, a papnék szóvá tették, hogy iparos neje létére tafotaruhában és muntliban mutatkozik.

Elkeseredett. Fel akart hagyni a nyomdászattal, szét akarta rombolni műhelyét, s világgá menni, vissza Amsterdamba. Búcsúlevelét is megírta, töredéke ma is megvan. De aztán családjára gondolt, s hogy könnyítsen magán, megírta *Maga személyének, életének és különös tselekdeteinek Mentségé*t, ezt a háborgó könyvet, telve a sértegetések és csalódások miatt érzett fájdalmával, kavargó érvekkel, kínos kitörésekkel, de minden keserűsége mellett is megható szeretettel nemzete és hazája iránt.

A Mentség páratlan vihart okozott. Felháborodtak panaszán, hogy kiadványai, melyekkel a parasztokat olvasásra akarta nevelni, nyakán maradtak. Meg hogy piszkosnak érzi a gyenge minőségű honi anyagokat, a silány papírt, a puha betűfémet. Hiába akart maga papírmalmot állítani, terve a hatóságok bürokráciáján megfeneklett. S hogy nem tud szabadon lélegzeni, mert nálunk csak az boldogul s csak azt nem dorongolják le, akinek befolyásos jóakarója tolja a szekerét.

Az egyházi tanács elé idézik, nyilvános bűnbánatra ítélik, műve összes példányait meg kell semmisítenie, állításait írásban vissza kell vonnia, s a visszavonást saját költségén ki kell nyomtatnia ingyenes osztogatás céljából. S vissza kell adnia az egyház nyomdáját is.

A büszke ember összeroppan. Már minden mindegy, a játéknak vége, megadja magát. A Mentséget visszavonja és megsemmisíti, a *Retractió*t utolsó nyomtatványát, megírja. (De a sors elégtételt ad: a megsemmisített Mentségből mégis fennmarad két példány, a szabadon terjesztett Retractioból viszont egyetlenegy sem.)

Ez izgalmak után szélhűdés éri. Egy ideig élő halott, majd 1702. március 20-án, 52 éves korában meghal.

Szellemi öröksége azonban diadalt arat. A magyar nyomdák az ő helyesírási elveit valósították meg; a latin betűket ő hangolta össze a magyar kiejtéssel. A nyomdászattörténet a legnagyobb betűművészek közé sorolja. Alakja, emlékezete tovább él, barátja, Pápai Páriz döcögős hősköltemény írt róla, Dézsi Lajos mintaszerű életrajzban megelevenítette, sőt újabban ismételten regényhőst is csináltak belőle, - „betűmestert a máglyán". Bod Péter 1767-ben Erdély Főnixének nevezte, aki elégett saját lelke tüzében, de hamvából mint példakép újraéledt és tovább él.

A KURUCKOR NYOMDÁSZATA

A törökök kiűzése történelmünk nagy jelentőségű fordulata. Nyomdászattörténetünkben is új korszak kezdődik ekkor. Ezúttal azonban nem morfológiai átalakulások mutatkoznak, mert a könyvek külseje változatlan, hanem más a kiadványok szelleme, hangneme, az aktualitásokhoz új műfajokban alkalmazkodó tartalma, s más a nyomdáknak a kor mozgalmasságát követő változatos sorsa.

Egyelőre nem sokat számított, hogy új területek tárultak fel, mert azok csak évtizedek múlva, az 1711 után következő időben értek meg a nyomdászat számára. I. Lipót hadseregei a felszabadított vidékeken gyér és tönkrement lakosságot találtak. Egykor virágzó helységek eltűntek a föld színéről. Csánky Dezső például Magyarország történelmi földrajzában oklevelekből a Hunyadiak korában mintegy ezer baranyai város, vár és község létét állapította meg, viszont 1686-ban a bécsi udvari kamara hivatalos összeírásai szerint ott alig 300 helység élte túl a százötven éves török megszállást, s azok lakossága is megcsappant és mohamedán lett. Szinte népvándorlás kezdődött. A törököktől odatelepített egyes balkáni népek a kivonuló legyőzött hadsereg nyomába szegődtek, abban a tudatban, hogy előjogaik elvesztek, s abban a félelmükben, hogy maradásuk esetén a „sacra lega" kérlelhetetlen szelleme fogja őket sújtani. Helyükre a kormány Ausztriában és Dél-Németországban bevándorlókat verbuvált. Jó alkalomnak látszott ez a németesítésre. (Egy század alatt e bevándorlók fiai és unokái nagyrészt magyarokká váltak.) A jövevény iparűzők tehetősebb része azonban a délvidéki állapotok láttán megrettenve visszamaradt a küzdelmektől érintetlen városokban, Pozsonyban, Sopronban, Győrött.

Nyomdászatra a visszahódított területek egyelőre alkalmatlanok voltak. Jelentek meg ugyan budai-impresszumos nyomtatványok, de adataik hitelességében kételkedünk. Bocatius (Bakács) János kassai polgármester 1605-ben tárgyalásokra érkezve, Budán nem látott egyebet, mint düledező házakat, istállónak szolgáló omladéktemplomokat, az utcákon szeméthalmokat, szanaszét heverő dögöket. A lakosság szlávul beszélő mohamedánokból állt. Itt két évvel a régi romokat is felborító ostrom után nyomtatványok jelentek volna meg? A bevonult császári hatóságok működésüket polgári törzskönyv és adólajstrom felfektetésével kezdték, de nyomdásznak, nyomdának nincsen nyoma benne. Mégis fennmaradt

egy magyar című, de holland nyelvű jóskönyv, a *Jetzö könyuetske, az Kibe mindennapi dolgokat irunck*, mely kiadása évéül 1686-ot, helyéül Budát s nyomdászaként Hans Bergsteint nevezi meg. Nyilvánvaló koholmány. Típusai azonosak a Haarlemben Abráham Casteleym nyomdájában megjelent „Hollandje Mercurius” betűivel.

Hasonló az eset a *Mahometische Klag-Schrifft* című német aprónyomtatvánnyal, mely azt állítja magáról, hogy „im Jahr 1688 Gedruckt zu Ofen in der Teutschen Truckerey”. A Thökölytől félrevezetett szultánt gúnyolja, kinek bukása magával fogja rántani Lajos francia királyt is. Kopott fraktúrja, a tulajdonneveket antiquával szedő gyakorlata megegyezik Jacob Koppmayr augsburgi nyomtatványainak sajátságaival.

A két koholmány a török vereség világszenzációját akarta kihasználni, amikor az eseményeket eldöntő városban keltezte hamis impresszumát.

S mégis, három évvel a törökök kiűzése után, oklevéllel bizonyítható kísérlet történt budai nyomda létesítésére. A bécsi volt Közös Pénzügyi Levéltár őrzi Quirinus Heyll német birodalmi könyvnyomtató 1689-ben I. Lipóthoz intézett folyamodványát, melyben kéri, hogy nemrég berendezett nyomdájával és teljes személyzetével Budára költözhessék. Ha évi 200 tallér támogatást kap, a magyarországi várak és városok rézmetszetes látképeivel díszíti kiadványait. Német birodalmi könyvkötők és egy papírmalom-tulajdonos is vele jönnének. Az udvari kamara a kérvényre azt felelte, pénzbeli segélyt nem adhat, egyébként nincs kifogása az ellen, hogy saját kockázatára Budán nyomdát állítson. Heyllről, aki - úgy látszik - rézmetszőjét akarta foglalkoztatni, nem hallunk többé.

Csak tizenkilenc évvel később, 1708-ban jelent meg ismét olyan könyv, mely nyomtatási helyéül Budát nevezi meg. Nyomdásza nevét elhallgatja. Régi latin nyelvtan, melyet először Heltai Gáspár adott ki Kolozsvárt, 1556-ban. Nem igaz, amit állítólagos budai címlapja mond, ti. hogy javított kiadás. Ellenkezőleg, rontott kiadás, a szerző, Gregorius Molnár keresztnevét például elferdíti Georgiusra. Utánnyomat, mely még az előszót is szó szerint vette át a közel félszázaddal előbb megjelent sárospataki kiadásból. Nem valószínű, hogy Budán jelent volna meg, mert a császári hódítók 1687-ben jezsuita kollégiumot telepítettek Budára, ahol tehát nem volt szükség Debrecen és Kolozsvár protestáns iskoláinak módszerét követő református tankönyvre. A budai jezsuita cenzor alig engedélyezte volna. Azt hisszük, az eléggé kapós könyvet (1804-ig 35 kiadását ismerjük) valamely engedély nélküli nyomdász a Felvidéken nyomatta titokban, s a cenzúra megtévesztésére koholta a budai impresszumot.

A Felvidék nyomdászaira a kuruc hadjáratok ideje rákényszerítette a megalkuvást és színlelést. Foglalkozásuknál fogva szabadgondolkodók, elsősorban azonban üzletemberek, kik csak úgy boldogulhatnak, ha alkalmazkodnak a politikához. A kiadvány - üzleti cikk. A reformáció nyomdászainak állást foglaló határozottsága és elvhűsége régmúlt legenda számukra. Brewerék aszerint, hogy ki Lőcse ura, megrendelésre katolikus, lutheránus, kálvinista, kuruc és labanc szellemű munkákat nyomtatnak. A politikai közegek lehető megtévesztésére jó szolgálatot

tesznek a hosszú, virágos, metaforás, bújócskázó, néha értelmetlen barokk címek.

A kiadandó kéziratok sorsa a szokottnál is bizonytalanabb. „Prélum (sajtó) alá” küldött versek a postával labancok kezébe esnek s tűzre vettetnek. Volt szerző, aki nyomdába adott kéziratát üszkös törmelék alól kaparta ki. Számos nyomtatvány címét ezúttal is csak idézetből ismerjük; példánya nem maradt. A kuruc vitézi költészetből - állapítja meg Esze Tamás történetíró - mindössze három maradt fenn nyomtatott szövegben. Amit rajtuk kívül tudunk, azt kéziratos füzetekből és levelekből tudjuk.

A „Régi Magyar Könyvtár” alapján készített statisztika szerint 1700-tól 1711-ig tizennégy vagy tizenöt nyomdahelyen 662 kiadvány jelent meg. A szegénységben leggazdagabbak az 1700-1703. esztendők - utánuk évről évre kevesebb lesz a termés; 1711-ből már csak két magyar könyvről van tudomásunk, - az egyik kolozsvári, 64, a másik komáromi, 80 oldal terjedelemben. A tipográfiák közt a legszorgalmasabb az Egyetemi Nyomda Nagyszombatban, 270 kiadvánnyal, és Breweré 95-tel. Leghátul kullognak Kassa, Késmárk, Komárom, Sopron, Csík és Gyulafehérvár, melyek együttes össztermelése tizenkét év alatt 24 aprónyomtatvány volt, a többi kilenc nyomda 638 kiadványával szemben. (A számokat csak az arányok szemléltetésére említem. Egy évtized két-három termékéből nyomda nem élhetett volna meg. A statisztika adatai nyilvánvalóan itt is hiányosak.)

A könyvek közt legterjedelmesebb Pápai Páriz 910 lapos Dictionariuma, latin-magyar szótára; legrövidebbek a kurucok politikai proklamációi. A legnagyobb alakú nyomtatványok Rákóczi falragaszai; legkisebb Balassa és Rimai Istenes Énekeinek 32° debreceni (1702) és lőcsei (1704) kiadása, továbbá Beniczky Péter *Magyar Ritmus*ai (Kolozsvár 1700). Balassa és Rimai Istenes Énekei voltak egyúttal a leggyakrabban megismételt kiadások: számos XVII. századi előzményük után 1700-ban két ízben, 1701-ben négyszer, s ezenkívül 1704-ben és 1710-ben is kibocsátották őket. Még több kiadást érhetett II. Rákóczi Ferenc *Imádság*a, de ebből - a kuruc szabadságharc összeomlása után bekövetkező állapotok miatt - csak két 1703-as és egy-egy 1704-es és 1705-ös kiadás maradt ránk. Ugyanezen okból van oly kevés példányunk a kurucok többi politikai nyomtatványából plakátokból, kiáltványokból, Rákóczi *Regulamentumá*ból, *Propositiójá*ból, *Proclamatió*jából. Az ónodi *Regulamentum Universale* c. kuruc hadiszabályzatról például tudjuk, hogy 2000 példányban nyomtatták (1707), de Szabó Károly már csak kilencet ismer belőle. A *Recrudescunt*-manifesztumot Debrecenben, Lőcsén és Nagyszombatban nyomtatták, s - Esze Tamás számítása szerint - ez volt a legnagyobb példányszámú kuruc kiadvány. Ma nemzeti bibliográfiánk debreceni kiadásának nyolc, a nagyszombatinak öt példányát tartja nyilván.

A kuruc politikai nyomtatványok közt látjuk irodalmunk és nyomdászatunk több új műfaját. Legnevezetesebb a *Mercurius Veridicus* (Igazmondó Merkur), a klasszikus mitológia hírnökistenéről elnevezett első magyarországi hírlap. Gróf Eszterházy Antal, a kassai kuruc vezérlő tábornok 1705-ben Rákóczihoz intézett levelében sürgette megindítását a

bécsi félhivatalos lap, a „Wienerisches Diarium” félrevezető koholmányainak ellensúlyozására. Bercsényi, aki a bécsi újságot „nyomtatott hazugság”-nak nevezte, pártolta a javaslatot. A külföld tájékoztatására szánták, a kuruc külpolitika egyik eszközeként, - ezért latin nyelvű. Rákóczi hozzájárult, csapatparancsnokait a híranyag beküldésére szólította fel, s kancelláriája a jelentésekből - eleinte hetenként, később havonként - összeállította a 4-8 oldalas negyedrétű számot. Időszakossága rendszerességét a példányok ritkasága miatt nem tudjuk biztonsággal meghatározni. A labancok kezébe jutott számokat elégették; hat évfolyamából (1705-1711) mindössze hat különféle szám maradt fenn. Következtetéseinket az is nehezíti, hogy a számok nincsenek sem sorszámmal, sem megjelenésük dátumával ellátva. Idejükre támpontot csak az ad, hogy minden hír fölött az esemény napját közli. Hírszolgálata elég gyors volt. Az 1708. augusztus 3-i trencséni csatáról szóló tudósítás 11 nappal később, augusztus 14-én már megjelent. A napi események keltéből mindenesetre azt látjuk, hogy 1705 május és június havában a kis hírlap hetenként nyomatott Kassán. Augusztusban a lőcsei Brewer nyomda állította elő, szintén hetenként. Amikor 1710-ben Lőcse ostromzár alá került, az újságocskát Bártfán adták ki most már havonként, s akkor a szerkesztője Ebeczky Sámuel, Bercsényi Miklós főparancsnok titkára. 1710. márciusi számát mintegy 100 példányban még Bártfán nyomtatták, májustól novemberig azonban ismét Kassán. Az átköltözésről Okolicsányi Mihálynak március 24-én Bercsényihez intézett s Thaly Kálmán által közzétett jelentése tájékoztat bennünket.

„Magamhoz hivattam a tipografust - írja - s megjelentvén neki Excellentiád intencióját s parancsolatját, legelsőbben is azt felelte, hogy a tipografia nem az övé, de a nemes (Bártfa) városáé. Továbbá pedig tudakoztam tőle, hogy mennyi szekér kivántatik az abban levő instrumentumok alá. Ahhoz ugyan sok szekér nem kivántatnék, hanem azt mondotta, ha igy fog bolygatni, amint most van, nemcsak hogy nagy kár esik benne, de ha szekérhányásában összveegyvelednek a betük: esztendeig ad imprimendum rendbe nem veheti őket. Hanem ha el kellene juttatni innét: szintén ugy: juxta ordinem alphabeticum különkülön rendbe és kötésekbe venni kellenék a betüket, mintha imprimálni kellenék: melly rendbe való vétel egy hónapig is - amint elöttem mondotta - véghez nem mehetne. Jelentettem ugyan biró uramnak (a bártfai városbírónak) a dolgot; egyebet nem felelt, hanem hogy notabilis kár és confusio nélkül nem lehet az elvitele, ha hirtelenül el kellenék vinni.” De Bercsényi parancsa leküzdött minden akadályt. A márciusi szám április 5-én még Bártfán jelent meg, az áprilisi pedig május elején Kassán.

Decemberben Kassa ostrom alá került, ezután nincs adat a lap sorsáról. A kuruc kormányzat egyéb politikai nyomtatványai több, más városban is készültek. Eleinte főleg Debrecenben, később többnyire Nagyszombatban. Bercsényi Miklós 1703-ban Nagyszombatból kiseperte a jezsuitákat. Velük együtt távozott Hörmann factor is. A nyomda azonban Rákóczi cenzorainak ellenőrzése mellett tovább dolgozott, sőt a legnagyobb termelését - leginkább vallásos művekkel latin, magyar s kis számban német és szlovák nyelven - ekkor érte el; 1707-ben 32 munkát adott ki.

1710-ben kiadói címjegyzéke 390 régibb és újabb kiadványát sorolja fel. Bécsi bizományos könyvkereskedése is tovább működött, s ennek 1702-1705. évi elszámolásából az a meglepő tény derül ki, hogy az osztrák császárvárosban, az ellenség főfészkében, éppen az *Officium Rákóczianum*ból adta el a legtöbb példányt. (Darabját 30 krajcárért; a - *Corpus Juris Hungarici* példányonként 7 forintba került.)

Debrecen is 1703-ban, július végén került kuruc kézre. Egy héttel később már közkézen forgott Rákóczi ott készült, díszes kiállítású oltalomlevele. A nyomda vezetője, Vincze György, jól értette a szakmáját. Ugyanez évben kiadta Rákóczi Imádságának első kiadását, 6 levélnyi magyar és latin szöveggel, csinos magyar motívumú záróvignettával. A következő évben pedig a Recrudescunt-manifestumot s 1705-ben a kuruc hadirendszabást. Meg kellett értük lakolnia. Október végén Herbeville nagy labanc serege tört rá a városra. A lakosság menekült, vele Vincze is, kinek azóta nyoma veszett. A város jegyzője „Promemoria”-ban siratta meg az elpusztított főiskolai könyvtárt és városi nyomdát. „Typographiánk szép vala - kesereg -, de az is mindenestől elbomla. Nagyobb része a betüknek castakba rakatott vala a Tarkata nevü városháza kapujának északfelől eső bolt rejtekében. De az kivágattatván a crucigeri (osztrák katonák) által, a castakból a betük kiforgattatának s utcákon, mezőkön, táborhelyen széllyelszórattatának. A typographia háznál volt sotuk s egyéb eszközük is oda vannak... A kár legalább 4000 forint.” A császári hadsereg úgy elpusztította a nyomdát, hogy a kuruc korszak végéig nem is lehetett többé üzembe helyezni. Ugyanekkor veszett oda a még Rosnyai által a debreceni tanácsházban elraktározott sárospataki nyomda felszerelése is. Ládáit szétverték, betűit elhordták, hogy ólmukból puskagolyókat öntsenek.

A magyar történelemben, irodalomtörténetben és bibliográfiában az 1711. évet - a szatmári fegyverletételt - határsorompónak tekintették. A nyomdászattörténetben is új korszakot kezdünk vele. Nemcsak azért, hogy kövesse fő forrását, a bibliográfiát (Szabó Károly időrendes „Régi Magyar Könyvtár”-a 1711-ig vette számba a régi magyar és magyarországi nyomdatermékeket), hanem azért is, mert a hazai nyomdászat képe 1711 után csakugyan szembetűnően megváltozik. Jönnek a német bevándorló nyomdászok; pezsgő vállalkozó kedvet és új morfológiai elemeket hoznak magukkal. Szűz területeket hódítanak meg: Pécs, Temesvár a jelentős teljesítményű nyomdaközpontjaink közé emelkedik. S a XVIII. században a hazai nyomdászat segítségével új, a régit mennyiségben és minőségben felülmúló magyar irodalom születik.

- & -